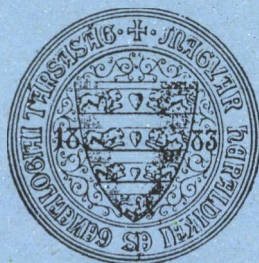

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA, RAINER PÁL
SOÓS ISTVÁN

HETVENNEGYEDIK KÖTET
2001/1–2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMI

E számunk szerzői

Berényi László, nyugalmazott igazgató (Kismarton)

Bodor Imre, levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár

Deák Varga József, nyugdíjas (Nagybajom)

Draskóczy István, dr., egyetemi docens (ELTE BTK)

Evva Margit, nyugdíjas

Künstlerné Virág Éva, levéltáros (MOL)

Ladányi Erzsébet dr., egyetemi docens (ELTE BTK)

Nagybákay Antal Zelmos dr., nyugalmazott kutató

Pandula Attila dr., egyetemi adjunktus, (ELTE BTK), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtitkára

Rainer Pál, régész-muzeológus (Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum)

Solymosi László dr., egyetemi tanár

Zsoldos Attila dr., tudományos munkatárs (MTA Történelemtudományi Intézet)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült

TURUL

LXXIV. évfolyam

2001/1-2. füzet

Szerkesztik: DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL, SOÓS ISTVÁN

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: PANDULA ATTILA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.
Nyomdai kivitelezés: Kurucz Gábor, 1025 Budapest, Törökviszi út 110/b..
ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

Bodor Imre: Árpád-kori pecsétjeink I. rész: Az Árpád-ház pecsétjei	1
Berényi László: A vezekényi csata	21
Nagybákay Antal Zelmos: Egy kereskedő (polgár) család rövid története és leszármazása (II. rész).....	32
Solymosi László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában	38
Zsoldos Attila: Somogy megye történetének korai forrásairól	44
Ladányi Erzsébet: Jog és társadalom – Az universitas	51

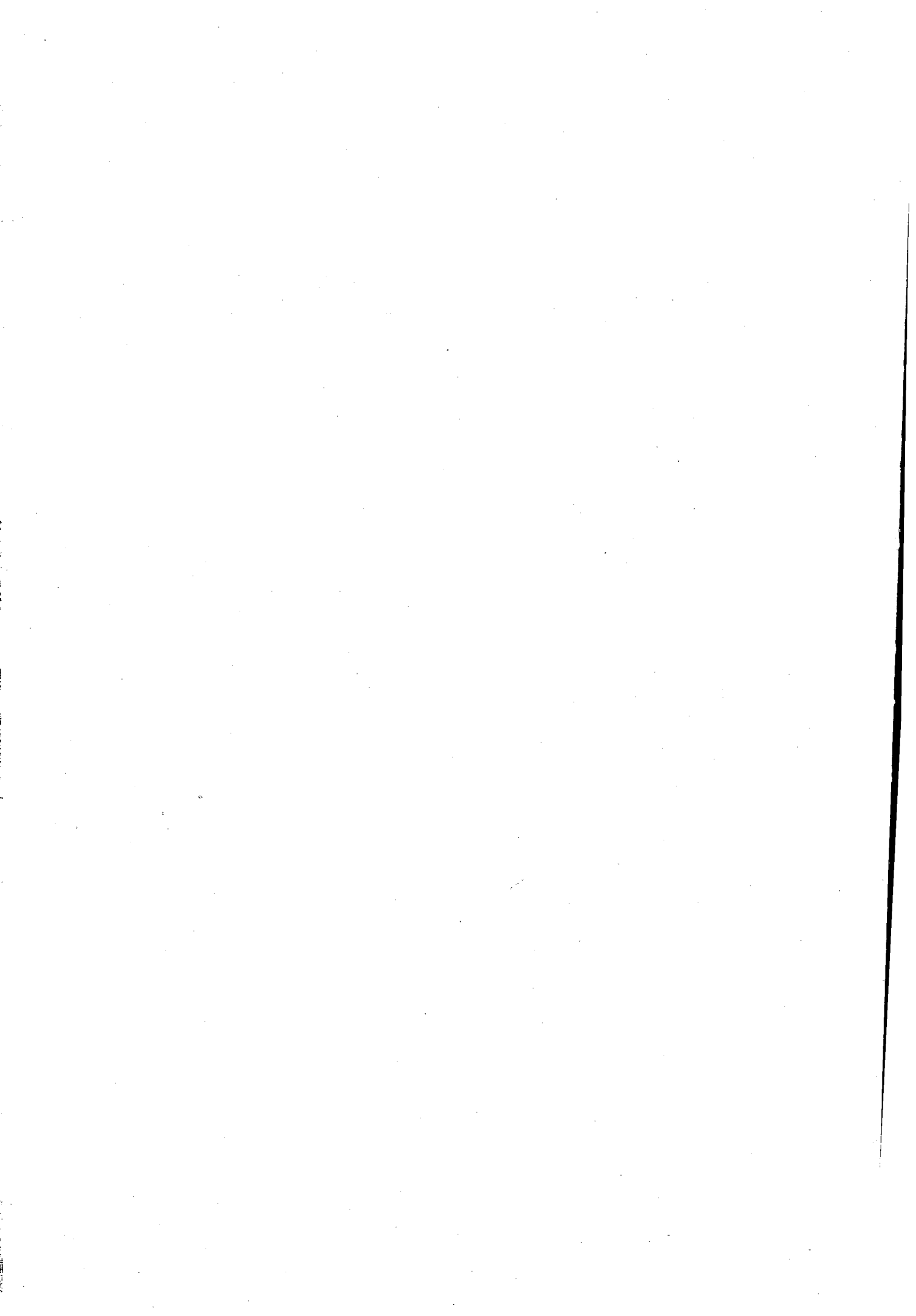
2. Kisebb rovatok

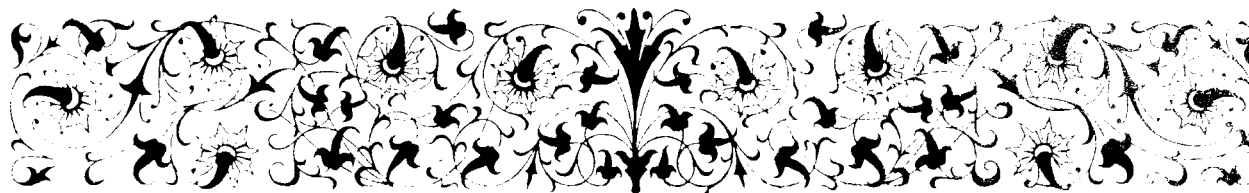
Evva Margit: A Csoma irattár megmentésének krónikája	57
Heraldikai kiállítás a nagybajomi „Sárközy István” Helytörténeti Múzeumban (Deák Varga József)	59
Címereslevelek a nagybajomi „Sárközy István” Helytörténeti Múzeumban (Deák Varga József).....	60

Könyvismertetés

Hadobás Pál: A magyar katonai tisztképzés jelvényei (Ism.: Rainer Pál)	61
Hoppál Dezső: A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei (Ism.: Rainer Pál)	62
A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. XLII. évfolyam. Főszerk.: Németh Péter. (Ism.: Draskóczy István)	64
Colloquia. Journal of the Central European History. Volume III–IV, no 1–2, 1996–1997. (Ism.: Draskóczy István).....	65
Engel Pál: Magyar középkori adattár. CD-ROM. (Ism.: Draskóczy István).....	65
A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Készítették a Magyar Országos Levéltár munkatársai. Szerk.: Ráczy György. (Ism.: Draskóczy István)	67
Ján Žilak: Ján Francisci-Rimavský genealógia rodu. (Ism.: Pandula Attila)	68
Peter Kartous–Ladislav, Vrteľ: Heraldický register Slovenske. (Ism.: Pandula Attila)	68
Boris Prister: Odlikovanja zbirke Dr. Veljka Malinara III. dio. Crna Gore, Srbija Kraljevina SHS, (Kraljevina Jugoslavija) Socijalistička Jugoslavija. (Ism.: Pandula Attila)	68
Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525). Összegejtötte, átírta: Balogh István, szerk.: Érszegi Géza. (Ism.: Küstlerneré Virág Éva)	69
Nyulásziné dr. Straub Éva: Magyarország címerkönyve (előzetes)	71

Rövid híreink a 31. és az 50. oldalon találhatóak.

ÁRPÁD-KORI PECSÉTJEINK I.

Az Árpád-ház pecsétjei

KATALÓGUS

Pecsét és pecséthasználát az Árpád-kori Magyarországon

A pecsét szerepe a középkorban

A pecsét (sigillum) tulajdonosának negatív vésetű nyomóval lágyabb anyagba préselt ismertetőjele. Záró- illetve hitelesítő céllal használják az ókortól napjainkig. Virágkorát azonban a középkorban élte, amikor az okleveles gyakorlat elterjedésével szükségessé vált az okiratokban foglaltak közérthető szavatolása. Erre a pecsét bizonyult a legalkalmasabbnak. Adataink vannak arra, hogy a pecsétet még a középkor vége felé is megillette a tulajdonosának kijáró tisztelet.¹ Ez a megszemélyesítő tisztelet volt az alapja a hagyományos záró- és megerősítő pecsétek mellett egy további pecsétípus, a törvénybe idéző pecsét (ún. billog) megjelenésének. A bronzból készült, füllel ellátott egyoldalú, éremszerű idéző-pecsét (illetve a pecsétet nyakában hordozó küldött) megjelenése egyértelmű volt tulajdonosának személyes jelenlétével. A 11. századból két ilyen billogot ismerünk: I. András királyét (1046–1060), és a veszprémi káptalanét.²

Az elmondottakból következik, hogy az egész középkoron át a pecsét hiteles vagy hamis volta döntötte el az oklevél hitelét. A pecsét hamisításáért fő- és jószágvesztés járt.

A pecsét és pecsétnyomó anyaga, a pecsételés módja

A pecsétek anyaga viasz vagy fém.

A viaszpecsétek alapanyaga rendszerint világos sárgától sötét barnáig terjedő természetes színű méhviasz. Szilárdítására gyakran kevertek hozzá szurkot,

zsiradékot, lenolajat esetleg ásványi anyagot (pl. agyagot, bóluszt, gipszet, krétát). Kezdetben ebbe az oklevélre rögzített masszába nyomták a pecsétet, melyet a legkorábbi időben *átnyomással* erősítettek fel. Ilyen esetekben az irat anyagául szolgáló pergamenbe metszett nyíláson átnyomva az ellenkező oldalon ellapították a viaszt. Ezt a gyakorlatot követte a német-római császári kancellária is a 10–11. században. Csakhamar felváltotta egy újabb rögzítési mód: a *befüggesztés*.

Befüggesztett pecsét alkalmazásakor a pergamen hártján két – vagy egymásra merőlegesen kétszer két – párhuzamos metszésen át egy, vagy egymást keresztező két pergamenszalagot húztak át úgy, hogy végeik a hártya azonos oldalán legyenek. Ezeket a szalagvégeket a viaszba nyomva azt a hártjához szorították. Az ilyen pecsétet, ha le is vált, a szalagok még sokáig az oklevélen tartották.³

A 12. században jelent meg nálunk a függő viaszpecsét. Felerősítésére bőrszalagot vagy sodrott selyem- illetve kenderzsinórt használtak. Eleinte az oklevél közepén fűzték át, onnan azonban a súlyos pecsét, melyet alakja és mérete miatt *cipőpecsétnek* (sigillum panniforme) is nevezünk, gyakran kiszakította, ezért rövidesen kialakult a végleges megoldás. A hártya alsó szélét egyszer, vagy többször visszahajtva (ún. plica) az így nyert vastagításon átfűrt két lyukon húzták át a zsinórt, amelynek végeit a pecsét viaszába nyomták. A zsinór befogadására szolgáló gömbölyített hátú viaszmasszát kevésbé tisztított, durvább anyagból kezdték készíteni (ún. *pecsétfészek*), melynek peremmel körülvelt mélyített előlapjába finomabb viaszt öntöttek és abba nyomták a pecsétet. Ez a finomabb massa eleinte természetes színű volt, majd a 13. század végén megjelent a színes pecsét.

amelynél tehát a mindig természetes színű viaszból készített pecsétfészekbe öntött finomabb viaszt színezték. Annak érdekében, hogy a pecsétábra közvetlen felvételére szolgáló finomabb viasz jól tapadjon, a fészek befogadó felületét rovátkolással érdessé tették. A színes pecsét, különösen a vörös színű, rangjelző szerepet töltött be. Vörös viasz használatával csak uralkodói és főpapi pecséteken találkozunk, egyébként még a 15. században is csupán kivételes esetekben jutalmaként engedélyezte a király. A vörös pecsétek viaszát cinóberrel, illetve miniummal színezték a középkorban.⁴

A *bullák* (fémpecsétek) anyaga arany vagy ólom. Alkalmazásuk Bizáncból terjedt át Itáliába – ahol a pápai oklevelek hagyományos hitelesítője lett az ólobulla – valamint a császári kancelláriába. A bullák természetes felerősítési módja volt a függesztés, feltehetőleg a fémpecséteknél kialakult gyakorlat vezetett a függő viaszpecsétek használatához. Valószínűleg a bullákra vezethető vissza a *viasz kettőspecsétek* megjelenése.⁵ Az éremszerű kettőspecsét uralkodóink felségi pecsétjeinek állandó formája maradt a 13. század elejétől a középkor végéig, főúri pecsétjeink között azonban csak a 13. század első felében találkozunk vele. Városi kettőspecsétjeink is ebből az időből erednek.⁶

Aránylag sokat tudunk a pecsétlenyomatokról, a *pecsétlenyomókról* (typariumokról) viszont alig valamit. Általában bronzból, esetenként aranyból, ezüstből készültek. Bizonyos, hogy ötvösök vésték őket. Az egész középkorban használták továbbá az antik vésett köveket (gemmaikat), többnyire szintén ötvösmunkájú foglalatban, gyűrűben. A *gemmapecsétek* nálunk is megtalálhatók a 13. századtól kezdve. A typariumokat rendszerint használatuk megszűntekor összetörték, vagy rovátkolással elpusztították a felületüket, hogy elkerüljék az esetleges visszaéléseket.

Magukról a pecsétvéso ötvösökről ebből az időből nem maradtak írott adataink. A typariumok vésnökeire csupán a pecsétekről leolvasható jelek utalnak. A pecsétteni (szfragisztikai) kutatás régóta ismeri a 12–13. századi királyi pecsétek és a korabeli éremtani anyag ábrázolásbeli párhuzamait mind a királyok trónképeit tekintve, mind pedig címertani vonatkozásban. Legszembetűnőbb ez a párhuzam III. Béla (1172–1196) korában. Nagypecsétjének pénzábraszerű vésténél is világosabban mutatja a pecsétanyag numizmatikai kapcsolatát az ő, valamint fia Imre nagypecsétjébe nyomott királyi *titkospecsét*. Ez a feltehetőleg gyűrűn viselt kb. 12 mm átmérőjű pecsét vágató

lándzsás lovas-alakot ábrázol és csaknem pontos tükröképe III. Béla egyik brakteátájának (egyoldalú lemezpénzének), melyen solymászó lovas látható.⁷ A III. András kettőspecsétjeinek pecsétmezejébe nyomott királyi titkospecsétek képei (Agnus Dei, illetve koronás A betű) szintén megtalálhatók a pénzein is. Valószínű tehát, hogy a pénzverőtövek és a királyi pecsétnyomók vésését, ezt a hasonló ötvöstechnikai eljárást igénylő két bizalmas feladatot azonos mesterek végezték. III. Béla-kori pénzábra díszíti a borsmonostori konvent 1206–1218 közötti okleveléről ismert pecsétjét.⁸ Kézenfekvő, hogy a konventi pecsétten egyébként értelmetlen érembélyeg pénzverőtő vésésében járatos mester kezétől származik abból a korai időből, amikor a meginduló hiteleshelyi gyakorlat során még nem alakult ki a pecsét jellege. Eszerint feltételezhetjük, hogy a 13. század elején kiterjedő használat idején, a királyi pecséteken kívül az egyházi és világi személyek és testületek pecsétjeit, vagy azok egy részét is a királyi pénzverő-ötvösök vésték.

A pecsétnyomó körirattal és ábrával ellátott néhány mm vastag fémlemezét peremének felső részén füllet látták el, hogy nyakba lehessen akasztani. Az ilyen typariummal készült pecsét felső peremén széles, félhengeres vagy szögletes horony látható a fül lenyomataként. Megtaláljuk a királyi nagypecséteken II. Andrásig (1205–1235), valamint több tatárjárás előtti egyházi és világi pecsétten. Néhány hiteleshelyi pecsétten megmaradt a középkor végéig.

Bullák préselésére feltehetőleg valamilyen fogószzerű csuklósan mozgatható szerszámot használtak. Ilyet közöl Bascapé az itáliai anyagból.⁹ A viasz kettőspecsétek készítésére Esztergom város kettőspecsétjének II. András korában készült és napjainkig fennmaradt typariuma nyújt felvilágosítást. A kettős nyomó mindkét felének peremén egymástól egyenlő távolságra négy-négy fül van. A rajtuk át dugott pálcák (esetleg valamilyen befogó eszköz részei) biztosították a pecsétnyomó két felének pontos illesztését.¹⁰ Hasonló módon készülhettek 13. századi aranybulláink is, melyek ma belül üregesek, eredetileg viszont feltehetőleg viasszal töltötték ki őket. (Egyébként deformálódtak volna a typarium nyomása alatt.)¹¹

A pecsétek alakja, a köriratok és pecsétábrák kialakulása

A pecsétek alakja pecséttulajdonosok szerint változott. Leggyakoribb a kerek pecsét. Kivétel nélkül ilyenek az uralkodói pecsétek, az egyházi méltóságvi-

selők pecsétjei viszont kivétel nélkül alul-felül csúcsos (ún. mandorla) alakúak az egész középkorban (eltekintve a gyűrűspecsétektől). Az egyházi testületek pecsétjei váltakozva mutatnak kerek, illetve mandorla formát. A világi méltóságviselők pecsétje többnyire kerek, a címerhasználat kialakulásával azonban elég korán megjelent a háromszögű címerpajzs alakját követő pajzs alakú pecsét. A világi testületek (főleg városok) pecsétje ebben a korban mindig kerek. A királyi, királynéi és ifjabb királyi pecsétteken kívül csak a 13. század első felében találkozunk kettőspeccétekkel, világi főrangúak és városok esetében.

Rendszerint a peremen körbefutó két párhuzamos vonal vagy gyöngyör fogja közre a pecsét *köriratát*. Betűi a 11–12. században majuszkulákkal kevert kapitálisok, a 13. században túlnyomórészt majuszkulák (olykor kapitálisokkal keverve). Kereszttel kezdődik, egyes szavait gyakran jelek: pontok, kettőspontok, keresztek választják el egymástól. Maga a latin nyelvű körirat a tulajdonos nevét és címeit sorolja fel. Az uralkodók és főpapok pecsétjein rendszerint a név-után DEI GRACIA formula devotionis következik, majd pedig a címek. A GRACIA szót nyugaton már a 11. században rendszerint T helyett C-vel írták. Nálunk a 12. században tűnt el végleg a T betű a köriratokból.

A 10–11. században a nyugati felségpeccéteken a név mindig alanyesetben állt. Ez volt a gyakorlat nálunk is. A szabály alól csak I. (Szent) László (1077–1095) pecsétje kivétel. Körirata ugyanis SIGILLUM szóval kezdődik, mely után a király neve és címe természetesen genitivusba került. A 11. században I. (Szent) László pecsétjén kívül csak Hitvalló Edvard angol királyén (1043–1066) található a SIGILLUM szó és a genitivusban álló név és cím. Idők folyamán kialakult a rövidítések rendszere. A SIGILLUM szót gyakran S betű jelzi csupán. Legtöbbször rövidítették a DEI GRACIA formula devotionist is. A királyok címében kezdetben nem országuk, hanem népük nevének genitivusát találjuk. Nálunk Kálmánig (1095–1116) népnév, II. Bélától (1131–1141) viszont már az ország neve jelezte a király címét. (II. Istvántól [1116–1131] nem maradt fenn pecsét.) II. Bélánál jelentek meg először a tartományok nevei is, III. Istvántól (1161–1172) pedig a körirat leszarmazási formulával bővült, melynek hátterében a trónutódlás körüli viszályok húzódtak meg. III. Béla kibővítette a királyi címet RAMA-val. Imre (1196–1204) aranybulláján találjuk először a királyok sorszámát, ami ettől kezdve állandósult.¹²

II. András nagypecsétjén vették kezdetüket a kétsoros feliratok. A külső körben az Imre nagypecsétjéről öröklött (leszarmazás nélküli) formula van, a belső kör egyesíti III. Béla aranybullájának feliratát, a leszarmazási formulával. (II. Géza [1141–1162] ólom- és III. Béla aranybullájának felirata már SIGILLUM-mal kezdődik.) A tartományok sora II. András idején kibővült SERVIA-val, GALICIA-val, LODOMERIA-val. Aranybullája és viasz kettőspeccétje egyforma köriratú: az előlapra a nagypecsét külső, a hátlapra pedig belső köriratsora került. Harmadik nagypecsétjének legbelső, harmadik köriratát a királyi pecséttel kapcsolatos visszaélések tették szükségessé.¹³ IV. Béla (1235–1270) pecsétjének köriratában elődjéhez képest CUMANIA neve jelent változást. V. István (1270–1272) kettőspeccétjének előlapján két sorban a BULGARIA-val megtoldott teljes királyi cím, hátoldalán a II. András és IV. Béla pecsétjeiről ismert körirat van. IV. László (1272–1290) címeiből kimaradt BULGARIA, de III. András visszahozta. IV. László és III. András pecsétjeire egyébként a kialakult szöveg került, természetesen a leszarmazási formula megfelelő változatával. III. András nagyapjára, II. Andrásra hivatkozott. Az ifjabb királyok pecsétjein a „voluntate patris” és a „primogenitus” formula található. A királynéi pecséttek köriratából hiányzik a tartományok felsorolása, viszont tulajdonosuk férjének leszarmazási formulája néha szerepel rajtuk. Erzsébet kun hercegnő V. István neje 1273. évi pecsétjének előlapján a saját neve és leszarmazása áll két sorban folytatólágyosan, hátlapján pedig S(igillum) UXORIS után férjéé, V. Istváné. 1280-ból fennmaradt pecsétjének előlapján elmaradt saját leszarmazása, hátlapi körirata viszont az előzővel azonos szövegű, de folytatólágyosan két sorban elosztva. Laszcarisz Mária (IV. Béla neje), Anjou Izabella, más néven Erzsébet (IV. László neje) és Fenenna királyné (III. András első neje) kettőspeccétjének hátlapjára a saját leszarmazási formulája került.

Az uralkodói pecséttek köriratának változatosságával és fokozatos fejlődésével szemben az egyházi méltóságviselők pecsétjein a tárgyalt korszakban – a 13. század folyamán – nemigen találunk változást. A világi főrangúaknál az első köriratok még az idézőpeccét emléket őrzik, hiteleshelyi és városi peccéteinknél pedig nyomon követhetjük a testületté válást. A legkorábbi káptalani peccétek köriratából például még hiányzik a capitulum szó, szövegük közvetlenül a védőszentre utal. Ezek a peccétek még az illető egyházaké voltak, nem pedig azok káptalanjáé.

(Pl. a veszprémi első hiteleshelyi pecsét.)¹⁴ Kubinyi András hasonló eredményre jutott Székesfehérvár középkori pecsétjének vizsgálatánál.¹⁵

A pecsétlenyomat köriraton belüli részének, a *pecsétmezőnek* közepét a *pecsétkép* foglalja el. A pecsétmező fennmaradó felületei a 13. század második feléig díszítés nélkül maradtak, csak az 1270-es években – a kezdődő gótika jeleként – bukkant fel először néhány királynéi pecsét mezejében indadíszes térkitöltő ornamentika, mely a 80-as évek elejére gyakori vá vált. Egyébként Árpád-kori pecsétjeinket a korszak végéig román stílus jellemezte. Ennek megfelelően tömör, összefogott pecsétábra adja képi megfogalmazásban azt, amit az írástudó ember a köriratból is leolvashatott. A tulajdonos jelent meg méltóságának attribútumaival. Nincs még portrészerség, az ábrázolás lényegét a méltóságjelvények adják. A királyt trónon ülve, fején koronával, kezében jogarral és országalmával; a főpapot állva vagy ülve, fején mitrával, áldásra emelt jobb kézzel, baljában pásztorbottal ábrázolták. Méltóság, egyszersmind hűbéri függés kifejezője az ifjabb királyok, valamint egyes főrangúak *lovaspecsétje*, azaz a pecsétképen lóháton való ábrázolása is. Legtöbbször azonban címerük szimbolizálta személyüket. A városok szintén címerüket, vagy legfontosabb épületeiket (erődítmény, templom, városháza), esetleg védőszentjüket ábrázolták pecsétjeiken.

Legtöbb változatosságot az erősen kötött heraldikus megfogalmazású pecsétábrák között egyes alacsonyabb méltóságú egyházi személyek pecsétjein, illetve a hiteleshelyi pecsétek egy részén találunk. Egyébként azonban csakis az előírással, hagyományra rögzült ábrázolásokon belül kell keresnünk a vésnök egyéni tehetségének megnyilvánulásait.

Középkori pecsétjeink fajtái

Pecséttulajdonosok szerint öt nagy csoportra oszthatjuk a pecséteket: *uralkodói* (királyi, királynéi, ifjabb királyi és hercegi) pecsétek, *egyházi méltóságviselők* (érsekek, püspökök, valamint prépostok, apátok, főesperesek stb.), *egyházi testületek* (káptalanok és konventek), *világi méltóságviselők* (nádor, országbíró, bánok, erdélyi vajda, tárnokmester, vármegyei ispánok), *világi testületek* (városok, különleges jogállású területek) pecsétjei.

Uralkodói pecsétek 1000–1301 között – az Árpád-ház pecsétjei

Amikor 1002. nyarán I. (Szent) István király (1000–1038) udvarában megkezdte működését a II. Henrik német-római császár kancelláriájából érkezett Heribert C. névvel jelölt notárius, magával hozta a korabeli Európa legfejlettebb kancelláriai gyakorlatával együtt annak pecséthasználata is. I. (Szent) István pecsétjei nem maradtak ránk. Jakubovich Emil azonban alapos elemzéssel kimutatta egyrészt, hogy első királyunknak legalább kétféle pecsétje volt, másrészt, hogy ezek egyikének képéről – habár közvetett úton – napjainkban is fogalmat alkothatunk. A veszprémvölgyi görög apácák alapítólevele eredetileg irattekercs (rotulus) volt, amelyet rátekerített zsinór tartott össze. A zsinór két végét összefogó viaszba nyomott királyi pecsét már 1109-ben elpusztult, amikor egy peres ügy kapcsán fel kellett bontani. A felnyitás által hitelét veszített oklevél azután Kálmán király renovatiojában maradt fenn napjainkig.¹⁶

A másik pecsét képét I. András király (1046–1060) törvénybe idéző *ércbillogja* őrizte meg, mely András király viaszpecsétjének mása (1. kép). A tihanyi alapítólevélen két eredeti pecsétje közül a 18. század végén még látható volt az alsó töredékes befüggesztett pecsét, melyet Pray György az idézőpecsét-hoz igen hasonlóknak talált.¹⁷ A pecsétnek ma már csak kb. 90 mm átmérőjű kerek lenyomata van meg, amely a kb. 60 mm átmérőjű billognál nagyobb. Ennek ellenére valószínű, hogy az idézőpecsét a viaszpecséték typariuma segítségével készült.

Körirata: ANDRES DEI · GRACIA VNGARIORVM REX. Pecsétmezejében trónoló király fején lilios koronával, jobbában keresztes-lilios jogarral, amely áttöri a köriratot, baljában keresztes országalmával.

András király ércbillogja azonban nem saját kortársának, III. Henrik német-római császárnak (1039–1056), hanem Szent István kortársainak, III. Ottó (megh. 1002), II. Henrik (megh. 1024) és II. Konrád (megh. 1039) császárnak viasz felségi pecsétjeire emlékeztet. Ha tekintetbe vesszük, hogy I. András az általa trónbitorlóknak tekintett Péter és Aba Sámuel pénzeinek PANNONIA, PANONEIA felirata helyett pénzein tudatosan tért vissza a Szent István kori + REGIA CIVITAS felirathoz, nyilvánvaló, hogy pecsétjéhez is Szent István pecsétjét vette mintául.¹⁸

A 11. századból a fentiekén kívül Péter király (1038–1041 és 1044–1046) leszakadt olombulláját,¹⁹

(2. kép) **I. Béla** (160–1063) viaszpecsétjének töredékét²⁰ (9. kép) és **Salamon** király (1063–1074) néhány évtizede a belgrádi várban lelt ólobulláját²¹ (3. kép) ismerjük az 1077 előtti időkből.

I. (Szent) László (1077–1095) pecsétjének egyetlen példánya az 1095. évből maradt fenn I. András király kisebbik fia, Dávid herceg adománylevelén befüggesztve (10. kép). Az erősen sérült pecsét teljes átmérője 85–88 mm, a lenyomat átmérője 70 mm. Peremén két párhuzamos vonalkör között + SIGILLUM LADESLAI REGIS körirat található. Ez – mint fentebb szó volt róla – ebben a korban szokatlan, csak Hitvalló Edvard angol király pecsétjén fordul elő a SIGILLUM szó, mely után a név természetesen genitívusba kerül.

Maga a pecsétkép, a király trónoló alakja, jobbában hosszú jogarral Bartoniek Emma véleménye szerint Rheinfelden Rudolf német ellenkirály (megh. 1080) pecsétjéhez áll legközelebb.²²

Utódjának, **Kálmán** királynak (1095–1116) trónpecsétjét 1109-ből ismerjük (11. kép). A veszprémi apácák alapítólevelét hitelesítették vele, annak renovatioja alkalmával. Ez az utolsó befüggesztett pecsét királyaink pecsétjeinek sorában. Teljes átmérője 100 mm, a lenyomaté kb. 90 mm. Körirata: + COLOMANNUS DEI GRATIA UNGARORUM REX.

A trónoló király alakjával, ruhájának redőzetével a trónszék lábainak kettős hornyolásával és kétoldalt kidudorodó díszítményeivel a legközelebbi rokonságot IV. Henrik császár 1091–1101 között használt pecsétjén ismerte fel a kutatás.²³

II. Istvántól (1116–1131) tudomásunk szerint nem maradt fenn pecsét.

II. Bélától III. Béláig új típusú trónpecséttel találkozunk. A viaszpecsét mérete megnőtt, háta gömbölyűvé vált (ún. cipőpecsétek). Megváltozott a felfüggesztés módja: bőrszalag, majd selyemsodrat segítségével rögzítették a tekintélyes súlyú pecséteket az oklevélre.

II. Béla (1131–1141) alatt jelentkezett a kancelláriai szervezet első nyoma. A pecsétet a notarius függesztette az oklevélre, aki később kancellár címet nyert. Az oklevél írója viszont rendszerint a capellanus volt. A pecsét helye állandóvá kezdett válni.²⁴

Egyszersmind megváltozott a körirat és a pecsétkép is (12. kép). II. Béla mintegy 11 cm átmérőjű trónpecsétjének köriratában már az ország nevét találjuk birtokos esetben, a korábban szokásos népnév helyett és először szerepelnek a tartományok nevei is. A körirat (feloldva és kiegészítve): + BELA D/e/I

GRA/cia HUNGAR/IE D/ALMATIE/ CHOROWATIE REX két vonalkör között. A pecsétképen párnázott trónon ül a király, lábai alatt zsámollyal. Fején keresztekkel díszített nyílt korona. Jobbjában liliomos jogart, baljában keresztes országalmát tart. A trón két oldalát a francia pecsétekre emlékeztető módon állatfejek és lábak díszítik.²⁵

II. Gézától (1141–1162) megnövekszik az oklevelek száma. Tőle már háromféle pecsétet ismerünk: viasz nagypecsétet, arany- és ólobullát.

A 11 cm átmérőjű nagypecsét lényegében elődjét követi, csak a köriratot keretezi vonalkörök helyett két pontkör. Sérült példányain a köriratról csak egyes betűk látszanak (13. kép). A teljes köriratot a Nemzeti Múzeumban őrzött, márványba vésett fiktív typariumról ismerjük: + GEISA ? D/e/I ? GRA/cia/ · HUNGARIE · DALMACIE · ATQ/u/E · CROVACIE · REX²⁶ (15. kép).

A pecsétkép II. Béláét követi, csak az állatfejek hiányzanak a trón két oldalán.

III. István (1161–1172) nagypecsétjének mérete és pecsétképe a részletekig megfelel elődjeinek. Körirata: + STEFANUS · D/e/I · GRA/cia/ · GEICE · REGIS · FILIUS · UNGARIE · DALMACIE · ATQ/ue/ · CROVACIE · REX²⁷ (14. kép).

III. Béla (1172–1196) zöld színű viaszmasszából készült hagyományos méretű cipőpecsétjének körirata: + BELA DEI GRACIA GEISSE REGIS FILIUS HUNGARIE DALMACIE CRHOACIE RAME REX. A trónoló király ábrázolása II. Béla óta megszokott módon történt, legfeljebb a trón mellől kinyúló két sasláb látszik kidolgozottabbnak. A trón két oldalán a király titkospecsétjének lenyomata látható²⁸ (16. kép).

Imre (1196–1204) megszakítva a II. Béla óta tartó hagyományt, új típusú viasz trónpecsétet és aranybullát készíttetett.

A nagy viaszpecsét – mint elődei – 11 cm átmérőjű lenyomatot hordoz. Körirata: + HEMERIC/us/ D/e/I GRA/cia/ HUNGARIE DALMACIE CH/r/OACIE RAMEQ/ue/ REX két vonalkör között²⁹ (17. kép).

Merőben új viszont a trónoló király képe. Bartoniek Emma kimutatta, hogy a korábbiaknál sokkal finomabb kivitelű pecséttrajz francia hatású. A 12. századi trónpecséteinken inkább csak jelzésszerűen ábrázolt trónust keretező állatfejek és -karmok a korabeli francia királyi pecsétekre jellemzők, éppúgy, mint a balkézben tartott jogar rombuszos végződése. A király jobbában kettőskeresztes országalmát tart.

Koronája, jogara, trónzsámolyon nyugvó lábai, valamint a plasztikusan kiképzett, részletesen kidolgozott trónszéli állat karmai – a francia előképek mintájára – belenyúlnek a köriratba.³⁰

A pecsétmezőben Imre király III. Béláéval megegyező titkospecsétjének négy lenyomatát találjuk.³¹

Még erőteljesebb újítást hozott Imre aranybullája.³² Ez az 1202-ből ránk maradt 62 mm átmérőjű fémpecsét mind a korábbi magyar, mind pedig a kortárs császári bulláktól különbözik már abban is, hogy nem tömör, hanem üreges. Belsejét egykor valószínűleg viasz töltötte ki. Péter (1038–1041 és 1044–1046) Kecskemét környékén előkerült 26–29 mm átmérőjű ólombullájának előlapján háromszoros vonalkeretezésen belül a király koronás, szakállas, köpenyes mellképe látható jobbjaiban joggal, baljában országmával. Feje mellett kétoldalt függőlegesen PET–RUS felirat. Hátlapján négy sorban D/e/I GRA/cia/ – VNGA – RIORV/m/ – REX (2. kép).³³ Salamon Belgrádban, a vár sáncárkában lelt 31 mm átmérőjű ólombullájának Péteréhez hasonló előlapi királyképét két vonalkör közé zárt körirat: /REX S/ALOM/ON/ keretezi. Hátlapi felirata két koncentrikus vonalkör által határolt mezőben négy vízszintes sorban: DEI – GRACI/A/ – VNGARO/R/ – VM. A bulla feltehetőleg 1071–72-ből való.³⁴ II. Géza 35 mm átmérőjű ólombullájának főloldból kinövő királyalakja a német-római császári bullákra vezethető vissza. Hátlapján a felirat négy sorban: SIGILLUM GEISE REGIS (4. kép). Aranybulláját nem ismerjük, feltehetőleg azonos bélyeget viselt.³⁵ III. Béla aranybullájának előlapját egyik brakteátájának trónoló királyképével vethetjük össze. A hátlaon SIGILLUM BELE áll, három sorba elosztva (5. kép).³⁶

Imre király új típusú aranybullája ezekkel szemben elő- és hátlapján is köriratot hordoz. Az előlapi körirat: + HENRIC/us/ TERCII BELE REGIS FILIUS. A hátlaon folytatódik: + D/e/I GRA/cia/ HUNGARIE DALM/acie/ CHROAC/ie/ RAME-Q'ue/ REX (6. kép).

A király neve a nagypecséten olvasható változattól eltér. A madárfejes és -karmos trón helyett magas támlájú padszerű trónszéket látunk a bulla előlapján. Hátoldalának pecsétmezejében pedig felső sarkain lekerekített háromszögű címerpajzsot (mandulapajzs) találunk. A kilencszer vágott pajzs páros számú mezeiben – a legalsót kivéve – jobbra haladó oroszlánok vannak: a két elsőben 3–3, a harmadikban 2, a negyedikben 1. Donászy Ferenc ismerte fel, hogy a pecsét teljes egészében spanyol eredetű és összefüggésben áll Imre király feleségének, Aragóni-

ai Konstanciának személyével. A bulla – legelső címeres pecsétünk – hátlapi címere spanyol (aragóniai) hatásra jelent meg. Donászy szerint az oroszlánok Leon címeréből kerültek Imre pecsétjére, tekintve, hogy Aragónia, valamint Kasztília és Leon királyságai között szoros kapcsolat állott fenn.³⁷

Imre aranybullája teremtette meg a későbbi királyi kettőspecsétek alaptípusát.³⁸

II. András (1205–1235) uralkodása idejéből három viasz nagypecsétet, két viasz kettőspecséket és egy aranybullát ismerünk. Németbarát politikájának megfelelően IV. Ottó császár pecsétjeinek ábrázolásait vette mintául.³⁹ A császári pecsételtől független viszont a nagypecsétek kettős körirata. Az első nagypecsét 1205-től 1213-ig volt használatban. Nyomója Gertrudis királyné meggyilkolásakor tűnt el. A 107 mm átmérőjű pecsét körirata: külső kör: + ANDREAS · D/e/I GRACIA UNGARIE DALMACIE CROACIE RAME · SERVIE REX belső kör: + SIGILL/um/ S/e/C/un/DI ANDREE REGIS TERCII BELE REGIS FILII. A pecsétkép széles párnázott trónon ülve ábrázolja a királyt. Fején nyílt liliomos korona, jobb csípőjére támasztott jobb kezében liliomos jogar, baljában országmával. Jobb könyökét kifelé fordítja. Eltűntek az állatfejek és -karmok a széles, padszerű trón két oldaláról, a pecsétkép pedig nem ér a pecsét széléig, hanem csak a kettős körirat belső körébe nyúlik bele (18. kép).⁴⁰

Második nagypecsétjének átmérője kb. 108 mm. Kettős köriratának külső körében SERVIE után GALICIE következik. Köriratai egyébként a rövidítésekkel és elválasztó jelekkel eltekintve azonosak az elsőével. A trónoló király képe fő vonásaiban hasonlít az előzőre. Ruhája azonban gazdagabban redőzött, jobb karját takarja a válláról lehulló palást. Vállal mellett jobbról a sugaras Nap, balról a Hold felfelé fordított szarvai közt ötsugarú csillaggal (19. kép).⁴¹

Az első két nagypecsét több példányán **Béla ifjabb király** 1228 körül belenyomott ellenőrző pecsétje látható. Mindig a király alakjától balra helyezkedik el a 34x30 mm átmérőjű ovális pecsét, mely jobbra néző sisakos főt ábrázoló gemmát foglal magába. Körirata: + SIGILLUM REGIS BELE⁴²

1229-ben a király új nagypecsétet vésztett, mert rájött az előzővel történt visszaélésekre. Új, 110 mm átmérőjű harmadik nagypecsétjének három körben elhelyezett köriratai közül az első kettő megegyezik a második nagypecsét megfelelő körirataival (ismét csak apró jelekben különböznek). A harmadik, legbelső körben viszont merőben szokatlan körirat áll,

melyhez hasonlóval sem a korábbi, sem a későbbi pecséteken nem találkozunk. Rövidítéseit feloldva, szövege a következő: + ALIA · SIGILLA : SUNT : FALSA : ISTUD : SIGILLUM : EST : VERUM (20. kép).⁴³

II. András idejéből maradtak fenn legrégibb kettős viaszpecsétjeink. 1213-tól ismerjük a király első felségi kettőspecsétjét, melynek köriratai azonosak az első nagypecsét kettős köriratával oly módon, hogy a külső kör szövege a kettőspecsét előlapjára, a belső kör pedig a hátlapjára került. A trónoló király képe is megegyezik az első pecsét ábrájával, készítése tehát megelőzte az első pecsét elvesztését. A hátlap pecsétmezejében az Imre aranybullájáról ismert 9-szer vágott mandulapajzs páratlan számú mezeiben 2–3–3–2–1 jobbra lépő oroslán.⁴⁴

Az 1235-ben vésetett második kettőspecsét – melyre az első meghamisítása miatt volt szükség – két töredékes példányán nem maradt körirat. Előlapja teljesen hasonló az elsőhöz, hátlapján viszont a címerpajzs hétszer vágott mezejű. A páratlan mezőkben valószínűleg 3–3–2–1 elrendezésben találjuk az oroslánokat.⁴⁵ Egyébként a nagypecsét volt a rangosabb, a kettőspecsétet pedig az egyszerűbben kiállított oklevelekre függesztették.

II. András harmadik fajta pecsétje az 1214-től alkalmazott aranybulla volt. Ez volt a legünnepélyesebb. A 67 mm átmérőjű aranybulla előlapján a király képe olyan, mint a második nagypecséten. Jobbról-balról megtalálható a Nap és a Hold képe is, a csillaggal. Körirata viszont a Lodomerie tartománynevvel bővült. A hátlapi körirat a szokásos, csupán a REGIS szó maradt el az ANDREE név mögött. Mandula alakú hétszer vágott címerpajzsának páros mezei közül a 2., 4. és 6. mezőben két-két szembeforduló oroslán között közepén szív, a nyolcadik mezőben egy oroslán van (7. kép).⁴⁶

IV. Béla (1235–1270) uralkodása idején csak viasz kettőspecsétet és aranybullát használt. A kétféle pecsét jogilag teljesen egyenértékűvé vált. Az aranybulla csupán ünnepélyes külsőség, melyet IV. Béla elődeitől eltérően, már nem csak a legünnepélyesebb formában kiállított, legnagyobb jogokat biztosító privilégiumokra, hanem a legegyszerűbb királyi oklevelek formáját követő diplomáciai levelekre is ráfüggesztett.⁴⁷

Ezt a jogi helyzetet a pecsétek külalakja is tükrözi. Béla király uralkodásának kezdetétől használt első kettős viaszpecsétje fő vonásaiban megegyezik az aranybullával.

Előlapki körirata: + BELA · DEI · GRA/cia/ · HUNGAR/ie/ · DALM/acie/ · CHOROVAC/ie/ · RAME · SERVIE · GALLIC/ie/ · CUMANIE · REX kettős vonalkör között. A pecsétképen lábazattal és fejezettel ellátott oszlopok által tartott padszerű trónon ül a király, gazdag redőzetű ruhában. Lábai alatt törpeárkádokkal tagolt lábzsámoly. Térdre támasztott jobbában jogar, kifelé fordított baljában országalma. Bal vállát és karját palást fedi. A keresztes országalmán gyűrű fut körbe. A hátlap körirata a szokásos formula megfelelő változata:

+ SIGILLUM · QUARTI · BELE · SECUNDI · ANDREE · REGIS · FILII két vonalkör között.⁴⁸

Alapvetően megváltozott viszont a pecsétmező közepét elfoglaló címer. IV. Béla idején váltotta fel a lekerekített sarkú, háromszögű pajzsba foglalt kettőskereszt, az Imrétől és II. Andrástól ismert vágásos-oroslános címert. Kovács Éva kutatásai alapján tudjuk, hogy az új címer arra a Szent Kereszt ereklyét magába foglaló ereklyetartó keresztre utal, mely az Árpádok családi tulajdonaként már III. Béla idején a királyi hatalom jelvényei közé került (21. kép).⁴⁹

Béla aranybullája elsősorban méreteiben különbözik a 90 mm átmérőjű viasz kettőspecsétől. Az aranybulla külső körének átmérője II. Andráséhoz hasonlóan 67 mm, maga a bulla azonban szélesebb (kb. 69 mm) és vastagabb. Köriratában a rövidítések és Horvátország nevének eltérő írásmódja (CROHAC/ie/ olvasható rajta, míg a viaszpecséten CHOROVAC/ie/, GALLIC/ie/ helyett GALIC/ie/) mellett különbséget jelent, hogy GALIC/ie/ neve után Lodomerie/olvasható.

Pecsétábrája a viaszpecsét trónoló királyképeinek egyszerűbb változata. Két oszloptól tartott, párnázott trónon ül a király a viaszpecséten látható kéztartással. Lábai jelzésszerűen ábrázolt lábzsámolyon nyugtatja.

A bulla hátlapja mind köriratát, mind pecsétábráját, a kettőskeresztes címert tekintve teljesen azonos a viasz kettőspecsét hátlapjával, csupán a köriratokat keretezi – mint az előlapon is – kettős vonalkör helyett kettős pontkör (8. kép).⁵⁰

Ez az aranypecsét IV. Béla uralkodása végéig változatlan maradt. Viaszpecsétjének typariuma azonban a tatárjárás idején elveszett.

1241-től használt második felségi kettőspecsétje méretében (91 mm Ø) hasonló, egyébként viszont a hitelét veszített elődjétől való minél biztonságosabb megkülönböztetettséget szolgáló eltéréseket mutat. Főleg előlapja különbözik a korábbiaktól. Körirata

három pontkör között két sorban: külső kör: + S BELE : DEI GRACIA : HUNGARIE : DALMACIE : CHOROVACIE : RAME : belső kör: SERVIE : GALLICHIE : CUMANIE : REGIS.

A pecsétmező közepét a király oszloplábakon nyugvó párnázott trónon ülő alakja tölti ki. Koronás feje térdére támasztott jogarának liliomos vége, valamint a rombuszhálójával díszített felületű egyszerű lábzsámoly, a köriratot megszakítva belenyúlnek annak belső körébe. A király mellére szorítva tartja bal kezében az országalmát. Kifelé fordított bal könyökére ráfeszül a bal vállát és karját borító palást, mely dúsan redőzött ruháján túlnyúlik és részben a trónpárnát is takarva csaknem a padozatig ér le. A lábzsámoly alatt két pont közé helyezett csillagból álló jelet találunk.

Hátoldalának egysoros köriratát: + SIGILLUM : QUARTI : BELE : SECUNDI : ANDREE : REGIS : FILII váltakozó kettős gyöngy- és vonalkör választja el a pecsétmezőtől, melynek közepén a lekerekített sarkú pajzsba helyezett kettőskereszt látható annyi módosítással, hogy a kereszt aljából nyelnyújtvány áll ki (22. kép).⁵¹

V. István (1270–1272) mint király, egyetlen pecsétet használt. A 105 mm átmérőjű felségi pecsét körirata három pontkörtől határolt két sorban folytatólagosan következik: + S · STEPHANI · DEI · GRACIA · UNGARIE · DALMACIE · CROVACIE · RAME · SERVIE · GALLIC-IE · LODOMERIE · CUMANIE · BULGARIEQU/e/ · REGIS. A trónoló király vállát és bal karját palást fedi, mely redőkben aláhullva beborítja az ülő alak térdeit és ölét és csaknem a trón zsámolyáig ér le. A mellen szalag vagy lánc tartja össze. Szétnyíló szárnyai derékig láthatóvá teszik az alatta lévő öltözetet, melyet széles öv szorít le. A király mellén nagyméretű rombusz alakú dísz (csat?) látható. Térdén nyugvó jobbában liliomos jogart, kifelé fordított baljában keresztet országalmát tart. A trón fejezetekkel ellátott törpe oszlopkon nyugvó, gazdagon profilált pad, melynek karfái állatfejek. A rombuszhálójával díszített trónzsámoly éppúgy, mint a király fejét ékesítő korona és a jogar liliomos vége a belső körirat betűi közé nyúlik.

Hátlapi körirata két vonal és pontkör között: + SIGILLUM · STEPHANI · QVINTI · QUARTI · BELE · REGIS · FILII. A belső pontkört újabb vonal, majd csillagsor, vonal, pontsor, vonal követi a pecsétmező belseje felé. Ezután újabb körirat következik két vonalkör között, melyet – mint az előző köröket is – háromfelé tagol a pecsétmezőt ki-

töltő címerpajzs. A belső körirat szövege: + CORONA ET CRUX SIT VIRTUS SIGILLI szoros összefüggésben van a címerképpel, azt értelmezi. A keretezett háromszögű címerpajzsban ugyanis állatfejekkel díszített talapzaton álló kettőskereszt látható, melynek alsó szárát töviskorona fonja át világos utalással a kettőskereszt Szent Kereszt ereklyetartó voltára (23. kép).⁵²

IV. László (1272–1290) 18 évi uralkodása alatt a gyakori visszaélések miatt ötször vésetett új pecsétnyomót.⁵³ Közülük az első és második pecsét egyes fennmaradt példányain betűkből, holdsarlóból és csillagból illetve pont-vonal-pontból álló megkülönböztető jeleket találunk. Ezek az ellenőrző jelek szintén a hamisítások elleni védekezésre szolgáltak. A felségi pecsét változatai egyébként lényegükben azonosak. Méretük, körirataik, pecsétábráik nem, vagy csak kis mértékben különböznek egymástól. Eltéréseik csupán azonosításukat teszik könnyebbé.

Első kettőspecsétjének átmérője 90 mm. Három pontkör közé helyezett kétsoros körirata: + S LADISLAI DEI GRACIA UNGARIE DALMACIE CROVACIE RAME S – ERVIE GALLICIE LODOMERIE CUMANIEQUE REGIS. A pecsétmező trónoló királyalakja támla és karfa nélküli trónpadon ül. Jobbjában vállához támasztott liliomos végű jogar, baljában melléhez szorított kettőskeresztes országalma. A vállairól lehulló palást ráncai beborítják a térdét. Koronája, jogarának liliomos vége, valamint a trónzsámoly a legfelső pontkört áttöri és megszakítja a köriratot. A hátlap körirata: + SIGILLUM LADISLAI TERCII QVINTI STEPHANI REGIS FILII két pontkör között. A belső pontkörrel párhuzamos legfelső pontkör nem határol köriratot, hanem csak a pecsétmezőt tagolja. Ez utóbbi közepét háromszögletű pajzs foglalja el, melynek sarkai megszakítják az említett legfelső pontkört. A pajzsban koronából kinövő, vékony vonallal kontúrozott kettőskereszt látható. Szárainak vége kiszélesedik (24. kép).⁵⁴

Második pecsétjének köriratai változatlanok, mindössze az előlap folytatólagos kettős köriratsorának elválasztása: SE–RVIE. Az előlapi képen a király a baljában tartott országalmát eltartja magától. A trónpadnak kétoldalt állatfejen végződő karja van, tőle jobbra a pecsétmezőben ágas virágszár látható. A hátlapi pajzs hegyestalpú kettőskeresztet foglal magába.⁵⁵ Az ellenőrző jegyek az elő- és hátlapi ábra jobb, majd pedig baloldalán is a pecsétmezőben találhatók.

Harmadik pecsétjét nemrég fedezte fel a kutatás. Az esztergomi Primási Levéltárban őrzött töredékes pecsét typariumának használata az 1286 közepétől 1287 elejéig tartó rövid időre korlátozódott.

Körirata a felfedezett töredéken nem maradt meg. Az előlapon a király a jobbában tartja magától távol az országalmát, balkezeiben a jogart. Hátlapján a hegyes nyúlványban végződő kettőskereszt alsó szárát koszorú fonja át.⁵⁶

A negyedik újonnan vésett pecsét körirata mindkét oldalon azonos az első és második pecsétével, de az előlapon a trónoló király feje is belenyúlik a köriratba, nemcsak a korona. Az országalmát a király magától eltartott jobb kezében, a jogart pedig baljában tartja (mint a harmadik pecséten). A hátlapi címerben a koronából kinövő kereszt alsó szárán átfont töviskorona látható.

Ezt a pecsétet 1288 elején saját kezűleg törte szét a király. Újonnan vésetett (immár az ötödik új vésetű) pecsétjét uralkodása végéig használta. Az előlap köriratának külső köre a *SERVIE* szóval végződik, a belső kör *GALLICIE* szóval kezdődik, továbbá *CUMANIE* után hiányzik a *que* szótag. Ábrázolása az elsőre emlékeztet, de a király kartámlás padon ül, mellén tartott baljában az országalma, jobbában a jogar, mely nem a vállon nyugszik, hanem kissé lecsúsztatva, a jobb karon. Hátlapjának körirata egyezik a megelőző pecsétékével. Címer: háromszögű pajzsban kettőskereszt, talprészének két oldalán 1-1 befelé forduló állatfej.⁵⁷

III. András (1290–1301) felségi pecsétjének átmérője 95 mm. A három pontkör közé helyezett kétsoros előlapi körirat osztása a következő: (külső kör) + S ANDREE DEI GRA/cia/ HUNGARIE DALMACIE CROACIE RAME SERVIE GALLICIE (belső kör) LODOMERIE CUMANIE BULGARIEQ/ue/REGIS. A trónoló király képe IV. László első felségi pecsétjének ábráját követi. Azonos a kéztartás, az országalmát itt is kettőskereszt ékesíti. Eltérés csak a ruházat redőzetének kialakításában van. Hátlapján két pontkör között + S ANDREE REGIS : TERCII : NEPOTIS : ANDREE : REGIS : SECUNDI * körirat olvasható, melynek eleinte sűrű betűi fokozatosan ritkulnak. A körirat végén fennmaradt hézag kitöltését célozza az ott látható csillag. A második és a legbelső harmadik pontkör között csillagok töltik ki. A harmadik pontkört áttörik a pontsorról keretezett háromszögű pajzs sarkai. A pajzsban töviskoszorúval átfont, nyél-nyúlványos, szárainak végén kiszélesedő kettőskereszt

látható. Indadisz tölti ki a pecsétmező címerpajzs és belső pontkör közötti részét (26. kép).⁵⁸

Utolsó Árpád-házi királyunk ezt a pecsétjét haláláig használta. 1297 közepétől az elő- és hátlapon megkülönböztető jel: csillag és holdsarló tűnik fel. 1298 márciusától ezeken kívül A betű került a pecsétre. A király gyűrűspecstjei is rákerültek a felségi pecsétre. Első gyűrűspecstje a kettőspecsét előlapjára cseppentett vörös viaszba nyomva 1291-ből ismeretes. Körirata: ANDREAS DUX SCLAUONIE ovális mezőt vesz körül, melyben Agnus Dei látható.⁵⁹ Ez az ábrázolás éppúgy, mint a harmadik gyűrűspecstet koronás A betűje, megtalálható III. András pénzén is. Ez a gyűrűspecstet egyébként 1297-től a király uralkodása végéig felségi pecsétje több példányának előlapján szerepel fekete viaszba nyomva. Rajta SECRETUM körirat által határolt ovális mezőben kerekalpú pajzs hordozza a koronás A betűt.⁶⁰

— · · · —

Az uralkodói pecsétek sorozata a 13. század folyamán a királynéi, ifjabb királyi és hercegi pecsétekkel bővült. Közülük – jóllehet jogi és oklevéltani szempontból egyaránt jelentősebb az ifjabb királyok oklevéladó gyakorlata – pecsétani szempontból mégis a királynéi pecsétek hasonlítanak leginkább a királyi pecsétekhez. A királynék kettőspecstjének átmérője valamivel kisebb (többnyire 80 mm), mint a királyi pecséteké. Felirataik eltéréseiről már esett szó. Előlapjuk szokásos trónképe csak Kun Erzsébet pecsétjén szakítja meg a kétsoros felirat belső körét, a többi esetben nem lép ki az egysoros körirat belső köre határolta pecsétmezőből.

Legfeltűnőbb eltérést a királyi kettőspecsétekhez képest a királynéi pecsétek hátlapja mutat. A hátlapi kettőskereszt ugyanis – noha ábrázolása gazdagabban tagolt, díszesebb, mint az uralkodói címerképen – a királynék pecsétjein soha sincs címerpajzsba foglalta.

Az általunk ismert királynéi pecsétek sorát Laszkarisz **Mária királyné**nak, IV. Béla nejének kettőspecstje nyitja.⁶¹ Mária 1248-tól 1269-ig adott ki okleveleket. A 80 mm átmérőjű pecsét előlapi körirata két vonalkör között: + MARIA/ · DE/I · GRACIA · REGINA · HUNGARIE. A belső vonalkörtől keretezett pecsétmezőben oszlopos törpeárkádok által tartott padszerű trónon ül a királyné. Jobbjában lilioszögű jogar, mellére szorított baljában keresztoszalgalma. A hátlapi körirat: + S MARIE FILIE LASCARIS IMPERATORIS GRECORUM. A pe-

esétmezőben kettőskereszt van, függőleges szárának alján nyújtvánnyal (31. kép).

Kun Erzsébettől, aki 1270–72 között V. István neje, 1273-tól 1290-ig özvegye volt, kétféle pecsétet ismerünk. Mindkettő 80 mm átmérőjű. Ma még bizonytalan, hogy melyik évben történt a váltás, csak annyi bizonyos, hogy 1273 és 1279 között.

Első kettőspecsétjének hármass vonalkör-pontkör-vonalkör határolta kétsoros körirata: + ELISABET DEI GRACIA REGINA UNGARIE ET FILIA – IMPERATORIS CUMANORUM Állatfej alakú kartámlás trónpadon ül a királyné. Mellére szorított jobbában jogar, baljában országalma. Koronás feje, valamint a trón számolya kettéosztja a kettős körirat belső körét. Hátlapjának peremén ugyancsak hármass vonalkör-pontkör-vonalkör fut körbe. Körirata azonban egysoros: + S UXORIS STEFANI REGIS QUINTI QUARTI BELE ILLUSTRIS REGIS FILII. A belső sor üresen maradt, amelybe belenyúl a pecsétmező közepét elfoglaló kettőskereszt alsó és felső vége.

A kettőskereszt felületét szárainak közepén végighúzó borda tagolja. Körvonalai mentén keretezés fut, melyből a kereszt szárainak végein két-két apró díszítőelem (gyöngy?) ágazik kétfelé. A kereszt talpa a két oldalát díszítő visszahajló virággal együtt virágkehelyből nő ki (32. kép).⁶²

Második pecsétjének kettős vékony-vastag-vékony vonalkör közötti egysoros előlapi körirata: + : LISABET : DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE: A királyné volutákban nyugvó, alacsony kar- és háttámlájú, lábzsámolyos, szőnyeggel borított ülőpárnás trónon ül. Magától eltartott jobbában jogar, mellére tartott baljában országalma. Ruházata térdeiről gazdag redőkben omlik a trón számolyára.

Hátlapi köriratát az előlaphoz hasonló vonalakkal álló hármass vonalkör osztja két sorra: + : S : UXORIS : STEPHANI : REGIS : QUINTI : QUARTI : — : BELE : ILLUSTRIS : REGIS FILII : A kettőskereszt itt is – miként első pecsétjén – kettéosztja a belső kört. Díszítése hasonlít az elsőre, de a keretező vonalból a szárak végein három-három hurokszerű dísz ágazik ki. Ilyenek ágaznak ki a keretezésből a kereszt szárainak találkozásánál is. Megtalálható a kereszt alján a virágkehely is a belőle kinövő, kétfelé hajló virágokkal (33. kép).⁶³

Menyének, **Anjou Izabellának**, más néven **Erzsébetnek**, IV. László nejének szintén kétféle kettőspecsétje volt. Átmérőjük 80 mm. Az 1274–1276 között használt elsőt csupán töredékeiből ismerjük. Körirata

már elveszett számunkra. Az előlapi pecsétkép: oszlopos padszerű párnázott trónon ülő királyné, kinyújtott jobbában jogar, mellére hajtott baljában országalma. Hátlap: vonalakkal díszített kettőskereszt. Szárainak találkozásánál négyszirmú virág, a szárak között egy-egy kis virág. Alul a kereszt jobb oldalán ugyancsak négyszirmú virág.⁶⁴ Második pecsétjét 1276-tól használta. Előlap: + ELISABET DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE körirat. Ábra: csúcsíves törpeárkádokon nyugvó, padszerű trón lábzsámollyal. Magas, felül csipkézett támláját átlós négyzet alakú díszíti, a négyzetekben apró virágok. A háttámla két oldalán egy-egy liliom. A királyné csipőjén nyugvó jobbában liliomos jogar, mellére helyezett baljában országalma. A pecsét 1282-ből fennmaradt példányán az előlapi pecsétmezőben a királyné bal oldalán egyenlőszárú kereszt alakú megkülönböztető jelet találunk, amely az 1284. évben a kereszt fölé helyezett apró csillaggal egészült ki. A kereszt vésete maga is határozottabbnak tűnik. Hátlapi körirata: + S ELISABET FILIE : KARULI : ILLUSTRIS : REGIS CICILIE A köriratot kettős gyöngysor határolja, a belső gyöngysor mentén a pecsétmező felé apró virágokból álló díszítés fut körbe. Az ábra gyöngyös keretezésű kettőskereszt, melynek felületét vonalkeretben váltakozó kettőspontok és apró kereszt díszítik. A kereszt aljából kétoldalt egy-egy elágazó virág nő ki.⁶⁵

Fenenna királynénak, Ziemomysl kujáviai herceg lányának, III. András első feleségének pecsétje hiányos állapotban maradt ránk.⁶⁶ Egykori képét a 18–19. század fordulóján közzétett rézmetszetek pontatlanul idézik. Az Országos Levéltár általunk ismert töredékes példánya és a Pray által közölt rézmetszet eredetije is 1291-ben készült, így nem valószínű, hogy két különböző vésetű tyariumról volna szó.⁶⁷ Az előlap metszetképe kisebb elrajzolásokat nem tekintve, megfelel a tényleges állapotnak, így hitelesnek vehetjük a körirat ma már hiányzó részeit is: + S : FENENNE · DEI GRACIA · REGINE · HUNGARIE (két vonal-gyöngysor-vonal között). A királyné lábzsámolyos törpeárkádós kartámlás párnázott trónon ül. Jogart tartó jobbát térdén, országalmát tartó balját mellére hajtva tartja.

A hátlap metszeteiről ismert képe az előlapénál jobban eltér a valóságtól, viszont 200 éve még több látszott a köriratból, mint ma: + S : FENENNE DEI GRACIA : FILIE : ZEMO... (a felirat végén még három bizonytalan betű látszik). A két gyöngyör közé fogott körirat betűit valamint a kezdő keresztet is

az előlapéhoz hasonlóan vékony vonalak alkotta apró négyszögek fogják körül. A belső gyöngykörhöz a pecsétmező felé benyúló apró díszítmények (virágok?) csatlakoznak. A kettőskereszt díszítése hasonlít Izabella (Erzsébet) 1276. évi pecsétjéhez: gyöngysor keretezi, felületét – melyet kiemelkedő kettős szalagperem határol – ékkő berakást idéző pontok és kereszt alakú betétek díszítik. A kereszt talpa hármas háromkaréjú virág, melyből – eredetileg nyilván szimmetrikusan mindkét oldalon – háromfelé ágazó szárú, végein három-három virágot hordozó lilium nő ki. A pecsét átmérője a korábbiakénál valamivel nagyobb: 85 mm (34–35. kép).

Fenenna 1295 végén halt meg. III. András 1296-ban Ágnes osztrák hercegnőt vette feleségül. Pecsétje kicsinyített rajzát Szilágyi Magyar Története közli (36. kép).⁶⁸ Elrendezése elődjei hátlapját idézi. Körirata: + S AGNETIS REGINE UNGARIE pajzs nélkül ábrázolt kettőskereszttel díszített pecsétmezőt határol. Egyébként a királynéi kettőspecsét hátlapja előlap nélkül önálló függőpecsétként is előfordul, például Kun Erzsébet 1272. évi egyik oklevelén.

A későbbi **IV. Béla** 1220–1235 között használt **ifjabb királyi** pecsétje még apja nagypecsétjeihez hasonló cipőpecsét, mely azonban a királyi nagypecséteknél kisebb. A lenyomat átmérője 72 mm. Körirata: + BELA D/e/I GRA/cia ET VO/LUNT/ATE SUI PAT' RIS REX HU/n/G/a/R/i/E. Maga a trónkép is II. András nagypecsétjei nyomán készült (28. kép).⁶⁹

V. István ifjabb királyi pecsétje már kettőspecsét. Az utókorra csak igen töredékes példányai maradtak, ennél fogva múlt századi első ábrázolásai és leírásai pontatlanok. A tévedéseket – különösen az előlapi körirattal kapcsolatban – átvette a későbbi szakirodalom is. Az előlapi körirat helyes olvasata az Országos Levéltár két töredéke és a rajzok összevetéséből rekonstruálható: + : SIGILLUM STEPHANI DEI

GRACIA REGIS ET DUCIS STIRIE : (két pontkör között). A trónoló király képe hagyományos: térdére támasztott jobbában lilomos jogar, kinyújtott baljában országalma. Az oszlopokon nyugvó zsámolyos trón párnája fölött a királytól balra elmosódott rajzolat (állatfej?) található.

A hátlapi körirat két pontkör között: + PRIMOGENITI · BELE · QUARTI · ILLUSTRIS · REGIS · HUNGARIE

Pecsétmezejében jobbra vágatató páncélos lovas, fején csöbörsisakkal. Jobbjában zászlót tart, melynek csúcsa a körirat betűi közé nyúlik. Bal karján háromszögű pajzs. A zászlón és a pajzson Stiria címere: ágaskodó párdúc. A pecsét átmérője 85 mm (30. kép).⁷⁰

— · — · —

Legkorábbi tanulmányozható hercegi pecsétünk **IV. Béla** kisebbik fiától az 1269-ben elhunyt **Béla hercegtől** maradt fenn, erősen rongált állapotban.⁷¹ Egyoldalú lovaspecsét. Köriratát Pray művének ábrájáról ismerjük: + · BELA · DEI · GRA · DUX · TOCIUS · SCLAVONIE · DALMACI · CROAC · Mérete, ábrája – amennyire ez az eredetin még kivehető – a herceg bátyja, István ifjabb király kettőspecsétjének lovalakot ábrázoló hátlapjához hasonlít. Jobbra vágatató kopjás lovasot látunk a pecséten, balján tartott pajzsa ma már kivehetetlen (29. kép).⁷²

András herceg, a későbbi III. András Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegeként adott ki okleveleket. Ebből az időből való gyűrűspecsétjét – mint láttuk – még koronázása után is használta. Hercegi pecsétje Béla hercegéhez hasonlóan, egylapú lovaspecsét. Jobbra tartó lovasot ábrázol jobbában karddal, balján pajzssal, mely utóbbi az Árpádok vágásos címerét mutatja. A pecsét 1286-ból fennmaradt egyetlen töredékes példányát a bécsi Staatsarchiv őrzi.⁷³

Bodor Imre

JEGYZETEK

¹ *Kumorovitz Lajos Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp., 1993. (a továbbiakban Kumorovitz: Magyar pecséthasználat) 85.

² *Jakubovich Emil*: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. (továbbiakban: Jakubovich i. m.) *Turul* 47. (1933) 56–74. – Lovag Zsuzsa: I. András király idézőbillogjának második példánya. *Archaeológiai Értesítő* 177. (1990), 189–201.

Újabb felbukkant egy további királyi billog is. Az 59 mm átmérőjű, 12 mm vastag, 9 mm-es füllel ellátott bronzöntvény kiemelkedő peremmel körülvelt 40 mm átmérőjű pecsétmezejében Agnus Dei ábrázolás látható, a perem vésett körirata: + SIGILLUM ADALBERTI REGIS. A nyíresaholyi szőlőhegyen találták, 1983-ban került a Nemzeti Múzeumba. Készítésének pontos idejét nem ismerjük. Bár hitelessége kétségtelen, mind a király neve, mind az ábrázolás szokatlan. A tárgyat részletesen ismertető

Kubinyi András szerint legvalószínűbb, hogy III. Béla (1172–1196) korában készült egyedi példány, amelyet különleges alkalmakkor használtak. [Kubinyi András: Isten Bírányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). In: *Folia Archaeologica* XXXV. (1984) 139–159.] – Györffy György szerint inkább II. Béla királyhoz kapcsolható. Ld: Györffy György: Adalbert király idézőpecsétje. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* (Szerk.: Csukovics Enikő) Bp., 1998. 77–80.

³ A pecsétek anyagára ld. *Áldásy Antal*: A pecsétek. In: *Az Iparművészet Könyve I. k.* (továbbiakban: *Áldásy i. m.*) Bp., 1902. 313.

A pecsétek felerősítésére ld. Jakubovich Emil i. m. 56.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 3. Bp., 1930. 14–15.; Kumorovitz i. m. 47.

⁴ *Áldásy i. m.* 315.; Kumorovitz i. h.

⁵ *Áldásy i. m.* 334.

⁶ Esztergom, Buda. Ld: *Kubinyi András*: Buda város pecsét-használatának kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. (1961) 109–146.; *F. Vattai Erzsébet*: Az esztergomi latinok kettőspecsétje. *Archaeológiai Értesítő* 90. (1963) 39–45. (továbbiakban: *Vattai i. m.*)

⁷ *Réthy László*: *Corpus Nummorum Hungariae* I. k. 275. sz. (CNH. I. 275.)

⁸ *Kumorovitz L. Bernát*: Az autentikus pecsét. *Tudul* 50. (1936) 55. 4. kép.; Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 66.

⁹ *Bascapé, Giacomo C.*: Sigillografia. Milano, 1969. 65.

¹⁰ *F. Vattai Erzsébet i. m.*; Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 65.

¹¹ *Áldásy i. m.* 317–318.; *Szentpétery*: Magyar oklevéltan 14.; Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 54.

¹² *Jakubovich i. m.* 64.; *Bartoniek Emma*: Az Árpádok ércpecsétjei. *Tudul* 38. (1924–25) 25–26.

¹³ *Szentpétery Imre*: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. *Tudul* 34. (1916) 1–12.

¹⁴ *Solymosi László*: A hiteleshelyi pecsét-használat kezdeteihez. In: *Magyar herald. Forrásközlő család-történeti és címertani évkönyv* Nr. I. Bp., 1984. 111. 84. és 85. jegyzet.

¹⁵ *Kubinyi András*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2. (1972) 151–155.

¹⁶ *Jakubovich i. m.* 57.; Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 30.

¹⁷ *Pray, Georgius*: *Syntagma historicum de sigillis Regum et Reginarum Hungariae pluribusque aliis.* Budae, 1805. 7–8. Tab. VI., Fig. 7. (továbbiakban: *Pray i. m.*)

¹⁸ *Jakubovich i. m.* 68. Lovag Zsuzsa Péter és Salamon ólompecsétjeit vizsgálva a bizánci hatásokat is kimutatja (I. m. 193–199.).

¹⁹ *Huszár Lajos*: Péter király ólombullája. *Magyar Múzeum* III. (1947. dec.) 13–16. (továbbiakban: *Huszár i. m.*)

²⁰ Pannonhalmi Főapátság Levéltára f. I. no. 2. Másolatai az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete (továbbiakban MKCs.) és a Magyar Országos Levéltár egymással azonos pecsétmásolat gyűjteményében (V. 8.) is megtalálhatók 547. szám alatt (MKCs.-V.8.547.); Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 32–33.

²¹ *Гай-Поповић, Добрила*: Оловна була мађарског краља Саломона (Gaj-Popović, Dobrila: La bulle en plomb du roi Salomon de Hongrie.) *Нова историјска и археолошка истраживања средњевековног Београда и Србије*. Београд, 1979. 163–167.

Fenti ismertető tanulmányra hivatkozik Kubinyi a 2. jegyzetben i. m. 142. 10. jegyzet. Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 33. 42. jegyzet, és Lovag a 2. jegyzetben i. m. 193. 14. jegyzet.

²² Pannonhalmi Főapátság Levéltára f. I. no. 3. Másolatai: MKCs.-V.8.548.; *Fejérpataky László*: Három királyi pecsét. *Tudul* 10. (1892) 134–135.; *Bartoniek i. m.* 12–14. és 25.; *Jakubovich i. m.* 56–57.

²³ OL. DI. 11/2. Másolatai: MKCs.-V.8.149.; *Fejérpataky i. m.* 135–137.; *Bartoniek i. m.* 12.; *Jakubovich i. m.* 57–59.

²⁴ *Fejérpataky i. m.* 137–138.; Kumorovitz: Magyar pecsét-használat 46.

²⁵ *Fejérpataky i. h.* Képe: *Fejérpataky i. m.* 138.; *Szilágyi Sándor* (szerk.): *A magyar nemzet története* II. k., Bp., 1896. 269. Leírása: i. m. 687.; A közölt pecsét 1137. évi eredeti példánya: Pannonhalmi Főapátság Levéltára Capsa 26. C.

²⁶ A fehér márvány korong egyik oldalán II. Géza, másik oldalán III. István nagypecsétjének természetes nagyságú negatív vésete látható. A tárgyat a Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának pecsétnyomó gyűjteménye őrzi. Ltsz.: 59.283.C. Báró Nyáry Albert szerint (A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. 221.. 2. jegyzet) e márvány mű a magyar királyi udvarnál vagy a magyar kancelláriánál őrzött, a királyi pecsétek nyilvántartását szolgáló mintagyűjtemény darabja lehetett. Takács Imre II. Géza és III. István az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltárában őrzött pecsétjének leírásával kapcsolatban megemlíti ezt a sajátos emléket. Idézve annak 1835. évi első ismertetőjét Horváth Istvánt. In: *Megpecsételt történelem – középkori pecsétek Esztergomból.* Esztergom 2000. 20–21. Erről a Felsősziden talált kettős pecsétnyomóról, II. Géza 1810-ben Berhidán lelt – valószínűleg nem eredeti – fém tyariumáról, az ezzel készült lenyomatokról és II. Géza valamint III. István fennmaradt eredeti pecsétjeiről ld: *Rainer Pál*: A Berhidán és Felsősziden a XIX. században talált pecsétek (II. Géza és III. István királyunk pecsétnyomói?) In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 21 2000. Veszprém, 2000.

Az értékes tanulmányért Dr. Pandula Attilának tartozom köszönettel.

²⁷ *Takács Imre*: III. István nagypecsétje (1164 – 1165). In: *Megpecsételt történelem*. 21.. (további irodalommal); 1172. évi oklevélről levált ép példányát őrzi a Pannonhalmi Főapátság Levéltára (Capsa 9. N.)

²⁸ Egyetlen fennmaradt példányát az Országos Levéltár őrzi (MOL. V. 4/3.) Másolatai: MKCs.-V.8.1144.

A pecsétmezőbe nyomott gyűrűpecséten III. Béla CNH. I. 275. sz. brakteátájának éremképére emlékeztető lovasalak látható (ld. 7. jegyzet); *Szilágyi i. m.* II. k. Képe: 335. Leírása: 689. Képe és leírása: *Forster Gyula* (szerk.): III. Béla magyar király emlékezete. Bp., 1900. 149.

²⁹ Az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltárában őrzött (Lad 24. fasc. 1. No. 4.) példányt ismerteti Takács Imre: Imre nagypecsétje (1202). In: *Megpecsételt történelem* 22. (további irodalommal). E példány másolatai: MKCs.-V.8. 1176.

³⁰ *Bartoniek i. m.* 14–15.

³¹ Ld. 28. jegyzet

³² MOL. DI. 39249. Másolatai: MKCs.-V.8.1197.; *Döry Ferenc*: Magyarország czímerének kialakulása. *Tudul* 35. (1917) 17–18.; *Bartoniek i. m.* 17., 20–23., 26.; *Donázy Ferenc*: Az Árpádok címerének kérdése. *Tudul* 49. (1935) 24–33.

³³ *Huszár i. m.* (19. jegyzet); *Kubinyi i. m.* (2. jegyzet) 142.; Kumorovitz i. m. 31. 15. jegyzet.

³⁴ Ld. 21. jegyzet.

³⁵ *Bartoniek i. m.* 12–13. és 18–20.; *Kubinyi i. m.* (2. jegyzet) 145.; Kumorovitz i. m. 48.; Takács: II. Géza ólombullája (1158) In: *Megpecsételt történelem* 19.. (további irodalommal). Makk

Ferenc: Adalék a II. Géza-kori aranypecsét használatához. In: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998.

³⁶ Képe: Pray i. m. Tab. VI. Fig. 5. (1190-re keltezve); Bartoniek i. m. 20. Hóman Bálint mutatott rá a magyar pénz- és pecsét-ábrák összefüggésére Magyar Pénztörténet, Bp., 1916. c. munkájában.

³⁷ Donászy i. m.

³⁸ Bartoniek i. m. 22.

³⁹ *Szentpétery Imre*: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. *Turul* 34. (1916) 1–12.

⁴⁰ Szentpétery i. m. 4–5.; Takács Imre: II. András első nagypecsétje (1212) In: *Megpecsételt történelem* 23. (további irodalommal).

⁴¹ Szentpétery i. m. 5–6.; MOL. DI. 86. (1217-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.154.; Pannonhalmi Főapátság Levéltára (1220 k.) Másolatai: MKCs.-V.8.549.; Takács Imre: II. András második nagypecsétje (1213 – 1229 k.). In: *Megpecsételt történelem* 24. (további irodalommal).

⁴² Szentpétery i. m. 5.; MOL. V. 4. No. 16. (1224 k.) Másolatai: MKCs.-V.8.887. IV. Béla gyűrűspecstjeiről ld. Kumorovitz i. m. 54–55. Említi IV. Béla azon korábban ismeretlen gyűrűspecstjét is, amely virágot tartó jobb kézfejet (Szent Jobb?) ábrázol. (Kumorovitz i. m. 55. 278. jegyzet).

⁴³ Szentpétery i. m. 6–7.; MOL. DI. 86818. (1233-ból) Másolatai: MKCs.-V.8.621.

⁴⁴ Szentpétery i. m. 7–11.; Döry i. m. 18.. Bartoniek 16., 22–23.; MOL. DI. 61128. (1231-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.769.

⁴⁵ Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára Lad. 24. Fasc. 1. Nr.5.; Szentpétery i. m. 11. 6. ábra.; Döry i. m. 18.; Takács Imre: II. András második kettőspecstje (1235) In: *Megpecsételt történelem* 27. (további irodalommal)..

⁴⁶ MOL. DI. 39250. (1221-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.1168.; Szentpétery i. m. 11–12.; Döry i. m. 18.; Bartoniek i. m. 21., 23.; Donászy i. m. 24.; Takács Imre: II. András aranypecstje (1233) In: *Megpecsételt történelem* 25–26. (további irodalommal).

⁴⁷ Bartoniek i. m. 24.

⁴⁸ MOL. V.1.30–31., MOL. DI.238.; Szilágyi i. m. II. k. Képe: 506., 507., leírása: 694.; Takács Imre: IV. Béla első kettőspecstje In: *Megpecsételt történelem* 28. (további irodalommal).

⁴⁹ *Kovács Éva*: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 103–112.

⁵⁰ MOL. DI. 50617. (1251-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.1169.; Döry i. m. 19. p.; Bartoniek i. m. 23–24. pp.; Kumorovitz i. m. 55. p. 283. jegyzet.

⁵¹ MOL. DI. 58394 (1256-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.367.; Takács Imre: IV. Béla második kettőspecstje In: *Megpecsételt történelem* 29. (további irodalommal).

⁵² MOL. DI. 58409 (1272-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.368.; *Kovács Éva*: Signum crucis – lignum crucis (A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól) In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (szerk. *Székely György*) Bp., 1984. 407–423. A belső köriratról Kumorovitz i. m. 54., 272. jegyzet.

⁵³ *Szentpétery Imre*: IV. László király pecsétváltoztatásai. *Levéltári Közlemények*, I. évf. (1923) 3–4. sz. 310–320.; Kumorovitz említi IV. László gemmapecstjét is. Kumorovitz i. m. 54. 276. jegyzet.

⁵⁴ MOL. DI. 71845 (1273-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.231.

⁵⁵ Takács Imre: IV. László második kettőspecstje (1282) In: *Megpecsételt történelem* 32. (további irodalommal).

⁵⁶ Az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára 76. nr. 24. számon nyilvántartott pecsét kormeghatározását Hegedűs Andrásnak köszönhetjük. Közli Takács Imre: IV. László harmadik kettőspecstje (1286) In: *Megpecsételt történelem* 33.

⁵⁷ Ld. 53. jegyzet. Takács Imre: IV. László ötödik kettőspecstje (1288 eleje–1290) In: *Megpecsételt történelem* 34.

⁵⁸ MOL. V.1. 43–44. Másolatai: MKCs.-V.8.376/a–b; Takács Imre: III. András kettőspecstje (1294) In: *Megpecsételt történelem* 35–36. (további irodalommal).

⁵⁹ MOL. DI. 50544 (1291-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.768.; Az első gyűrűspecst Agnus Dei ábrázolásával foglalkozik Kubinyi a 2. jegyzetben i. m. 150–152. Képe: 151. 5. ábra. Kumorovitz említi III. András második gyűrűspecstjét, amelyen T-betű látható. Kumorovitz i. m. 54–55. 277. jegyzet.

⁶⁰ MOL. DI. 167 (1300-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.1151.; Kumorovitz i. m. 54–55. 277. jegyzet.

⁶¹ MOL. DI. 686. (1263-ból).

⁶² MOL. DI. 844. (1273-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.1162.

⁶³ MOL. DI. 63612 (1280-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.375.

⁶⁴ MOL. DI. 921. (1275-ből). *Kubinyi András*: Buda város pecsétjének kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. (1961) 117. 16. kép.

⁶⁵ MOL. DI. 954. (1276-ból); MOL. DI. 1119. (1282-ből) Másolata: Budapesti Történeti Múzeum, Kumorovitz L. Bernát pecsétmásolat-gyűjteménye 66.1909/1–2.; Kubinyi előző jegyzetben i. m. 117. 17. kép.; Takács Imre: Izabella (Erzsébet) királyné kettőspecstje (1279) In: *Megpecsételt történelem* 31. (további irodalommal).

⁶⁶ MOL. DI. 1320. (1291-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.889.; Takács Imre: Fenenna királyné kettőspecstje (1294) In: *Megpecsételt történelem* 37. (további irodalommal).

⁶⁷ Pray i. m. Tab. IX. Fig.2.

⁶⁸ Szilágyi i. m. III. köt. Bp., 1895. 33. Leírása: 647. A Pray által közölt két pecsét (Tab. IX. Fig. 3. és 4.) nem III. András második feleségéé. Habsburg Ágnesé, hanem Ottó király második feleségének, Ágnesnek, Henrik glogauai herceg leányának pecsétjei. (Döry i. m. 19.)

⁶⁹ MOL. DI. 79. (1230-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.153.; Bartoniek i. m. 26.

⁷⁰ MOL. DI. 68754 (1269-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.774.; MOL. DI. 86834. (1269-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.786.; Nyáry i. m. 209–210.; Szilágyi i. m. II. köt. Képe 534–535. Leírása: 527.; Veszprémy László foglalkozik V. István ifjabb király kettőspecstjének kettőskeresztes címerrel ékesített hátlapi változatával is. E pecsétváltozatnak – amely 1258-ig volt használatban – egyetlen töredékes példányát ismerjük (MOL. DI. 42.) az 1257. évből. (*Veszprémy László*: Lovaspecsétek Magyarországon. In: *Megpecsételt történelem* 14.); Takács Imre: V. István ifjabb királynak és Stájerország hercegének kettőspecstje (1267) In: *Megpecsételt történelem* 30. (további irodalommal); Ép példányának képét közli Kumorovitz i. m. 1–2. kép (Kassa város levéltára 1. sz. 1261.).

⁷¹ Legrégibb hercegi pecsétünk. II. András 1198. évi lovaspecstje mára a felismerhetetlenségig megrongálódott. (Veszprémy i. m. 13.)

⁷² MOL. DI. 652. (1268-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.121.; Pray i. m. Tab. VIII. Fig. 5.; Nyáry i. m. 209.; Veszprémy i. m. 14.

⁷³ Másolata: MOL. V.1. 42.; Döry i. m. 30.; Veszprémy i. m. 14.

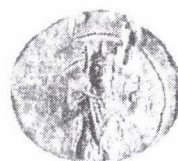
Táblák

2

1

3

4

5

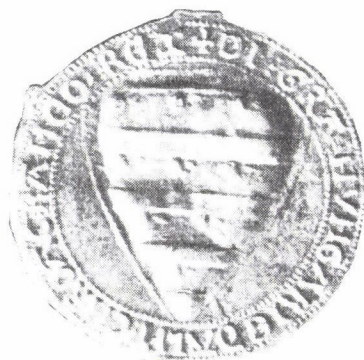
6

7

8

15

9

11

10

12

13

14

15

16

17

18

20

19

21

17

22

23

24

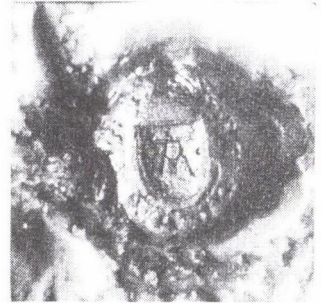
18

25

26

27

28

29

30

19

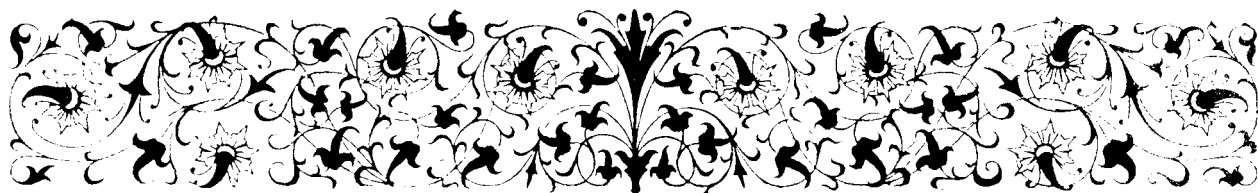
31

32

33

A VEZEKÉNYI CSATA

Jóllehet két hadsereg mintegy négyezernyi emberrel vívott ütközete, legalábbis papíron békeidőben, nem egészen fedi a mindennapos események fogalmát, hadtörténetünk nem sok figyelmet szentelt a vezekényi csatának. Valóban nem volt döntő ütközet, nem változtatott a történelem folyásán, mindössze százegynéhány keresztényt szabadított meg a rabságtól, és talán leckét adott a kapzsibb határmenti török főtiszteknek, hogy nem mindig rabolhatják büntetlenül a királyi Magyarország falvait. A vezekényi csata tehát nem annyira mint hadiesemény kér helyet történelmünkben, mint inkább egy családi tragédia krónikája, mely több szempontból is értékes forrása a korszak kultúrtörténetének. Művészet- és társadalomtörténészeknek így több okuk van vissza-visszatérni ennek a csatának, és főleg a vele összefüggő eseményeknek taglalásához, hogy a kapcsolódó gazdag kultúrtörténeti anyagot boncolgassák. Következésképpen a csata háttere, lefolyása és családi vonatkozású utóeseményei aránylag gyakran kerülnek elemzésre a szakirodalomban. Miután azonban történetírásunk a vonatkozó forrásanyag kritikai értékelésével nem foglalkozott, társadalom- és művészettörténészeink mintegy szabad kezet kaptak a meglehetősen zavaros, nem egyszer ellentmondásos forrásanyag egyéni értelmezéséhez. Nem csoda tehát, ha a csatáról és az azzal kapcsolatos eseményekről kialakuló kép egyre zavarosabbá válik, és egyre zavarosabbá válik, a forrásanyag egyéni interpretációjától függően.

Jó példa erre egy művészettörténész egyébként érdekes, a maga nemében hézagpótló könyve, mely témaköre anyagát a vezekényi csata és az azt követő események köré csoportosítja.¹ A szerző természetesen bőven merít a vonatkozó irodalomból, beleértve

annak összes tévedéseit. Nem annyira ez a munka teszi azonban szükségessé a helyreigazítást, mint inkább azok a források, melyekből az író merített. Különösen időszerű talán éppen most, a csata 350. évfordulójának a küszöbén, hogy helyreigazítsuk a tévedéseket, és megkíséreljünk egy a valósághoz közelebb álló képet alkotni a csatáról, az elesett Esterházyakról és a kapcsolódó eseményekről, ami az érdekelt tudományágak művelőinek szempontjából sem lehet közömbös.

Azon a téves alapon, hogy egy családtagnak kellett legjobban tudnia, hogy mi történt Vezekénynél s utána, a szakirodalom következetesen túlértékeli Esterházy Pál zavaros és szűkszavú feljegyzéseit az eseményekről „Visszaemlékezéseiben”.² Figyelmen kívül hagyják, hogy egyrészt bátyja halálakor még igencsak süldő fiúcska volt, akit az iskolapadból húztak elő a tragédia hírére, másrészt feljegyzéseit harmadkézből, mégcsak nem is szemtanútól vett információk alapján vetette papírra.³ Nem sok más mondhattak el neki a csatáról, mint azt, hogy bátyja és rokonai nagy túlerő ellen harcolva haltak hősi halált. Az is elkerülte a figyelmet, hogy Esterházy Pál következetesen hadilábon áll a számokkal és dátumokkal, olyannyira, hogy pl. anyja halálának időpontját ismételtelen elhibázza, sőt, saját esküvője dátumában nem csak a napot és hónapot, de még az évet is elvétí, kétszeri javítás után.⁴ A Visszaemlékezések szerint például László bátyja Semptéről már augusztus 18.-án ment száz lovassal Forgáchhoz Érsekújvárra, „ahol 20.-ig mulattak”. Másutt megint úgy írja, hogy bátyja, János unokatestvérétől, Marci nevű inasától és vagy húsz lovastól kísérve szállt táborba Vezekénynél.⁵ Egyébként a Visszaemlékezésekben a fiatal Esterházy – életkorának megfelelően – csak

nem részletesebben tudósít egy félresikerült fáramászásról és néhány rokon megittasodásáról a semptei gyászszerartás után, mint magáról a csatáról.⁶ Ugyancsak sok zavart okozott Esterházy Pál a vezekényi hősi halottak temetésének helytelen datálásával, melyet azután némelyek a legnyakatekertebb magyarázatokkal igyekeznek hitelesíteni, az ismert tényeket mellőzve.⁷

Néhányan csodálattal nyugtázzák Pál „ifjú korát meghazudtoló határozott intézkedéseit” a tragédia hírére,⁸ figyelmen kívül hagyva, hogy Pál nem is tudhatta, hogy az adott körülmények közt mik lennének a fontosabb teendők. Ezen intézkedések, csakúgy mint a temetés rendezésének gyakorlati része, bizonyára nagybátyjának, Esterházy Farkasnak, a család jogtanácsosának feladata volt.⁹ Tehát a fiatal Esterházy Pál harmadkézből nyert értesülések alapján írott, rövid feljegyzését fivére és rokonai elestének körülményeiről, semmiképp sem fogadhatjuk el forrásértékűnek komoly fenntartás nélkül.¹⁰

Ezzel szemben ismerünk két korabeli forrást is, melyek minden jel szerint megállják a kritikát: a jól informált Reniger Simon császári ágens levelét a nagyvezírhez¹¹ és a kortárs Schleder német történésznek a magyar szakirodalom által eddig mellőzött írását,¹² melyek egyéb források zavaros, ellentmondásokkal teli híradásaival ellentétben, világosabb képet látszanak adni az eseményekről. Összevetve ezen két forrás híradását Pálffy Tamásnak az elesett Esterházyak temetések mondott gyászbeszédével,¹³ olyan eddig mellőzött részletek ragadják meg figyelmünket, melyek kétségbevonják a csata kimenetelének és a kapcsolatos eseményeknek általánosan elfogadott verzióját.

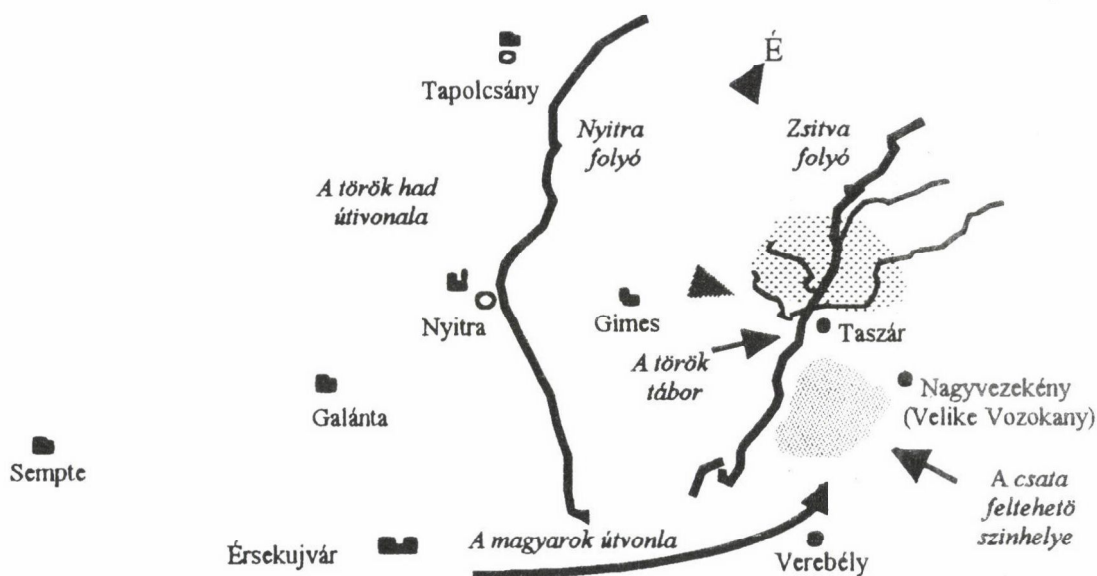
A vezekényi csata több tekintetben is eltért a szokásos török rablóportyáktól. Egyrészt a szokottnál jóval nagyobb török haderőről volt szó, másrészt, az ujbári főkapitányi székhely tőszomszédságában, a betörésektől eddig többnyire megkímélt, és a királyi Magyarország élmezőnyében lényeges szerepet betöltő Nyitra-völgy településeit fosztogatták. De különbözött ez a betörés az átlagtól egy még lényegesebb, eddig nem sok figyelmre méltatott mozzanatában is. Mint tudjuk, a béke megőrzésének érdekében a bécsi Haditanács szigorúan tiltotta a törökök provokálását, sőt rablóportyáik megtorlását is. Durvább kihívások esetében azonban, melyek kirívóan túllépték a magyarságra kényszerített türelem határait, ha ritkán is, de adtak engedélyt végvári kapitányoknak a visszavágásra. Ilyen ritka, engedélyezett visszacsapás volt a vezekényi csata is, mely a Haditanács szankció-

jával és császári katonaság részvételével esett meg.¹⁴ A Haditanács e szokatlan engedékenységében kétségkívül szerepe volt annak is, hogy a források egybehangzó állítása szerint, a törökök ezúttal a szokottnál nagyobb számú keresztény rabot ejtettek.

Eltekintve attól, hogy a keresztények pogány rablásból való kiszabadítását az egyházak csaknem kötelezővé tették, a törökök üzletszerűen űzött emberlábó portyái a termeléshez szükséges nyugalmat is háborították. Feltehető tehát, hogy ezúttal éppen a rabok nagy száma lehetett a Haditanács engedékenységének legfőbb indítókoka, és így Forgách Ádám főkapitány¹⁵ hadműveletének Vezekénynél. Alátámasztják ezt a feltevést Reniger levele mellett más források is, melyekben kiemelten esik szó „néhány száz ember” elrablásáról.¹⁶ Ezen tények ismerete mutat utat azután több más, a csatáról fennmaradt híradás helyes értelmezéséhez.

Tisztázásra szorul már magának a csata kimenetelének a ténye is, melyről mind a forrásokban, mind a vonatkozó irodalomban, nemegyszer homlokegyenest ellenkező véleményekkel találkozunk. Egyesek a törökök mindent elsöprő győzelméről, mások végzetes vereségükről tudósítanak. Egyesek szerint a győztes törökök a magyar holttesteket fosztogatták a csatatéren,¹⁷ míg mások szerint, menekülésszerűen hagyták el a csatamezőt a sötétség beálltával.¹⁸ A források közül kétségkívül Reniger tudósítása látszik a leghitelesebbnek, de Schledertől, a német történérről is fontos, eddig ismeretlen részleteket tudhatunk meg, többek között a császári katonaság szerepéről az ütközetben.¹⁹

Had történeti elemzéseknél különösen nehéz feladat egy-egy csata lefolyásának a rekonstruálása, és az esemény színhelyének pontos megállapítása. Még a szemtanúk leírásai sem okvetlenül hitelesek, ugyanis értékük nagyban függ például attól is, hogy mennyit értettek a hadtudományokhoz. De legtöbbször még a hadvezérek jelentései és helyszín-vázlatai sem egyértelműek.²⁰ Így nem egészen meglepő, az az ellentmondásokkal teli torzkép, ami a zavaros forrásanyag alapján a vezekényi csatáról fokozatosan kialakult. Idáig a szakirodalom véleménye még abban sem egységes, hogy a csatát a magyarok, vagy a törökök nyerték-e meg. Úgy tűnik, hogy a csata kimeneteléről és helyszínéről elterjedt ellentétes vélemények egy alapvető tévedés szüleményei, tudniillik, mint látni fogjuk, nem egy, hanem két csatáról van szó, melyeket a források és idézőik nem egészen ok nélkül, de reménytelenül összekeverték.²¹

A vezekényi csata színhelyének vázlatos térképe

Mint Reniger írja, mielőtt a törökök átkeltek volna a Zsitván, hátrahagyták foglyaikat és a zsákmányt a Vezekényhez közel fekvő Taszár térségében, tehát az Esterházyak, kiknek feladata a foglyok kiszabadítása volt, csak itt kerülhettek velük szembe.

Schleder és mások is kifejezetten írják, hogy a négy Esterházy önálló támadást intézett a törökök ellen,²² – valószínűleg a tulajdonképpeni csatával csaknem egy időben, – amire Reniger mellett, Pálffy Tamás is világosan utalt gyászbeszédében.²³

Mielőtt azonban a csaták tárgyalásába kezdenénk, magyarázatra szorul az Esterházyak jelenléte is Vezekénynél, ha másért nem, szokatlanul nagy számuk miatt. A források szerint összesen nyolc Esterházy vett részt a hadműveletben, kik közül ketten, úgymint László gróf és János báró, nem tartoztak Forgách főkapitány fennhatósága alá²⁴, és normális

körülmények közt túl távol tartózkodtak volna a csatater fekvéséhez képest, hogy idejében hírt kapjanak a készülő rajtaütésről, illetve Forgách csatába hívásának eleget tehettek volna. Nézzük tehát a személyeket és körülményeket.

Esterházy Zsigmond báró 1650-től a lovasság parancsnoka volt Érsekújvárban,²⁵ Sándor unokaöccse pedig, mint serdülő ifjú, alatta szolgálva tanulta a hadi tudományokat. Sándor testvéreinek, Ferenc báró gyarmati főkapitánynak, s alatta szolgáló Miklós öccsének, továbbá Zsigmond két fivérének, Tamás lévai vicekapitánynak²⁶ és Gáspár²⁷ csallóközi hadnagynak jelenléte is magától értetődő, hiszen mindannyian Forgách parancsnoksága alá tartoztak. A két másik Esterházy, László és János jelenléte azonban további magyarázatot kíván.

Esterházy Dániel Br.					Esterházy Pál Br.		
Esterházy Miklós Gr. nádor	János Gr. 1625-92 cseszneki főkapitány	Tamás Br. 1625-52 lévai vicekapitány	Zsigmond Br. 1626-91 az újvári lovasság parancsnoka	Gáspár Br. 1628-52 csallóközi hadnagy	Ferenc Br. 1615-52 gyarmati főkapitány	Miklós Br. 1634-88 Gyarmatban szolgál	Sándor Br. 1636-81 Ujvárbán szolgál
László Gr. 1626-52 pápai főkapitány							

Annyit legalábbis biztosan tudunk, hogy László gróf átmenetileg semptei várkastélyában tartózkodott.²⁸ míg János unokafivére, valószínűleg szüleinél időzött az ugyanesak közeli Galántán. Itt érhet-e őket a ritkán kínálkozó alkalom híre, hogy a Haditanács engedélyével vehetnek elégtételt a rabló törökökön. Ez készíthette az akkor már jó vitéz hírében álló László grófot, hogy udvari katonaságával Forgách táborába siessen. Ha hitelt adhatunk ebben Esterházy Pál feljegyzéseinek, akkor János unokatestvére is hozzá csatlakozott.²⁹ Tehát a Forgách parancsnoksága alá tartozó hat Esterházy befutott a táborba, és minden bizonnyal itt érte be őket László és János is.

Az ismert körülmények azt sejtetik, hogy a Taszáron visszahagyott rabok kiszabadítása az Esterházyak ötlete lehetett. Vállalkozásukhoz azonban mindenképp szükséges volt Forgách beleegyezése, hiszen máskülönben Ferenc, Tamás és Gáspár báróknak, kik Forgách alatt szolgáltak, a derékhad más részénél lett volna a helyük. (Például Gáspárnak a gyalogsággal a szekérvárban kellett volna lennie.) Ugyancsak erre enged következtetni a csata után Forgáchot érő kritika, mely szerint felelős lett volna az Esterházyak vesztéért. A helytállóbb feltevés tehát az lehet, hogy mikor Forgáchék értesültek róla, hogy a törökök foglyaikat és a rablott zsákmányt Taszárnál hagyták, aránylag csekély őrszemélyzet felügyelete alatt, éppen Esterházy László, talán úgy is mint családfeje javasolhatta, hogy unokatestvéreivel és kíséretükkel – mintegy „családi vállalkozásként” – rajtaütnek a foglyokat őrző törökökön, hogy egy huszáros bravúrral szabadítsák ki a rabokat. Csak ezzel magyarázható mindnégyük jelenléte Taszárnál.

Amint ez a forrásokból kivehető, László gróf kíséretében volt „udvari katonasága”,³⁰ mely mintegy 50–70 főt számlálhatott, s a többi Esterházyak is nyilván volt némi kísérete. (Esterházy Pál hol 100, hol 50, hol 20 főre teszi bátyja kíséretét.) Így elegendőnek tarthatták erejüket a tervezett hadicsel végrehajtásához, anélkül, hogy további embereket igényeltek volna Forgách amúgy is csekély létszámú haderejéből. Miután a források egybehangzó tanúsága szerint a keresztény rabok többsége megszabadult, okkal feltételezhetjük, hogy a rajtűtés sikerrel is járt.³¹ Ami azonban ezt követte, és az Esterházyak sorsát megpecsételte, az valószínűleg annak a Budáról érkezett és Taszárra tévedt török segédsapattal a nem várt megjelenése lehetett, amiről Reniger levelében olvashatunk.³² Ezek szerint László gróf kis csapata nem

csak a török őrszemélyzettel, hanem lényeges túlerővel találhatta magát szemben Taszárnál.

Az Esterházyak meglepetésszerű támadása kezdetben Schleder szerint is sikerrel járt, s úgy látszik, el tudták vágni a törököket rabjaiktól, hogy lehetővé tegyék menekülésüket. A terv nyilván az volt, hogy feltartják a törököket, míg a menekülő rabok némi teret nyernek, hogy azután gyorsan visszavonulva, elszakadjanak az ellenségtől. Az első zűrzavarban a törökök úgy vélhették, hogy a közelgő magyar derékhad egy elővédjével kerültek szembe, mely megkerülte az eléjük vonuló török főser eget. Mikor azonban felfedezték, hogy mindössze egy huszárportya rabolta el tőlük foglyaikat, annál nagyobb dühvel támadhattak az Esterházyak kis csapatára.

A túlerőben lévő törökök hamar körülférhették a maroknyi magyar csapatot³³ elvágyva visszavonulásuk útját, s kezdődhetett a mészárlás. László gróf eshetett el először. Lova, mint olvassuk, elbukott és nyeregből szállva harcolt tovább. Amint ez a bécsi Hadtörténeti Múzeumban (*Heeresgeschichtliches Museum*) őrzött sisakján és mellpáncélján látható,³⁴ egy kard, vagy csákányvágás a fején érte, mélyen behorpasztva a könnyű huszársisakot, egy lövedék pedig a mellpáncél alsó szegélyét kiszakítva hatolt be altestébe. Valószínűleg az utóbbi oltotta ki életét. Elbukott a sebesült Ferenc báró is, és egy török fejt vette.³⁵ Tamás és Gáspár tetemeit ugyancsak több golyó és kardvágás okozta seb borította. Kíséretük többsége is odaveszett, tehát ez a csatateret kétségkívül a törököké maradt, ahol kedvükre fosztogathatták az elesettek tetemeit, amint ezt Esterházy Pál és idézői írják.

Az Esterházyak elestének leírásánál Reniger mellett Esterházy Pál is említi, hogy mocsaras területre sodródva, Lászlót a talajba süppedő lova levette. Megjárva a vezekényi csatateret, melyet mindmáig szép emlékmű jelöl,³⁶ alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a hajdani csatamezőnek mondott terület és tágabb környéke némileg emelkedett, enyhén kelet felé lejtő, tágas, szabad térség, ahol sem ma, sem hajdanában patak vagy mocsár nemigen lehetett. Így egybevetve a különböző források kendőzött utalásait a helyi adottságokra, ebből a szempontból is elfogadhatónak tűnik az a vélemény, mely szerint a négy Esterházy nem a tulajdonképpeni vezekényi csatamezőn, hanem az ettől néhány kilométerrel nyugatabbra elterülő, a Zsitva völgyében fekvő Taszár helység közelében esett el, ahol már feltételezhetünk mocsaras talajt. Itt tudniillik két nagyobb patak és néhány kisebb ér is belefolyt a Zsitvába, s feltehetően ezek ár-

területén történt végső összecsapásuk a török túlerővel.

A vezekényi ütközettel foglalkozó források a török haderő létszámát jelentős különbséggel 2000 és 5000 fő közt, a magyarokét 1000 és 1300 fő közt levőnek mondják.³⁷ A törökök veszteségét a különböző források szinte egybehangzóan 800 körül, míg a magyarokét 43 és 70 fő között határozzák meg, ami a török túlerőt és a csata lefolyását tekintve, enyhén szólva hihetetlen. Itt megint a jól értesült Reniger adatait követve, vegyük a törökök létszámát 3000 főnek, a magyarokét pedig 1050-nek, ami megfelel a többek által emlegetett háromszoros török túlerőnek. Nyitott kérdés marad, hogy a törökök összlétszámában bennfoglaltatik-e az az ismeretlen létszámú, Budáról küldött segédsapat, amit Reniger említ levelében. Nem kell ahhoz von Clausewitznek lenni, hogy ilyen erőviszonyok mellett a magyar oldal oly csekélynek mondott veszteségét egyszerűen abszurdnak véljük. Az egyetlen kínálkozó magyarázat pedig az, hogy a magyar veszteséglista nem teljes, illetve mi csak az Esterházyak vállalkozásának veszteségeit ismerjük,³⁸ ami viszont arányban is áll kíséretük felelhető létszámával és vállalkozásuk ismert kimenetelével.

Ami azonban a vezekényi mezőn lefolyt tulajdonképpen ütközetet illeti, ahol a másik négy Esterházy harcolt, az Reniger, Schleder, sőt Pálffy gyászbeszédének szavai szerint is a magyarok győzelmével végződött, amennyiben a törökök menekülve hagyták el a csatateret a sötétség beálltával.³⁹

A csata ismert leírásai általában két, klasszikus hadrendben felállított sereg megütközéséről beszélnek, valószínűleg egy, a csatáról készült eszményi ábrázolás alapján.⁴⁰ A támadó magyar lovasságot ennek megfelelően jobb és bal szárnyakra osztják, ahol Esterházy László vezette volna a jobb szárnyat. A magyarázattal, hogy emellett hogyan lehetett jelen a foglyok kiszabadításánál (Taszáron), természetesen adósak maradnak a leírások. Ha azonban figyelembe vesszük a tényt, hogy Forgách lovassága, beleértve a tartaléknak szánt német kúraszirokat is, mindössze 750 főt számlált, két szárnyra osztva, ennek a lovasságnak egyáltalán nem lett volna ütőereje a háromszoros túlerővel szemben. Az egyetlen józan reményt a győzelemre csakis a teljes lovasság frontális rohama jelenthette.⁴¹ Esik említés egy szekérvárról is, melynek célját azonban forrásaink magyarázat nélkül hagyják, eltekintve attól, hogy egy kortárs Forgáchot azzal vádolta, hogy seregét magára hagyva, ebben a szekérvárban húzta meg magát alvezéreivel, két

Pálffyval (Pál és László) és Serényi vicegenerálissal, mielőtt „megszökött” volna a csatatererről.⁴²

A szekérvárról Schlederől tudunk meg részleteket. Elmondja, hogy ezt Johann von Walther császári ezredes, egy tapasztalt, öreg katona emeltette. Ide helyezte el a magyar és német gyalogságot a tüzéséggel, hogy egy sikertelen roham esetén fedezhesse a lovasság visszavonulását. Az első két roham eredménytelen lévén, Forgáchnak sikerült is újra rendezni csapatait Walther gyalogságának és tüzéségének fedezete alatt, hogy azután – a tartalék német lovasságot is bevetve – a harmadik rohammal vívja ki a győzelmet.⁴³ Schleder szerint a gyalogság sortüze és Walther ágyú nagy veszteséget okoztak a törököknek.

Mint Reniger és Schleder írják, az ütközet napnyugtával ért véget, és a törökök a sötétség leple alatt menekülve hagyták el a csatateret. Reniger egyenként megnevezi az elesett török főtiszteket, sőt, részletesen beszámol arról is, hogy a menekülő törökök többször is rajtaütött az üldöző magyar lovasság, további veszteségeket okozva.⁴⁴

Most pedig, visszatérve Pálffy Tamás gyászbeszédéhez, csak arra a meggyőződésre juthatunk, hogy amikor Pálffy azt mondja, hogy „...az ő virtusukon múltott a mieink győzelme az ő dicső karjuk által vittek végbe később győztes társaik emberemlékezet óta nem látott pusztítást ellenségeik között”, a főpap csak arra utalhat, hogy az Esterházyak vállalkozása is hozzájárult a csata előnyös kimeneteléhez a magyarok számára. (Kimelések a szerzőtől.)

A Haditanácsnak Mansfeld gróf referált az eseményről, azonban ez a jelentés sem annyira magával a csatával, mint inkább a négy Esterházy megdöbbentő vesztesével foglalkozik (melyért ő is Forgáchot okolta). Így ez a forrás sem ad egyértelmű felvilágosítást a csata kimeneteléről. Ami viszont a magyarok veszteségeit illeti, Mansfeld, Walther ezredes jelentése nyomán kimondottan magas magyar emberveszteséget említ.⁴⁵ Ezzel ellentétben viszont Forgách jelentése a magyar oldal veszteségét mindössze 52 főnek mondja.⁴⁶ Bár itt ismét feltevésre kell támaszkodnunk, úgy tűnik, hogy ez a jelentés is inkább az Esterházyak vállalkozásának veszteségeit idézi.

A vonatkozó levéltári anyagból ítélve, a titkos- és haditanácsosok három napig alig foglalkoztak mással mint a vezekényi csatával, jobban mondva az Esterházyak elestének körülményeivel.⁴⁷ Tehát a tulajdonképpen csata témáját teljesen háttérbe szorította az Esterházyak vesztesége. Végül a titkos- és haditanácsosok

Puheim és Mansfeld grófokat utasították, hogy fejezzék ki részvétüket a családnak.⁴⁸

Azt, hogy néhányan valóban Forgáchot tartották felelősnek a tragédiáért, kellően bizonyítja Rákóczi György levele, melyben józan szavakkal háritja el a fővezérről a felelőséget.⁴⁹ Nos, terhelte-e felelőség Forgáchot az Esterházyak tragédiájáért? A tények ismeretében a kérdésre nemmel kell válaszolnunk. Először is: kizárt dolog, hogy Forgách ötlete lett volna egy családból négy fiatalembert választani egy kockázatos feladatra. Másodsor, itt nem holmi meggondolatlan, vagy tapasztalatlan ifjoncokról volt szó. László gróf, a nádor örököse, egy kivételesen tehetséges fiatalembert, nemcsak öfelsége kamarása, tanácsosa és Sopron vármegye főispánja volt, hanem a pápai családi vár jó vitézi hírnévre szert tett főkapitánya is. Unokatestvérei hasonlóan tapasztalt végvári vitézek voltak, kik meg tudták ítélni vállalkozásuk esélyeit. Azért viszont, hogy a körülmények, amikkel végülis szembe kellett nézniük, nem feleltek meg az elvárásnak, valóban csak a mostoha sorsot okolhatjuk.

Ha pedig az Esterházyak vállalkozásának indítékát vizsgáljuk, nem hiszem, hogy egy a hősi halált idealizáló álromantika, vagy holmi meggondolatlan operett-hősiesség motiválta volna őket, hiszen ehhez képest mindegyiknek túl sok vesztenivalója volt. Sokkal inkább gondolhatunk a jó vitézi virtusra és nem utolsó sorban a „*noblesse oblige*” ekkor még nagyonis reális motiváló erejére.

Ámbár a hősi halál nem számított ritka, vagy szokatlan eseménynek ebben a korban, a sors által egy családból, egy napon, egy órában, egy mezőn szedett ilyen mértékű véradó, érthetően megdöbbentette úgy a fegyvertársakat, mint az ország, sőt a keresztény Európa közvéleményét is. Így a magyar fegyverek győzelme Vezekénynél, ha mást nem, legalább egy nagyon is szükséges sikerélményt szolgáltatott, a négy Esterházy hősi halála pedig, ha csak pillanatnyilag is, de felrázta a keresztény Európa szunnyadó lelkiismeretét.

Amennyiben tehát két, bár összefüggő, de külön csatát feltételezve vizsgáljuk az eseményeket a források híradásainak tükrében, csak arra a conclusióra juthatunk, hogy mindkét tábornak igaza van. A magyarok nyertek, de vesztek is egy csatát Vezekény térségében 1652. augusztus 26.-án.

„*Esterházy Pál Zrínyi élménye*” c. értekezésében, legújabban Kovács Sándor Iván⁵⁰ ad hangot a szakirodalom azon sokat emlegetett álláspontjának, mely szerint „*Vezekény szinte eposzi nagyságrendű ese-*

ménnyé emelkedet, t s erről a csata másnapjától kezdve az Esterházyak két évszázadon át gondoskodtak.” Tény azonban az, hogy ellentétben a történészek és művészettörténészek ilyen (hivatkozások nélküli) véleményével, az Esterházyak a temetés után egyszerűen napirendre tértek a tragikus esemény felett. Esterházy Dániel, ki két fiát veszítette Vezekénynél, mindössze öt sorban emlékezett meg naplójában a csatáról. Nem írták meg az ütközet történetét, és a csatáról festetett képeket sem szánták a nyilvánosságnak. Benyovszky Mihály és diáktársai is Kopeczky Ferenc prefectus ötletéből, nem az Esterházyak kérelmére választották a csata képét tézisének borítólapjának díszítésére.⁵¹ A vezekényi hősi halottak emlékét kizárólag családi körben ápolták. Az uralkodót is csak egyszer emlékeztették a család által hozott emberáldozatra, amikor Pál, László bátyja tisztségeiért folyamodott. Ezután Pálnak kiadatlan Visszaemlékezéseiben esik pár tárgyilagos szó az eseményről, majd egy fél századdal később, röviden lesz említve a *Tropheum Estorasiense*⁵² lapjain, mely ugyancsak hiányzott a korabeli „bestsellerek” listájáról. A vezekényi emlék-

oszlopot is csak 1734-ben, emeltette az ősei emlékét tisztelő Esterházy Imre, nyitrai püspök egy szántóföld közepén a nyilvánosság bevonása nélkül.⁵³ Tehát addig, amíg a szaktudományok érdeklődését fel nem keltette ez a halás téma, addig a családi klenódiuként kezelt emléktárgyakat is beleértve, keveset hallhatott a nyilvánosság a vezekényi csatáról, és azt sem az Esterházyaktól. Ami pedig a négy Esterházy temetését illeti, ez csak annyiban múlta felül a korabeli főúri temetések pompáját, amennyiben a család egyszerre négy hősi halottat temetett.⁵⁴

Annál több zajt csinált a csata körül Nádasdy Ferenc, a fondorlatos sógor, aki kéretlenül, egyéni kezdeményezéséből adatta ki a két püspök gyászbeszédét a nagyszombati temetés után, nagyot bókolva saját magának a könyvecske címlapján és a kísérő költeményekben.⁵⁵ Jellemző Nádasdy karakterére, hogy előbb az elesett László grófot, majd mialatt a gyászbeszéd kiadásán fáradozott, árván maradt kiskorú sógorait zaklatta rosszindulatú perekkel.⁵⁶

Végül néhány szó a vezekényi emléktárról és boroskancsóról, melyeket Esterházy Pál csináltatott a neves augsburgi ezüstművessel, Drentwett mesterral.⁵⁷ A következetesen Nádasdy „udvari ezüstművésznek” aposztrofált mester dolgozott a magyar és az udvari arisztokrácia jónéhány tagjának,⁵⁸ és semmi kézzel fogható bizonyíték sem ismeretes, ami arra

engedne következtetni, mintha Nádasdynak bármi köze is lett volna Esterházy rendeléséhez Drentwettől. Sok fejtörést okozott a művészettörténészeknek Drentwett szerződése egy az Esterházy László halálát ábrázoló ezüst tál és boroskancsó készítéséről, mely Esterházy másik sógorának, Drugeth Györgynek lett címezve. Így született az ún. „második vezekényi tál” mítosza.⁵⁹ Azt hiszem azonban, hogy sosem volt egy „második vezekényi tál”, és a szerződés az egyetlen ilyen műtárgyra vonatkozik, melyet a mester alapos okból nem Nádasdy, hanem a másik sógor, Drugeth György címére postázott.

Nem ismerve a családi hátteret, a kutatók egy része azon a véleményen van, hogy Nádasdyt, mint a fiatal Esterházy Pál mentorát és műizlésének nevelőjét állítsák elének,⁶⁰ holott egyebet mint rosszindulatot sosem mutatott Miklós nádor árvái iránt. Azután, hogy megpróbálta kitűnni őket Kismartonból,⁶¹ egyik pert a másik után indította előbb László, majd ennek halála után Pál sógora ellen, mely utóbbinak fej- és jószágvesztés is lehetett volna a következménye, s így évekig alig váltottak szót egymással. Anélkül, hogy vitába kívánnék bocsátkozni Nádasdy műizléséről, alapos okkal vonom kétségbe, hogy Nádasdy Ferenc a fiatal Esterházy Pálnak valamely jóakartú szellemi vezetője, mentora és izlésének nevelője lett volna.

Berényi László

JEGYZETEK

¹ Szabó Péter: A végtisztesség. Főúri gyászszertartás mint látvány. 1989 (a továbbiakban Szabó i.m.)

² Esterházy Pál: Visszamelékezései ifjú korára (1635–1653). In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus, 1989: Gondozta és jegyzetelte Iványi Emma (a továbbiakban Iványi: Esterházy): 305.–320. Iványi szerint Esterházy tizenhétéves életéve körül írhatta Visszaemlékezéseit egy azóta elkallódott gyermekkori napló alapján. Alig ír a csatáról, inkább csak rokonai elestéről emlékezik meg, harmadkézből kapott hírek alapján. V.ö.: Szabó i.m.: 17.: „Mindezeket a már említett Esterházy Pál naplójából tudjuk, aki ugyan nem vett részt az ütközetben, de közvetlen értesülései nyomán a csata legrészletesebb leírását alkotta meg.” (Kiemelések a szerzőtől.)

³ Esterházy Pált nagybátyja, Farkas br., ki maga nem volt jelen a csatában, értesítette az eseményről, amikor érte ment a nagyszombati iskolába. Négy rokona átélte a csatát, azonban ezek nem voltak jelen ott, ahol bátyja és rokonai elesetek. V.ö. a 9. sz. jegyzettel.

⁴ Iványi: Esterházy: 509. 23. sz.: Elvétí, anyja halálának, úgy mint saját (516.: 102. sz.), majd István bátyja és Mária huga esküvőjének dátumait: (315.).

Esterházy János.: Az Esterházy család és oldalágainak leírása I., II. Bp.1901 (a továbbiakban Esterházy i.m.): Okt.: 213. 109.sz.: Herceg Esterházy Pál nádor családi feljegyzései: anyja haláláról és István bátyja esküvőjéről közel téves dátumokat.

⁵ Iványi: Esterházy: 317.: „... Sentérül bátyám uram, mintegy száz lóval Ujvárbá ment...” 318.: „...együtt menvén Esterhás János urammal s Marci nevű inassával s vagy húsz lovassal...”

⁶ Iványi: Esterházy.: 314., 318–19.

⁷ Iványi: Esterházy: 515. 98. sz. (A temetés dátuma): Iványi azal kísérli meg Esterházy Pál 1653 március 20.-i dátumát igazolni, hogy az 1652 novemberi szertartást „búcsúztatónak” nevezi, amire, hogy mást ne említsünk, e korban nincs példa. Továbbá feltételezi, hogy 1653 márciusáig tartott, amíg az Esterházyak kriptája elkészült a Szt. János templomban, holott a kriptá már 1638-ban kész volt, s Esterházy Istvánt, Nyáry Krisztinát, majd Miklós nádort és Pál fivérét, stb. is oda temették. Véleménye figyelmen kívül hagyja a temetési meghívók datálását, a castrum doloris felállításának ismert időpontját és Esterházy Dániel családi feljegyzéseit (lásd: Esterházy i.m.: 179), melyek a temetés dátumát kivétel nélkül 1652. november 26.-ára teszik.

⁸ Szabó i.m.: 20.

⁹ Esterházy Farkas br. (1615–1670), Miklós nádor Gábor fivérének a fia, jogtudós, a nádor árváinak egyik gondnoka, a család jogtanácsosa, később kir. személynök intézkedett az idős Dániel és a családi tanács nevében. Szabó, csakúgy mint általában a szakirodalom, mindenképp igyekszik Nádasdynak valami főszerepet kicsikarni a temetés rendezésében, figyelmen kívül hagyva rossz viszo-

nyát az Esterházy rokonsággal. Szabó i.m. 22.: „Nádasdy Ferenc lehetett a ceremóniaszervezés irányítója.”

¹⁰ *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos*: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. 1895 (a továbbiakban *Bubics–Merényi i.m.*): 100/101: Pál a Visszaemlékezésekben egy fültanú hangján idéz egy költői párbeszédet Esterházy László és Koháry István közt, melyben az utóbbi a csata előtt felajánlja páncélfját Lászlónak. Ez is világosan mutatja, mennyire nem forrásértékűek a Visszaemlékezések.

¹¹ *Reniger Simon*: előbb „orátor” a nagyvezírhez, majd isztanbuli császári ágens levele a vezekényi csatáról (a továbbiakban *Reniger i.m.*): Közl.: *Haiczl Kálmán*: Érsekújvár múltjából: 1932. Részletet közöl belőle: *Csapody Csaba*: Esztergom hadi krónikája, 1978: 181. Reniger levelének nyilvánvaló célja az volt, hogy a törökök felé igazolja a megtorló lépés jogosságát.

N. b. A Haditanács a budai basához is küldött követet, hogy tiltakozzanak a vezekényi események miatt: Hof-, Staats- u. Kriegsarchiv: Wiener Hofkriegsratsakten (a továbbiakban *HSKa*): 1652. Prot. Expedt. S. 269. September (25): „...umb solchen excess der Türcken beim Vesir zu Ofen durch abschickung deß D^{er} Metzgers protestieren zu lassen.”

¹² *Schlederus Johannes Georgius*: Irenico polemographia sive theatri Europaei continuati septennium das ist sieben=jährige historisch=ausgeführte Vriedens = und Kriegs = Beschreibung, 1685. (a továbbiakban *Schleder i. m.*): Vol. VII.: 295.

¹³ *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek a Gróf Pálffy család okmánytárához 1401-1653. Bp. 1910. (A továbbiakban *Jedlicska i.m.*): 502: (Pálffy Tamás gyászbeszéde): In exsequiis Illustr. Comitiss Ladislai Esterházy de Galanta, Comit. Spropieniensis Supr. Comitiss, etc. In proelio contra Turcas ad Campum Nagy-Vezekény habito simul pro Patria die 26. Augusti gloriose occumbentium: Oratio habita Tyrnaviae in Ecclesia S. Joannis Baptistae die XXVI. Novembris Anno MDCLII: Viennae: Nádasdy Ferenc kiadása.

N.b.: a szakirodalom eddig nem foglalkozott Pálffy beszédének értelmezésével.

¹⁴ *Reniger i.m.*: „...ellenük ment, amint ezt a kötelesség megkívánta, Forgách Ádám generális 600 magyarral, 150 német lovasal és ugyanannyi gyalogossal és ismét annyi hajdúval...” (Kiemelés a szerzőtől.)

Schleder i.m.: Megnevezi a császári katonaság parancsnokát, Johann v. Walther ezredest is. Lásd még: *HSKa*: 1651. Prot. Expedt. S. 426.: „... Walther gedient zu Ujvar.”

¹⁵ Forgách Ádám gr. (1601–1681) 1643–44 felső-magyarországi, majd 1652-től dunáninneni főkapitány. Lásd: Iványi: Esterházy: 475. 97. sz. jegyzet: „Esterházy (Pál) megjegyzése, hogy tudniillik ténykedésében „igen szerencsétlen volt”, nem egészen találó. ... az 1652-es vezekényi csatában – amelyre Esterházy céloz – ugyan négy Esterházy elesett, ám Forgách vezetésével a magyar sereg fényes győzelmet aratott a törökök felett.” (Kiemelés a szerzőtől.)

¹⁶ *Reniger i.m.*: „... az esztergomi Musztafa bej három ezer emberrel rottont Nyitramegyére tizenegy falut felgyujtva és még többet lerombolva, sok száz keresztény foglyot ejtettek ...”

(*Reniger* itt nyilván nagyít, megokolandó a magyarok támadásának jogosságát.)

Csaknem minden más forrással egybehangzóan, *Schleder i.m.* is sok keresztény foglyot említ, számuk megnevezése nélkül. Lásd még: *Pethő Gergely*: Rövid magyar krónika etc. Kassa, 1753. Hasonmás kiadás, 1993 (a továbbiakban *Pethő i.m.*): „Anno 1652 ...

150 keresztény rab szabadul meg.” A foglyok legelfogadhatóbb létszámának a 150–175 főt vehetjük.

¹⁷ Szabó i.m.: 18.: „A források hiánya és pontatlansága következtében nehezen feloldható probléma: győzött-e vagy veszített a magyar had a vezekényi síkon?” u.o. 19.: „Ám a vezekényi ütközet objectív megítélésénél nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hadszíntér a csata lefolyása után a törököké maradt.” u.o. 20.: „... olyan sokkhatás érthette az ütközet magyar résztvevőit, aminek a következménye a páni félelem és menekülés lett. A vezekényi síkon zavartalanul folyhatott a fosztogatás. ... Elsősorban a balszerencsét okolhatjuk azért, hogy török diadal lett (a csata) kimenetelére.” (Kiemelés a szerzőtől.) V.ö. a 15. sz. jegyzettel.

¹⁸ *Reniger i.m.*: „A fentemlített Musztafa – segítséget kapva Budáról – ezer lovasal támadta meg a mieinket: ... egész hat óráig harcoltak, de Musztafának sok embere halván el, az este is reájok jöven, Musztafa cum suis futásra vette a dolgot.”

¹⁹ *Schleder i. m.*: „... Herr Obrister Walther welcher diesen Verlust mit seinen Augen gesehen, und deswegen mit seiner Reutherrey, und andern Teutschen Fußfolk hinaus geruckt ... gedachte Türcken zu zwey unterschiedlichen mahlen mit höchster Furie angesetzt, so aber, durch starcke Gegenwehr, mit nicht geringem Verlust wieder abgetrieben worden.”

Johann v. Walther ezredes a két császári kúrasszir kompániát, gyalogságot és tüzérséget vezényelte a vezekényi csatában.

N.b. Mind *Reniger*, mind *Schleder*, sőt *Pálffy* gyászbeszéde is cáfolja tehát nemcsak azt, hogy a magyarok vesztek volna Vezekénynél, de pl. R. Várkonyi Ágnes állítását is, miszerint a *Kudarc* (?) közvetlen oka, az lett volna, hogy a komáromi és győri német őrség nem érkezett meg idejében.” R. *Várkonyi Ágnes*: A vezekényi csata és nemzetközi visszhangja, in: Magyarország története 1526–1686, I–X.: Szerk.: R. *Várkonyi Ágnes*, 1985: III. 2.: 1044. (Kiemelés a szerzőtől.)

²⁰ *Perjes Géza*: A szentgotthárdi csata. In: Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok, szerk. *Kuntár Lajos, Szabó László*, Szombathely, 1981: 132–33. Nb. A lényegesen fontosabb, jobban dokumentált szentgotthárdi csata lefolyásáról mindmáig vannak eldöntetlen viták a szakirodalomban.

²¹ Hasonlóan zavarosak a bécsi Haditanács alább idézett aktáiban található jelentések a csatáról. Azokból sem derül egyértelmű fény a csata kimenetelére, illetve a magyarok veszteségeire.

²² *Schleder i.m.*: „...Als nun die vier Grafen Esterhasi, mit ihren bey sich gehalten Lleuten, einen Versuch auf besagte Troupen gethan, selbige in die Flucht gebracht, und so weit verfolgt, daß sie vermeynt, das Spiel fast gewonnen zu haben ...” [Mikor most a négy Esterházy gróf a velük lévő emberekkel rajtütött az említett csapaton, kiket hamarosan megfutamtítottak és olyan messze üldöztek, hogy már azt gondolták, hogy megnyerték a játékot.]

Lásd még: *Kecskeméti Gábor* gondozásában: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból A M. Tud. Akad. Irodalomtudományi Intézete, 1988: 143/144: „...quomodo ceciderunt fortes in proelio? [Hogyan haltak meg az erősek a harcban ?] (Esterházy László) ... bátorsággal a harc helyére ment, a maga sereghe eleibe állott (és így szólt) ...ha elközelgetet a mi üdönk, hallyunk-megh vitézséggel a mi atyáinkfiai-ért, a pogány kézbe esett rabok-ért, hazánkért ...” (Kiemelések a szerzőtől.)

Lásd még: MOL.: Az Esterházy cs. hercegi ágának levéltára: A.32. Magyar Kancelláriai levéltár: Litterae privatorum. Nr.1009.: Esterházy Pál level a királyhoz, melyben elhalt bátyja tisztségeiért

folyamodik.: Fraknó, 1652. szept. 5: „... a török Nyitra megyében, Gimes vára felett több falut felgyújtott és sok keresztény foglyot ejtett, ... bátyám aki udvari katonaságával Forgách Adámhoz csatlakozott, megpróbálta kiszabadítani őket, de a kisebb magyar sereg a mintegy 4000 főnyi török seregek nem tudott ellenállni” (Itt Esterházy ugyan világosan utal bátyja önálló vállalkozására, azonban pontatlansága ismét zavart okoz: pl. ő az egyetlen, aki úgy ír mintha a foglyok kiszabadítása nem sikerült volna, és mintha a vállalkozás folyamán bátyja a 4000 főnyi török fősereggel került volna szembe. Szavai könnyen úgy értelmezhetőek, mintha a magyarok csatát veszítettek volna Vezekényinél.)

²³ Jedlicska i.m.: 502.: (Pálffy gyászbeszéde) „... László, a vele szövöttezett testvéreivel és övéinek nem jelentéktelen csapatával nekilát ... Bőségesen hullatták vérüket, hogy annak az árán az ellenség hálójába esett honfitársaiknak visszaadják hajdani szabadságukat.” (Kiemelés a szerzőtől.)

V.ö. Reniger i.m.: „... köztük négy fiatal Esterházyt kik lovassal százötven keresztény rab kiszabadítására mentek, kiket a törökök Taszár község mellett őriztek ...”

²⁴ Esterházy László mint a pápai és János mint a cseszneki családi várak főkapitányai a dunántúli generalatus alá tartoztak. Iványi: Esterházy: 515. 90 sz.: Iványi úgy véli, hogy Esterházy László a csata idején semptei várában lakva. Forgách dunáninneni főkapitány parancsnoksága alá tartozott. Ez azonban nem áll, mivel László állandó lakhelye Kismartonban és Fraknón lévén, inkább csak akkor tartózkodott a Pozsonyhoz közel fekvő Semptén, ha mint királyi tanácsosnak dolga akadt Pozsonyban, vagy Nagyszombatban. Pápai főkapitányi tisztét pedig élete végéig megtartotta.

N.b. Két felnőtt Esterházy, nem vett részt a vezekényi csatában: Dániel br. fia Esterházy György samandriai püspök (1630–1665), ki Párkányinál esett el, ekkor Rómában tanult, és fiúére, Mihály (1629–1686) ki 1686-ban Budánál esett el, ekkor Nádasdy Ferenc lékai várában szolgált mint vicekapitány.

²⁵ Bécs Hof-, Staats- u. Kriegsarchiv (a továbbiakban HSKA): 1650. Prot. Expedit. S. 109. 6. Augusti (23): „Forgach bittet Sigmundt Esterhasi zu seinem Oberhauptman zu Neuheusel vorzustöllen.”

²⁶ HSKA: 1649. Prot. Regst. S. 92 31. Maii (178): „Forgatsch bittet den Thoma Esterhasi für einen Hauptmann zu Levenz zu installieren.”

²⁷ Esterházy Gáspár, kiról alig esik szó a szakirodalomban, rokona, Br. Amadé János csallóközi kapitány alatt szolgált, és a csalóközi gyalogságot hozta Forgách táborába a pár nappal előbb elhunyt Amadé helyett. N.b. Esterházy Farkas Judit nevű huga volt Amadé János felesége, míg Amadé nővére, Ilona, a Vezekényinél cseszett Esterházy Ferenc felesége volt.

²⁸ Esterházy Pál írja a Visszaemlékezésekben, hogy bátyja előbb 1652 húsvétján, ezután feleségével együtt május 30.-án, majd ismét június 27.-én tartózkodott Semptén, és mindhárom alkalommal kihozatta Nagyszombatban tanuló Pál és Ferenc öccseit Semptére. Ebből bajosan következtethetünk arra, mintha László gr. állandó lakhelye Semptén lett volna. (V.ö a 24. sz. jegyzettel.)

²⁹ Iványi: Esterházy: 317: Esterházy Pál a Visszaemlékezésekben úgy ír, hogy bátyja száz lovassal ment Ujvárbá Forgáchhoz. Jellemző gyenge számmemóriájára, hogy másutt megint azt írja, hogy László bátyja „János unokatestvérével, Marczy nevű inasával és száz lovassal ment Forgách táborába.”

³⁰ Itt Esterházy László „udvari katonasága” alatt a semptei vár őrségének egy részét, továbbá személyes kíséretét kell érteni.

³¹ Jedlicska–Pálffy i.m.: 502.: „Bőségesen hullatták vérüket, hogy annak az árán az ellenség hálójába esett honfitársaiknak visszaadják hajdani szabadságukat”. (Kiemelés a szerzőtől.) V.ö. a 16. sz. jegyzettel.

³² Reniger i.m.: „...a Budáról érkezett segédcsoport tizenhét embert veszített, és hatvanan köztük a mieink foglyai lettek ...” (Kiemelés a szerzőtől.). Feltehetően ezekkel kerültek szembe korábban az Esterházyak Taszárnál.

³³ Schleder i.m.: „... von dem unbewusten Hinderhalt der Türken (deren bey 2000 gewest) ganz umschlossen, besagte vier Grafen, sampt ihren meisten Leuten niedergemacht.” [A nemvárt, lesből támadó törököktől (kik csaknem 2000-en voltak) körülvéve, a mondott négy gróft emberük nagy részével együtt levágták.] N.b.: A lesből támadó törökök alatt valószínűleg a Budáról érkezett segédcsoportot kell értenünk, bár ezek biztosan nem voltak 2000-en.

³⁴ 1890-ig a fraknói várban őrizték, ahol egy 1848-ban készült leltár a sisakot és mellpáncélt mint „Der Kürass und Helm des Grafen”-t azonosítja.

³⁵ Esterházy Ferenc mint bujági, majd gyarmati főkapitány igen keményen bánt a török rablóportyákkal. A budai basa többször panaszkodott a nádorhoz írt leveleiben, hogy rokona mennyi bajt okoz a törököknek. (Lásd: *Fekete Ludwig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, Bp., 1932. Így ő különösképpen szálla lehetett a törökök szemében.)

³⁶ Esterházy Imre, nyitrai püspök emeltetett egy egyszerű emlékoszlopot a csatamezőn 1734-ben, mely idővel elpusztult. Helyébe a csata az előbbi századfordulón állíttatta a jelenlegi bronzszobrot.

³⁷ Pethő i.m.: 13.: „A Teöreök Nitra vármegyét rabolván Groff Forgács Adam Ersek Ujvári Generális 1300. Vitézekkel eleibe áll, és Vezekénnél Kis aszszony havának 24.dik napján 4600 Teoreokkal meg harczol. holott 4 Ezerházy Ur, úgy mint László, Ferenc, Tamás és Gáspár a' mellett 43. keresztény vitézek, és 800 Toeroek esnek el, és 150 keresztény rab szabadul meg.”

Esterházy i.m.: Okt. 187.: Esterházy Dániel családi feljegyzései: „26 Augusti 1652. az mikor a Törökök majd 4000 az Nitra völgyen Pereszlen táján nagy rablást tettenek volna ...” (V.ö. a 14.sz. jegyzettel.)

³⁸ Bubich–Merényi i.m.: 102. (Esterházy Pál Visszaemlékezéséből idézve): „Szegény bátyám uram szolgálai közül negyvenötven vesztenek a harczhelyen s sokan sebesedtek.” Összevetve Esterházy Pál vonatkozó adatait pl. Forgách jelentésével a magyar veszteségről (52 fő), azt kellene feltételeznünk, hogy az Esterházyak veszteségén túl, a főserg mindössze egy fél tucatnyi emberáldozat árán nyert csatát Vezekényinél a háromszoros török túlerő ellen.

³⁹ Jedlicska–Pálffy i.m.: 502. (gyászbeszéd): „...De mégsem teljesen bosszúlatlanul hullottak el ezek a derék hősök, mert az őket ért csapásért veszteséggel fizetett az ellenség ... hiszen az ő virtusokon múltott a mieink győzelme. Győztes halált haltak tehát a hazáért: az ő dicső karjuk által vittek végbe később győztes társaik emberemlékezet óta nem látott pusztítást ellenségeik között.” (Kiemelések a szerzőtől.) V.ö. 16. sz. jegyzettel. Szabó i.m.: 19.: érthetetlen módon úgy véli, hogy „a temetési prédikációk óvatosan kitérnek az állásfoglalás elől” a csata kimenetelére vonatkozóan.

⁴⁰ A vezekényi csata: olajfestmény vásznon ismeretlen festőtől, 17. sz. második fele. Három egyenként 225×161 cm részben. Esterházy hercegi gyűjtemény, Fraknó.

Esterházy i.m.: Okt. 189/190: említ egy másik festményt a vezekényi csatáról, melyet Zsigmond báró (recte fia, Péter gr.)

rendelt 1702-ben Lang Mór metszete nyomán. Az elveszett eredeti kép 19. századi másolata: olajfestmény, ismeretlen festőtől, Zsigmond medallionszerű arcképpel és felirattal, mintegy 130×85 cm: az aranyosmaróti (Szlovákia) Városi Múzeumban.

N.b.: Korabeli források nem részletezik a magyar hadrendet és a csata lefolyását. Tehát okkal feltételezhetjük, hogy minden ilyen információt a fent említett festmények, illetve Moritz Langnak, Melchior Küselnek, etc. a csatáról készült eszményi ábrázolásai alapján rekonstruált a szakirodalom.

⁴¹ Annál is logikusabb választásnak tűnik egy frontális lovasroham, mivel egy gyorsan mozgó rablóportya sem tűzértséget, sem gyalogságot nem vitt magával, melyek veszélyesek lehetett volna a rohamozó lovasság számára.

⁴² Szabó i.m.: 141. 19 sz.: hivatkozik Csáky István levelére Keviczky Jánoshoz, 1652. szept. 3. (Közl. *ifj. Kemény J.*: T.T. 1892: 576). A rosszindulatú mese Forgáchról tehát sógorától, Csákytól ered, ki első felesége, Forgách Éva családjáról egyebet mint rosszat sosem tudott mondani. U.o.: 20.: „Nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, Forgách valóban megfutott, és a magyar sereg nem fejezte be a küzdelmet.” Ez utóbbi állítást világosan cáfolják többek között a Haditanács vonatkozó iratai.

⁴³ Schleder i. m.: „Herr Obrister Walther, welcher diesen Verlust mit seinen Augen gesehen, und deßwegen mit seiner Reutherrey, und andern Fußvolk hinaus gerückt.” [Walther ezredes úr, aki saját szemével látta a veszteséget, kivonult lovasságával és más gyalogsággal.] Schleder szerint Forgáchék harmadik rohama törte csak meg a török ellenállást.

Lásd még: *Schlag. Gerald*: Die Schlacht bei Vezekény 1652: in Bollwerk Forchtenstein, 1993: „..... mehrere Angriffe an der Wagenburg der Christen, wo auch einige Feldgeschütze poisiert waren und verheerend in den Reihen der türkischen Reiterei wirkten”

⁴⁴ Reniger i.m.: „Másnap, a üldöző magyarok vágta le hús törököt Szentmárton falu mellett, harminc esett el Lónánál, és még tíz Zégen falu közelében. Azokkal együtt, akik a vízbe fulladtak, az út szélén maradtak, megszebesültek, vagy másként veszték el, és azokkal kik fogságunkba estek, a törökök összesen valami nyolcszáz embert vesztettek.” V.ö. a 40. sz. jegyzettel: Szabó a be nem fejezett csatáról.

⁴⁵ HSKa: 1652. Prot. Expedt. S 371, August, (34): „Mannßfeldt berichtet, wie die battalia zwischen dem Forgach und Türckhen abgeloffen, und daß Oberst Walther were heil gewesen. Von Teitschen weren nur 4 Soldaten geschädigt, die Hungarn aber mechtig eingebliebt, wobey 4 Esterhasi geblieben.” (Kiemelés a szerzőtől.) Figyelemre méltó, hogy Mansfeld a 4 Esterházyt kívül nagy magyar embervesztéséről ír (máchtig eingebüßt). Ez a kitétel nemigen vonatkozhat 40–50 főnyi embervesztésre.

Lásd még: HSKa: 1652. Prot. Expedt. S. 384. September (57): „v. Puchaimb Adolf Erich, Relation von dem unglücklichen Forgachischen ricontre mit dem Türckhen gegen Zapolhan (Tapolcsány?), bey welchen 4 Esterhasi geblieben.” N.b. Itt a „szerencsétlen” (unglücklichen) kitétel Forgách csatájára vonatkozóan ismét nyilván az Esterházyak elestével áll kapcsolatban.

⁴⁶ Forgách jelentése a Haditanácsnak: HSKa: Wiener Hofkriegsratakten: 1652. augusztus 30: „.... 6 Beegen und 3 Agen aus Ofen auch ein Mustapha Aga aus Gran gefallen.”

⁴⁷ HSKa: 1652. Prot. Expedt. S. 269. September (25): „Geheimbe und Deputierte Rätthe zu Wien, 2., 4. und 5. 7^{ber} wie auch

der Erzbischoff, Palat. Hungar., Forgach, Manßfeldt, Puchaimb und Walther berichten, wie daß treffen zwischen dem Forgach und Türckhen abgeloffen, darbey 4 Esterhasi geblieben ...” N.b. A titkos- és haditanács, az esztergomi érsek és a nádor három teljes napig foglalkoztak a vezekényi eseményekkel, illetve az Esterházyak elestének körülményeivel.

⁴⁸ HSKa: 1652/ Prot. Expedt. S 268. Sept.

⁴⁹ Jedlicska i. m.: 467. Nr. 947: Rákóczy György levele Pálffy Pálhoz: Görgény, 1652. nov. 17.: „Szegeeny groff Esterház László Uram elesése káros ügyefogyott nemzetünkért, (de ezért) ... sem Forgách urunk sem másnak jó itélettel felelőséget nem tulajdonithami.”

⁵⁰ Kovács Sándor Iván: „Kik Marsnak merészségét követik”: Esterházy Pál Zrinyi-élménye az „Egy csudálatos ének tükrében.” In: Esterházy Pál Mars Hungaricus: Iványi Emma gondozásában: Bp., 1989.: 409.

Lásd még: Szabó i.m.: 19.o.: „.... figyelembe kell vennünk azt a kultusz, amelyet az Esterházy család az elhunyt Esterházy fiúk körül kialakított.”

⁵¹ Benyovszky Mihály tézislapja a nagyszombati egyetemen, 1654: Ismeretlen magyarországi festő után Küsel Melchior. Réz-metszet: 85×58,5 cm: Győr, Xantus János Múzeum. Lt. sz. 65.54: A vezekényi csata és az Esterházyak.

⁵² Tropheum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasiensis in Tres Divisum Partes, Viennae, Austriae. Leopoldi Voigt, 1700.

⁵³ Esterházy Imre gr. (1689–1763) nyitrai püspök, a Vezekény-nél harcoló Zsigmond Br. unokája emeltetett egy azóta elpusztult emlékoszlopot a csatatéren. Ennek helyére készült az előző századfordulón a máig is fennálló szép emlékmű.

⁵⁴ A nagyszombati temetésnek szükségszerűen egy külön tanulmány tárgyát kell képeznie, azonban már itt megjegyezném, hogy a közkézen forgó leírásokban sok hibás értelmezés található. Például a temetési menet ábrázolásának 15. jelenete, melyet a képhez fűzött magyarázat „A céhek képviselői”-nek jelöl. Márpedig céhlegények nemigen jelentek meg lóháton, rangjelző toll-díszsel süvegeiken, és párduebőr kacagánnyal a vállukon. Szabó Péter szerint nincs magyarázat arra, hogy bár a temetési menetben minden fegyverből 4–4 példányt vittek, miért vittek sisakokból csak kettőt? (Szabó i.m. 149. 130 sz.) Az egyszerű magyarázat pedig az, hogy a hármas tollokrétával díszített sisakok a főkapitányi rang jelzői, s így csak László gróft és Ferenc bárót illették meg.

⁵⁵ Pálffy Tamás gyászbeszéde: „Tekintetes Nádasdy Ferenc gróf úr, Fogarasföld örökös ura, Vas vármegye főispánja, a szent császári és királyi felség tanácsosa, komornyikja, Magyarországon pedig főudvarnokmestere akarattjából kinyomattatott Ausztriában, Bécsben, Matthias Cosmeroviusnál, a szt. császári felség udvari nyomdászánál, a Kölni udvarban, 1653-ban”. Kísérő vers a nyomtatvány elején: „Kérdezitek, mit tesz mezejében az Elysiummak győzesként László? Zengi dalát, latinul: / testvér-ányak közt Nádasdy művét mutogatván / zengi: az által hire örökre dicő, / s hogy Nádasdy külföld, mint hajdan a hires Achates: / méltó ő maga is, hogy neve legyen örök.” (Déri Balázs fordítása.)

⁵⁶ Berényi László: Emlékezés egy elfelejtett Esterházyra: Turul: 66. 1993/3.: 25. (a továbbiakban Berényi i.m.): Nádasdy és Miklós nádor örökösének viszonyáról. Már Miklós nádor összekülönbözött vejével annak mérhetetlen kapzsisága miatt, és nyilván ezért hagyta ki őt a testamentumában rendelt családi tanácsból is.

⁵⁷ Díztál a vezekényi csata domborművével, Augsburg, Philipp Jacob Drentwett, 1654. Aranyozott ezüst tál 88×105 cm. Magyar Iparművészeti Múzeum: Lt. sz. E. 60. 3. A tálhoz tartozó boroskancsó, Esterházy László lovasszobrával lappang.

⁵⁸ *Szilágyi András*: Az Esterházy Kincstár, Bp. 1994: 66. Említi, hogy Philipp Jacob Drentwett dolgozott több magyar főúrnak, „köztük Nádasdy Ferencnek” (esetleg Drugeth Györgynek is).

⁵⁹ *Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen: Bp. 1985: 145.: A Homonnay-féle ezüsttál és kancsóra vonatkozóan Galavics úgy véli, hogy Homonnay lehetett rendelője egy ún. „második vezekényi tálnak”. (MOL. Az Esterházy cs. hercegi ágának lt. P 108: Pál nádor iratai: 39. cs. fasc. C. Nr. 39: Homonnay György szerződik 1655. márc. 16.-án Philipp Jacob Drentwettel egy Esterházy László halálát ábrázoló díztál és a hozzá tartozó kanca elkészítésére). De van olyan vélemény is, miszerint Drentwett azért címezte volna a szerződést Homonnaynak, hogy mintegy „szentesítse” az akkor még kiskorú Esterházy Pál rendelését. Ez azonban téves felfogás, már csak azért is, mivel Pált nagykorúsította az uralkodó még 1652-ben. Felmerül az a kérdés is, hogy ha Esterházy Nádasdyn keresztül került kapcsolatba Drentwettel, miért küldte volna az a szerződést a másik sógor címére?

⁶⁰ Szabó i.m.: 22. (a temetéséről): „*Nádasdy Ferenc lehetett a ceremóniaszervezés irányítója. E feltételezést erősíti, hogy a későbbiekben az ő költségén nyomatták ki a vezekényi hősök felett mondott*

halotti beszédeket s személye a vezekényi csata emlékére készített augsburgi díztállal is kapcsolatba hozható.” – Már Miklós nádor és Nádasdy közt megromlott a viszony olyannyira, hogy vejét tüntetően kihagyta a gyermekei mellé végrendeletileg rendelt családi tanácsból. Tekintve a jól dokumentált rossz viszonyt Nádasdy és a nádor örökösei között, semmi ok sem kínálkozik ilyen feltevésekre, nem szólva arról, hogy előbb már Dániel úr rendezte mindkét fivére temetését. Az is köztudomású, hogy a temetés dolgában Farkas br. intézkedett a családi tanács határozatai alapján. Érdekes lenne azt is tudni, hogy miképpen hozható kapcsolatba Nádasdy a vezekényi tállal azon kívül, hogy Dentwett sok mindenki más mellett neki is dolgozott? Így ered a szerző egy hibás feltevéséből mindjárt több másik.

⁶¹ Bubits–Merényi i.m. 77 (az egykori kismartoni lt. eredeti példánya nyomán): (A Nádasdy-rokon!) Draskovich György, győri püspök levele Esterházy Dánielhez: Győr, 1645. okt. 14. „Nádasdi uram magát már Kismarton örökös urának hívja ... megcsalatkózt szegény úr a veibe, nem csak határt mutat, a mint a horvátokról szokták mondani, de a házból is ki akarja az övéit rekeszteni.” 1646. feb. 17.: „El higgye kigyelmed, hogy azon vagyon Nadasdi uram, hogy kezéhez vegye azon jószágot ... harmincezer forintot már le is tett a Camoranak ...”

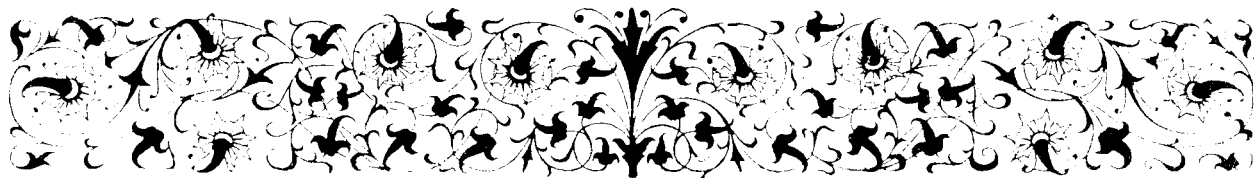
Lásd ugynarról: *Sitte, Alfred*: Pottendorf, 1990: a bécsi Hofkammer iratai nyomán.

RÖVID HÍREK

A BDOS (Bund Deutscher Ordenssamler) – Deutsche Gesellschaft für Ordenskunde, nemzetközi vonatkozásában is iránymutató szakmai szervezet, 2001. április 20–22. között tartotta (immár hagyományos) 6. Gunzenhäuser Phaleristik-Symposium című tudományos tanácskozását.

* * *

2001. március 6-án, a győri Xántus János Múzeum Barokk termében könyvbemutató volt. (Dr. Csáky Imre – sorozatszerkesztő – „Győr szabad királyi város címeres kiváltságlevele – 1743.) Ez alkalomból Dr. Gecsényi Lajos (MOL főigazgató) „Győr város küzdelme a szabad királyi kiváltságok elnyeréséért”, illetve Dr. Csáky Imre honvédőrnagy, heraldikus „Történelmi vármegyék, szabad királyi városok és kiváltságos területek címerei faksimile kiadványok tükrében – XVIII. század” címen tartottak előadásokat.

EGY KERESKEDŐ (POLGÁR) CSALÁD RÖVID TÖRTÉNETE ÉS LESZÁRMAZÁSA

II. RÉSZ

Édesapám Nagykay (Rickl) Antal emlékére

A Turul 70. 1997. 3–4. füzetében ugyanezen cím alatt közöltem az Alsó Ausztriából Magyarországra települt Rickl polgárcsalád rövid történetét és leszármasztását. E cikkemben, a jegyzetekben megemlékeztem Rickl Ferenc Bertalan pesti kereskedőről, akitől Rickl József Antal 1781-ben a Vörös rákhoz címzett anyag- és fűszer-kereskedését megvette és akinek a vevővel való rokonságára célzást is tettem.¹

Rickl Ferenc Bertalannal kapcsolatban a Fővárosi Levéltárban található Pest város 1777. szeptember 3-i tanácsulési jegyzőkönyve, mely szerint: „Franciscus Bartholomeus Rickl ex Austria civitate ad Sanctum Hyppolitum nuncupata oriundus mercator, Romano-Catholicus deposito consueto concivitatis iuramento erga praescriptam Taxam pro concive Liberae huius ac Regiae civitatis assumptus est.”²

Édesapám e szöveg alapján még az 1920-as években a St. Pölten városi róm. kat anyakönyvekben kutatást végzett, de sajnos eredmény nélkül. Mintegy hetven évvel később 1999. őszén, két évvel a Rickl családról Turul-beli cikkem megjelenése után, lehetőségem nyílt arra, hogy a St. Pölten-i Róm. kat. Püspöki Levéltárban, ahol a környező plébániák anyakönyvei is megtalálhatók, valamint a Városi Levéltárban kutatást végezhessenek.³

Itt derült ki, hogy a Rickl Ferenc Bertalan szóbeli közlésében feltüntetett St. Pölten városa nem szülőhelye, hanem utolsó tartózkodási és munkahelye volt. A St. Pölten-i egyházi anyakönyvekben ugyanis a Rickl családi név egyáltalában nem található, de a Városi Levéltár anyagában találtam egy 1776-os tanácsulési jegyzőkönyvet, amelyben a kérvényező Rickl Ferenc Bertalan az ottani Huster Antal kereskedő cég alkalmazottja.⁴ Így a Pesten egy év múlva tett szóbeli közlés tulajdonképpen előző tartózkodási helyére vonatkozott. Tekintettel arra, hogy az előző

cikkemben szereplő Rickl József Antal 1763–1770. között szintén Huster Antal cégénél volt tanuló és segéd,⁵ arra a következtetésre jutottam, hogy Ferenc Bertalan a József Antal testvéröccse lehetett. El sem képzelhető különben, hogy két azonos vezetéknevű fiatalember egyugyanazon üzletben dolgozzon néhány éven belül, hacsak nem egymást felváltó és követő testvérekről van szó. Ferenc Bertalan 1776-ban már segéd a jegyzőkönyv szerint, így munkásságát legalább hat-hét évvel előbb kellett ott megkezdenie. Sajnos a St. Pölten-i kiskereskedők céhének iratai a Városi Levéltár vezetőjének közlése szerint nem maradtak fenn, így a tanonc és segédszerződésük sem található.

A testvéri kapcsolatra azonban további közvetett bizonyítékaim is vannak. Így a Püspöki Levéltárban folytatott kutatásaim során megállapíthattam, hogy a már ismert első ős Rickl János Lipót soosi kastélygondnok családja körében minden egyes családtag két keresztnévvel szerepel az anyakönyvekben (Hürm). Találtam ugyanis a közeli Loosdorf anyakönyveiben egy másik Rickl családot, akiknek azonban kivétel nélkül egyetlen keresztnévük van.⁶

Kutatásaim során az is kiderült, hogy Rickl János Lipót csak kb. 1750-ig volt Soosban gondnok, mert 1755-ben már egy bizonyos Beck úr a gondnok.⁷ Tehát állást változtatott, de hogy hová, nem sikerült megtudnom. 1759-ben azonban újra feltunik a család a közeli Mannersdorfban, ahol egy leányka születik. Soosban 1741 és 1748 közt három gyerek születik, elképzelhetetlen, hogy 1748 és 1759 között az utolsó gyerek előtt még legalább 2–3 gyerek ne született volna a családban. Rickl János Lipót második kb. tízéves munkahelyéről valószínűleg nyugdíjasként költözött Mannersdorfba, ahol felesége szülei is éltek.⁸ Így az utolsó gyerek itt született, és János Lipót is itt halt

meg 1762. március 12-én. Apósa Wagner Villibáld András és anyósa ? Mária Anna is itt haláloztak el 1759-ben, ill. 1763-ban. Az említett tíz év intervallumban bármikor születhetett Ferenc Bertalan, amit a Pesten történt elhalálozásakor a Józsefvárosi r. kat. anyakönyvi megjegyzés: 52 éves, is alátámaszt, mert ez 1752 születési évre mutat. De a rokonság megléte az is bizonyítékul szolgálhat, hogy a József Antal és Ferenc Bertalan családja két generáción át is többrendbelileg vállal egymásnál keresztszülőiséget.

„St. Pölteni kutatásaim eredményeként előző cikkem első tábláját bőven ki kellett egészítenem a fenti adatokon kívül az első két gyerek halálozási adataival is. Az elmondott érvekre támaszkodva beállítottam ide, habár effektív dokumentum nem áll rendelkezésemre, Ferenc Bertalan személyét is.

„Egyébként a St. Pölten-i városi levéltárban megtaláltam a tanácsülési jegyzőkönyvekben 1758. szeptember 4.-ről Huster Antal kereskedő felvételét a polgárok közé és házvételt.⁹ Ez a ház a mai Linzerstr. 8. és Prandtauerstr. 9. sarokház helyén volt, és Huster Antal és felesége nevéen volt 1780-ig. Itt élt Rickl József Antal 1763–1770 között és testvére Rickl Ferenc Bertalan kb 1769–1776 között, mivel akkoriban a tanulók, különösen ha vidékiek voltak, a főnök házában voltak kvártélyban.¹⁰

Rickl Ferenc Bertalanról minden valószínűséggel biztosra vehetjük, hogy a Gruden József és Társa gyarmatáru üzletet vette meg a házzal együtt 1777-ben, mikor a pesti polgárjogot megszerezte. A Gruden József és Társa cég hitelügyleteinek betáblázásával 1773 és 1776 között találkozunk Pest város betáblázási jegyzőkönyveiben, míg ezt követően a 80-as évek elején a Rickl Ferenc Bertalan cégnek vannak ilyen hitelügyletei.¹¹ Rickl Ferenc Bertalan azonban nem sokáig vezette a Vörös rákhoz címzett emez üzletét, mert már 1781. június 20.-án eladta a puszkapor árusítási joggal, sőt a Lipót, ill. Váci u. 140. sz. alatti házával együtt (azelőtt Gruden ház, ma a Váci u. 11)b sz. ház áll a helyén) minden bizonnyal édestestvérenek Rickl József Antalnak.¹² Ő maga azonban továbbra is kereskedéssel foglalkozott, legalább is gyermekei keresztelesekor mindvégig mercator vagy negotiator a beírás mint atyai foglalkozás.

Családi élete nem volt zökkenőmentes. Mind a Terézváros, mind a Józsefváros anyakönyve őriz egy-egy bejegyzést, ahol a törvénytelen gyermek apjának Rickl Ferenc Bertalan kereskedő van feltüntetve, az előbbi Freund Magda, az utóbbi Wunsch Erzsébet anyától. Ez utóbbit aztán el is vette feleségül, bár a

házasságkötés tényét nem találtam a pesti anyakönyvekben. Mindenesetre a további gyermekek mind törvényesen születnek feleségétől Wunsch Erzsébet-től, szám szerint heten. Közülük az ifjabb Ferenc 1849. évi végrendelete értelmében négyen érték felnőtt kort. A gyermekek közül kettőnek a keresztszülei Rickl József Antal ill. felesége Meixner Katalin. Rickl Ferenc 52 éves korában hunyt el 1804. október 13-án a pesti Józsefvárosi r. k. anyakönyv szerint. Családjának leszármazását a II. sz. tábla mutatja.

Közülük a legidősebb felnőtt kort ért gyermek Anna Borbála 1790. október 10-én született Pesten. Férjhez ment 1818. május 3-án diszpenzációval Auspitz Mihály Zsigmond kereskedő és vendéglőshöz, aki mint kikeresztelkedett zsidó 12 év magyarországi tartózkodást igazolt. Ebből a házasságból született 1819. május 3-án Auspitz Antal, aki 1866-ban nevét Rémi-re magyarosította.¹³ Rickl Anna Borbála így őszanya lett a 19. század második felében Pesten nagy szerepet vitt Rémi családnak (fővárosi bizottsági tagság, gőzforrástelep, szálloda stb.). Ugyancsak Ő tőle származik testvére, II. Ferenc Bertalan 1849-ben született Mária leányának keresztyánya. Auspitz Jozsefa is.

A második gyermek II. Ferenc Bertalan 1792. március 10-én született Pesten. Kereskedő pályára lépett. Fuszer- és gyarmatáru kereskedése lett Debrecenben. Az első nyomot 1813-ban találjuk róla a Debreceni Kereskedő Társulat levéltárában, ahol neve ekként szerepel: ifj. Rickl Ferenc. Üzlete és lakása a Piac utcán, háza viszont a Cegléd utcán, a mai Kosuth utca elején volt. Üzletét a debreceniek úgy hívták: a kis Rikli bolt. A nagy ugyanis a másik ág, a Rickl József Zelmos Török császárhoz címzett boltja volt.¹⁴

Még 1813-ban és 1818-ban keresztapja Rickl József Zelmos és neje Ivancsics Rosina egy-egy gyermekének. 1833-ban viszont özv. Rickl J. Zné Ivancsics Rosina az ő Erzsébet nevű leányának a keresztyánya. 1842-ben az Osztrák császárság Kereskedelmi és Ipari Almanachjában Debrecen városában mindkét üzlet: Rickl J. A. (Anselm = Zelmos) és Rickl Ferenc fel van sorolva a fuszeresek között.¹⁵

Családi élete még apjáénál is bonyolultabb volt. Három felesége volt, de mindegyiktől volt törvénytelen gyermeke is, bár őket utólagos házasságkötéssel vagy nevére íratással többnyire törvényesíttette. Első felesége Csengeri Klára, majd ennek húga Csengeri Juliánna, végül Szegedi Ágnes. Valamennyien református vallásúak, az első kettő debreceni, az utóbbi

mikepéresi születésű. Utódait a III. sz. tábla firtalmazza. 1849. október 16-án végrendeletkezett,¹⁶⁾ ahol Édesanyjától örökölt pesti negyedrészt házáról is intézkedik, egyébként minden vagyonát feleségére és két életben levő leányára Teréziára és Máriára hagyja. 1849. november 3.-án halt meg és a debreceni r. kat. temetőben temették el közvetlenül a másik Rickl ág kriptája mellé. Özvegye még 1850-ben is folytatta üzletét, de 1852 után már nincs nyoma a Kereskedő Társulat irataiban. A következő évben Mária nevé kiskorú leánya is meghalt, így csak Terézia leánya maradt, akiről azonban a debreceni r. kat. anyakönyvekben nincs további adat. Végrendeletén különben ez áll: Helybeli polgár és kereskedő. A polgárjogot mikor szerezte meg, nem tudom, a Herpay-féle Matricula civiumban ugyanis neve nem szerepel.

Rickl Ferenc Bertalan harmadik felnőtt kort ért gyermeke Gertrud, aki 1794-ben született Pesten. További éltéről csak annyit tudunk, hogy 1818. június 4-én keresztanyja Rickl József Ferenc Zelmosnak, a Rickl József Zelmos és Ivancsics Rosina fiának Debrecenben.

A negyedik gyermek Katalin, aki 1801-ben születik Pesten. Keresztanyja Rickl József Antalné Meixner Katalin. További sorsa ismeretlen.

Mivel II. Ferenc végrendeletében az anyai háznak csak negyedéről intézkedik, valószínű, hogy valamennyi testvére, vagy azok leszármazottai még életben voltak a végrendelet írásakor, azaz 1849-ben.

Érdekességként megemlíteném, hogy II. Ferenc végrendeletét sógora Balás Vendel fűszerkereskedő előtt kívánságára felolvasták. Az érdekesség abban van, hogy a meczenzefi születésű Balás Vendel felesége ugyanis a debreceni r. kat. anyakönyv szerint Czirják Zsuzsanna Derecskéről, Rickl Ferenc felesége viszont Szegedi Ágnes Mikepécsről. Hogyan volt ezek után a sógorság? Részemről egyelőre megfejtethetlen.

Ezzel végére értem a Rickl János Lipót soosi kastélygondnok Magyarországra települt utódai történetét II. részének is.

Nagybákay Antal Zelmos

I. sz. tábla.¹⁷⁾

Rickl János Lipót

sz. kb. 1695. ? †1762.márc. 12. kb. 67 évesen, Mannersdorf (Hürm), Alsó Ausztria.
kb. 1739 és 1749 között a soosi (Hürm) Rindsmal-Neidegg grófi uradalom jószágkormányzója (Pfleger). Az anyakönyvben egyedül az ő neve előtt szerepel a Herr (úr) megjelölés.

Esküvő Soos (Hürm) 1740. október 30.

Felesége Wagner Anna Borbála, a Wagner Villibáld András rantzenbachi (Kilb, Alsó Ausztria) kiskorú Braun bárói uradalom jószágkormányzójának (Pfleger) leánya, aki sz. ? kb. 1683. †1759. dec. 14. Mannersdorf (Hürm) 76 éves korában és feleségének ? Anna Máriának, aki sz. ? kb. 1682. †1763.nov.15. Mannersdorf (Hürm) 81 éves korában.

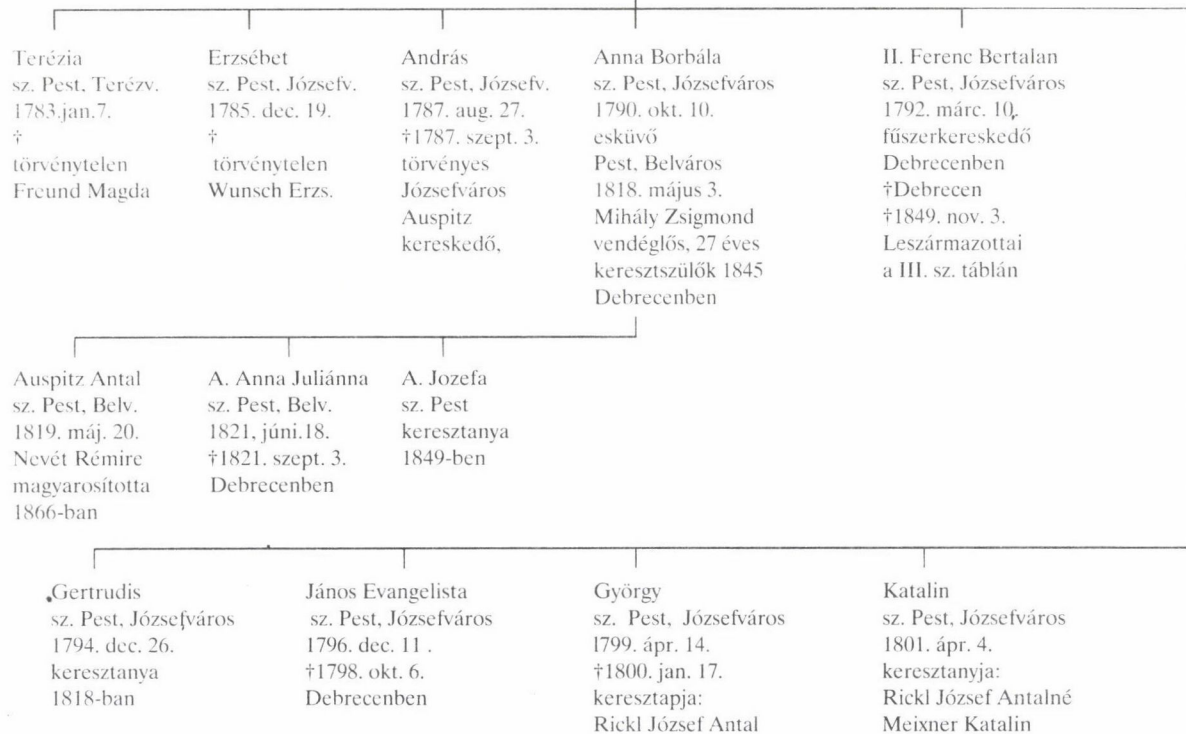
Lipót András sz. Soos, 1741 november 6. keresztapa Haydn Jakab Seebnből †Soos, 1742 november 13. 53 hetes	Anna Terézia sz. Soos, 1745 június 27. keresztanya Wagnerné Anna Mária (a nagymama) †Soos, 1747. 20 hónapos	József Antal sz. Soos, 1748 február 1. keresztapa Krönmayer János Soosból † Debrecen 1812. szept. 15. fűszer-és anyag- kereskedő Pest. Kolozsvár, Debrecen leszármazottai a Turul 70. (1997) 3–4. 86.	Ferenc Bertalan sz. ? kb. 1752. †Pest, 1804. okt. 13. 52 éves korában fűszer-és anyag- kereskedő Pesten Pesti polgár 1777. leszármazottai a II. sz. táblán	?	Anna Mária sz. Mannersdorf 1759. február 8. keresztanya Springer Péter loos- dorfi pékmester neje Anna Mária †Mannersdorf 1759. okt. 29. első évében
---	---	---	--	---	---

II. sz. tábla

Rickl I. Ferenc Bertalan
anyag- és fűszerkereskedő Pesten
(aki az I.sz. táblán)

1777.szept.3. Pesti polgár, aki 1781-ben eladja Vörös rákhoz címzett üzletét, a puszkaporárusítási joggal és a Váci utcai házával együtt – szerintem – testvérbátyjának Rickl József Antal ugyancsak képzett fűszer- és anyagkereskedőnek. Mindketten Anton Huster St. Pölten-i kereskedőnél tanultak és dolgoztak ezt megelőzően.
M meghalt 1804. okt. 13. Pesten. Felesége:

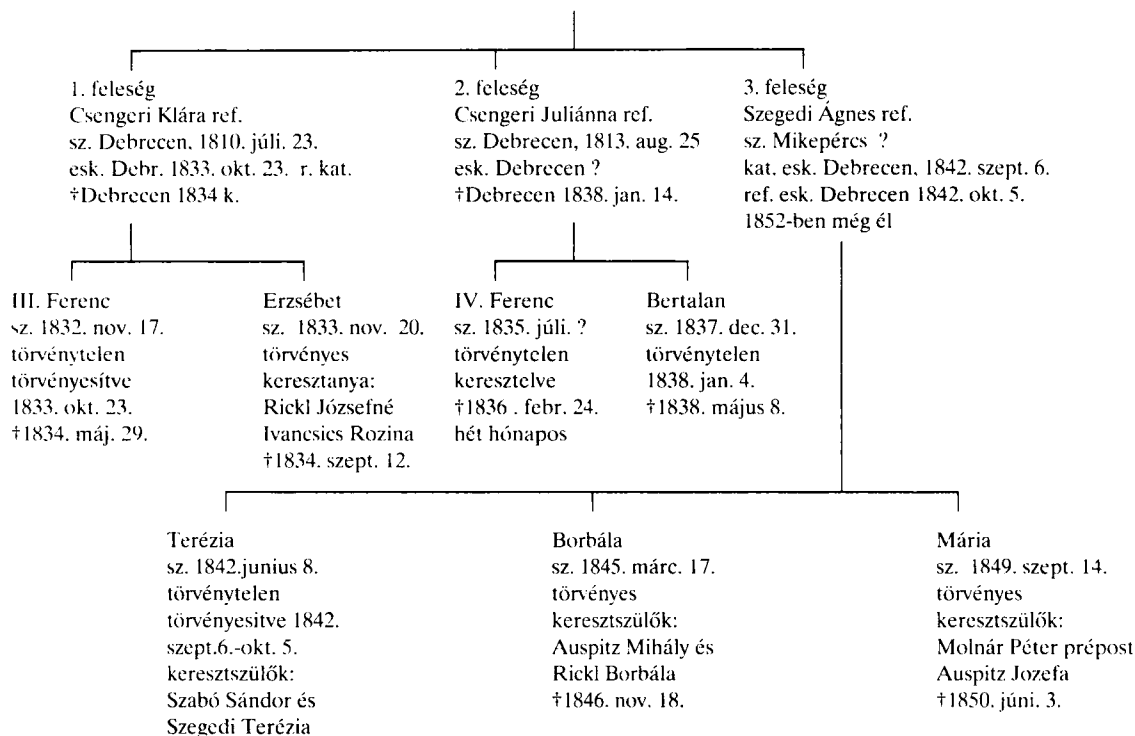
Wunsch Erzsébet
esküvő: ? kb. 1786/7.

A Linzer Straße 8./Prandbauerstraße 9. mai látképe

III. sz. tábla

II. Rickl Ferenc Bertalan
fűszerkereskedő és háztulajdonos a Cegléd utcában, Debrecenben
(aki a II. sz. táblán) mint debreceni polgár végrendelezik 1849. okt. 16-án.
†Debrecen 1849. nov. 3.

JEGYZETEK

¹ Turul 1997. 3-4. 92. 5. jegyzet.

² Magyarul: Rickl Ferenc Bertalan római kat. kereskedő, aki szóbeli közlése szerint Ausztriából St. Pölten városából származik, a szokásos polgári eskü letétele és az előírt díj befizetése után ezen szab. kir. város polgárai közé felvétellett.

³ A püspöki levéltárban a St. Pölten városi, a Hürm községi, mely a soosi uradalom és a Mannersdorf település adatait is tartalmazza, és a Loosdorf községi 18. századi anyakönyveket néztem át. A városi levéltárban pedig a 18. századi tanácsulési jegyzőkönyvekben és a telekkönyvben kutattam.

⁴ Stadtarchiv St. Pölten. Ratsprotokolle 1767-1793. 292. l.: 1776. aug. 17. „Franz Bartholomeus Rickl Handlungs Diener bey H. Anton Huster allhier...”

⁵ Turul 1997. 3-4. 92. 4. jegyzet.

⁶ Diözesan Archiv St. Pölten. Loosdorf, Tauf- und Ehebuch l/2. 1672-1739.

⁷ F. Rametsteiner hürmí plébános levele cikkíróhoz 1938. ápr. 25-ről. (Cikkíró birtokában.)

⁸ A Wagner család már 1745-ben ott él, mivel a hürmí anyakönyv szerint Rickl Anna Teréziának, aki 1745-ben születik, keresztanyja Wagnerné a nagymama Mannersdorfból!

⁹ Stadtarchiv St. Pölten. Ratsprotokolle 1757-1767. 1758. szept. 4. Magyarul: Huster Antal kereskedőgöd kéri a Tanács hozzájárulását ház vételéhez és a polgárok közé való felvételéhez. A döntés: Fiat (Legyen).

¹⁰ Stadtarchiv St. Pölten. Grundbuch. (Telekkönyv): Linzer Str. 8 – Prandtauer Str. 9. 1758-1780 között Huster Antal és neje Mayer Sabina tulajdona. Mai és 1697-es alakját képeken mutatom be.

¹¹ *Bácskai Vera*: Pénz- és áruhitel Pesten a XVIII. század második felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp., 1971. 181.

¹² Budapest Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsulési jegyzőkönyvek. 1781. június 20.

¹³ Századunk névváltoztatásai. (1800-1893). Bp., 1895. 187.; Udv. Kanc. 1866/16174.

¹⁴ *Nagybákay (Rickl) Antal Lajos*: A Rickl család története. Kézirat. A Török császár bolt Dragota Ignác alatt c. fejezet jegyzeteiben.

¹⁵ Allgemeine Handels-, Gewerbs- u. Fabriks Almanach für den österreichischen Kaiserstaates. Jahrgang 1842. Verfasst von Franz. B. Fray. 496-498. l.: „Debrezin in Oberungarn...”

¹⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen sz. kir. város. Végrendeletek. 2224. sz.

¹⁷ A táblákban szereplő anyakönyvi adatok a már említett hümi (Alsó Ausztria), a pesti Belváros, Terézváros, és Józsefváros r. kat. plébánia anyakönyveiből, a debreceniek a Szt. Anna r. kat. plébánia és a ref. Kollégium anyakönyveiből származnak. A debreceni anyakönyvi adatok egy része Dr. Bakay Mária tevékeny közreműködésének eredménye, amiért ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki.

*A Rickl családdal foglalkozó
1997 után megjelent további forrásmunkák*

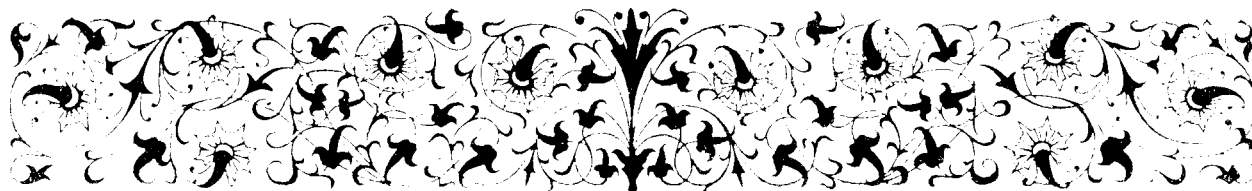
1. *Bona Gábor*: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. III. Bp., 1999.

2. *Nagybákay Antal Zelmós*: Műkedvelő előadások és hangversenyek egy debreceni polgárcsalád levelesládájának dokumentumai alapján. (1874–1911). A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995/96. Debrecen 1998.

3. *Nagybákay Antal Zelmós*: Egy megnemesített debreceni polgár család története és leszármazása: a nagybákai Sesztina család. *Turul* 71. 1998. 1–2.

4. *Nagybákay Antal Zelmós*: A debreceni Rickl család 1848-as hagyományai. In: Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1997/98. Debrecen 1999.

5. *Nagybákay (Rickl) Antal Zelmós*: Nagyhegyes és a „Rikli” család. *Nagyhegyesi Hírek*. II. évf. VII. sz. 1999. szept.

PÜSPÖKI JOGHATÓSÁG A SOMOGYI RÉGIÓ FELETT SZENT ISTVÁN KORÁBAN

Szent István uralkodásának idejéből a király két oklevele hozható kapcsolatba a somogyi régió feletti püspöki joghatósággal: a pannonthalmi alapítólevél és a veszprémi püspökség oklevele. Az 1001. évi keltezésű, de valójában 1002-ben készült pannonthalmi alapítólevél e vonatkozásban három fontos megállapítást tartalmaz: 1. Szent István király Somogy megye tizedét (*comitatus decimationem*) a Szent Márton monostornak ajándékozta, 2. a tizedért cserébe kárpótolta az illetékes megyéspüspököt: Szent Mihály egyházának adományozta Kortó birtokot és tartozékait, 3. a mindenkorai pannonthalmi apát jogot kapott arra, hogy szükség esetén szabadon döntsön, melyik püspököt kéri fel, hogy a monostor szerzeteseit a papi rend fokozataiban részesítse.¹ Mindebből három következtetés vonható le: 1. a tizedadományozás a somogyi régió egyházi hovatartozását nem érintette, 2. Somogy változatlanul a tizedért kárpótolt Szent Mihály székesegyház főpapja, vagyis a veszprémi püspök egyházmegyéjének része volt, 3. a pannonthalmi apátot nem illette meg az alapvető püspöki jogosítvány, az ordinálási jog. Ezek után feleslegesnek tűnik a kérdés, hogy Szent István király uralkodása alatt (és később) volt-e olyan időszak, amikor Somogyban nem a veszprémi püspök, hanem a pannonthalmi apát gyakorolta a püspöki jogokat.

A kérdésfeltevésnek azonban van létjogosultsága, mégpedig két okból. A pannonthalmi alapítólevél – mint köztudott – nem Szent István-kori formájában, hanem annak később módosított, interpolált változatában maradt ránk.² Ezért minden elemével kapcsolatban felvethető és vitatható, hogy eredeti vagy interpolált részből van-e szó. Mindenesetre megnyugtató, hogy az alapítólevél három idézett információjának nyoma van II. Paszkál pápa vitathatatlan hitelű

1102. évi bullájában. Sőt, az apátság sajátos tizedjogáról már a legkorábbi Szent István legenda, az 1080 táján keletkezett nagyobbik legenda is tudósít.³ A másik ok egy negatívum: a veszprémi püspökség kelet nélküli, illetve 1009. évi keltezésű változatban ismert oklevele egy szót sem ejt a somogyi régióról. Ez azért is elgondolkodtató, mert Szent István hitelesnek tekintett oklevele a püspökség kiterjedéséről és birtokairól tájékoztat. Eszerint a veszprémi Szent Mihály egyháznak alávetett Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád várak és a hozzájuk tartozó területek alkotják a veszprémi egyházmegyét, és ezen belül a Szent Mihály egyház a királytól hét falut kapott.⁴ A felsorolt hét falu egyike sem található Somogyban, valamennyi az egyházmegyének a Balaton vonalától északra eső részén terült el. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a források mit sem tudnak arról, hogy a pannonthalmi apát vagy bármely főpap a megszerzés után idővel elveszítette, a veszprémi püspök pedig egyáltalán megkapta vagy a megfosztás után visszanyerte volna a püspöki joghatóságot Somogy felett. A későbbi forrásokból viszont egyértelműen megállapítható, hogy ebben a régióban is a veszprémi püspök gyakorolja (a tizedszedést kivéve) a főpapi jogokat. Ezt a tényt sohasem vitatta senki, míg a rendkívül jelentős jövedelmet biztosító tizedjog miatt számos per folyt a pannonthalmi apát és a veszprémi püspök, illetve az apát és a Somogyban birtokos többi egyházi intézmény között.⁵

A pannonthalmi alapítólevélben és a veszprémi püspökség Szent István-kori oklevelében észlelhető ellentmondás a somogyi egyházi joghatóságot illetően nyilvánvaló: az alapítólevél elismeri a veszprémi püspök joghatóságát Somogyban, a veszprémi oklevél viszont hallgat róla. Az ellentmondás feloldása régóta foglal-

koztatja a kutatókat.⁶ Akik az utóbbi hiányosságból indultak ki, úgy vélekedtek, hogy hosszabb-rövidebb ideig nem a veszprémi püspök, hanem más egyházi személy rendelkezett Somogyban az egyházi joghatósággal. Horváth Mihály kivételével átmenetileg a pannonthalmi apátot tartották Somogyban a püspöki jogok birtokosának. Állításuk megfogalmazásához abból is erőt merítettek, hogy Szent István nagyobbik legendája és nyomán a Hartvik-féle legenda kimondta, az uralkodó a pannonthalmi apátságot a tizedfizetés tekintetében a püspökségekhez tette hasonlóvá.⁷ Ezzel szemben Horváth Mihály, aki egykori főpapként tisztában volt a püspöki hatalom mibenlétével, a pécsi püspökben vélte megtalálni a somogyi régióban gyakorolt püspöki jogok átmeneti birtokosát.⁸ A kutatók másik csoportja a pannonthalmi alapítólevélből indult ki. Miután hitelesnek tekintette állítását, hogy Somogy a veszprémi püspök joghatósága alatt áll, arra keresett magyarázatot, miért nem tükröződik ez a felfogás Szent István veszprémi oklevelében. Végül arra az eredményre jutott, hogy a Kolon várához tartozó régió egykor magában foglalta Somogy területét, vagyis Somogy implicite szerepel a püspökség oklevelében.

Mindkét nézetnek vannak gyenge pontjai. Legfőképpen azt kell kiemelni, hogy mindkettő – az egyik nagyobb, a másik kisebb mértékben – szembekerült a pannonthalmi alapítólevél tartalmával. Az apát püspöki jogai mellett érvelők mellőzték a veszprémi püspök somogyi joghatóságára, a veszprémi püspök somogyi joghatóságát védelmezők pedig Somogy vármegye önálló létére vonatkozó részeket. Az interpolációval többé-kevésbé mindkét felfogás védhető. Ezzel összhangban természetes volt, hogy a 19. század végén a veszprémi püspökség oklevéltára első és második kötetében egymástól függetlenül mindkét felfogást közölte.⁹ A két vélemény azóta is egymás mellett létezik.

A pannonthalmi apát Somogy feletti püspöki jogosítványairól szóló nézetet Kristó Gyula is osztotta. A vármegyék kialakulásáról írt alapvető munkájában 1988-ban így fogalmazott: „István négy várat rendelt határaival együtt a veszprémi egyház alá: Veszprémet, Fehérvárat, Kolont és Visegrádot, vagyis e négy megye alkotta a veszprémi egyházmegye területét. Somogy területe 997–1002 között Veszprém fennhatósága alá tartozott, tizedét a veszprémi egyház kapta, ám 1002-ben a tizedek csere fejében a pannonthalmi apátság kezére jutottak. Somogyra csak utóbb, de még az Árpád-kor folyamán terjedt ki újra Veszprém egyházi fennhatósága.” A lényegét tekintve ugyanezt

megismételte akkor is, amikor kötetében Somogy vármegye korai történetének tárgyalásához eljutott: „A veszprémi püspökség területének ötödik, az 1009. évi oklevélben nem említett vára (és megyéje) Somogy volt. Itteni hiányának az az oka, hogy egyházi joghatóság szempontjából 1002 óta Pannonthalmához és nem Veszprémhez tartozott, ám később – a XII. század óta bizonyosan – a plébániák vonatkozásában Veszprém fennhatósága érvényesült a somogyi területen; a somogyi tizedek ügyében azonban hosszas pereskedés folyt Pannonthalma, illetve a veszprémi és a zágrábi püspökség között.”¹⁰

Korábbi előzmények után a közelmúltban viszonylag részletesen foglalkoztam a 11. században a somogyi régió felett gyakorolt egyházi joghatósággal.¹¹ Szakítottam a korábbi (a pannonthalmi alapítólevélre és a veszprémi oklevélre épülő) és immár természetlen megközelítési móddal, és új forrásokat is bevontam a téma vizsgálatába. Mindenekelőtt arra a kérdésre kerestem a választ: Van-e alapja a pannonthalmi apát püspöki joghatóságának? Döntően nyugati analógiák segítségével és a püspöki hatalom mibenlétének bemutatásával kíséreltem meg bizonyítani, hogy Somogyban (és másutt) a pannonthalmi apátnak az ezredfordulón (és később) nem lehetett püspöki joghatósága. Nyugat-Európában gyakran előfordult, hogy püspök állt apátként az egyházmegyéje székhelyén élő szerzetesi közösség élén. Az ilyen püspök-apat természetesen főpapi és nem apáti mivoltából adódóan gyakorolta egyházmegyéjében a püspöki jogokat. A reims-i kivételes esettel arra is utaltam, hogy szükséghelyzetben (a főpap lemondása esetén) az egyházmegye székhelyén működő monostor apátja is gyakorolhatta a püspöki jogosítványok egy részét alkotó kormányzati hatalmat, de a püspöki hatalom egészét, a főpap szakrális teendőit nem láthatta el.¹² Azt is érzékeltettem, hogy az ezredfordulóra a püspöki és az apáti méltóságot nem egy helyütt már szétválasztották egymástól. Így a magyarországi térítési kísérletéről jól ismert Szent Wolfgang regensburgi püspök egyik első ténykedése volt, hogy 973-ban a gorzei reform szellemében megszüntette a püspökség és a regensburgi Szent Emmeram-apátság vezetésében régóta fennálló perszonáluniót, és birtokkal látta el az önállósított apátságot. Példáját követte Frigyes salzburgi érsek is, amikor 987-ben érsekségétől elválasztotta a salzburgi Szent Péter-apátságot.¹³ A nem püspöki székhelyen működő pannonthalmi monostor és apátja helyzete egészen más volt. Nem tudunk arról, hogy a monostor irányítója püspök-apat lett vol-

na. Sőt, egyik Szent István-kori apátjáról biztos tudomásunk van, hogy nem volt püspök-apát. Szent István egykori kortársa, az 1036-ban pécsi püspökké lett Mór maga jegyezte fel, hogy pannonhalmi diákként, majd apátként szerzett értesülései alapján utóbb mint pécsi püspök foglalta írásba a két zobori remete történetét.¹⁴ Ha ennek ellenére mégis feltételezzük, hogy a pannonhalmi apát az első ezredforduló tájékán a szerzetesi közösség lakóhelyétől oly távol eső Somogyban püspöki jogokat gyakorolt volna, azok csak kormányzati jogosítványok lehettek, mert a szakrális teendők végzésére csak püspöknek volt felhatalmazása. Ebben az esetben az egyházi joghatóságot Somogyban két személy: a püspöki hatalom teljességével felruházott püspök és a pannonhalmi apát megosztva gyakorolta volna. Nem valószínű, hogy Magyarországon az egyházszerzés korai szakaszában az egyetemes egyház több évszázados tapasztalatát közvetítő külföldi eredetű papság közreműködésével olyan döntés született, amely megosztotta a püspöki hatalmat és felelősséget, a feltételezett módon kettéválasztotta a püspöki hatalomgyakorlást, és ezzel veszélyeztette az egyházépítő munka sikerét. Különösen nem az első ezredfordulón, amikor az egyházi törekvések az egyházmegyékben éppen a püspöki hatalom megerősítését szolgálták.¹⁵

Miután megítélésem szerint cáfoltam azt a feltevést, hogy Somogy a 11. században a pannonhalmi apát egyházi fennhatósága alá tartozott, feltettem a kérdést: Ki gyakorolta Somogyban a püspöki jogokat a 11. században? Az 1061. évi zselicszentjakabi és az 1091. évi somogyvári alapítólevél, valamint a somogyi régióval kapcsolatos zágrábi püspökség 1090 körüli megszervezéséről 1134-ben készült feljegyzés vizsgálata egyértelműen bizonyította, hogy Somogyban a veszprémi főpap mindhárom esetben ténylegesen érvényesítette püspöki jogait.¹⁶

Mivel semmi bizonyítékát, nyomát sem találtam annak, hogy a pannonhalmi apát vagy más főpap itt – akár átmenetileg is – püspöki joghatóságot gyakorolt volna, és a zselicszentjakabi alapítólevél (miként a középkori források zömében lenni szokott) nem valaminek a kezdetéről, vagyis nem a veszprémi püspök somogyi joghatóságának megszerzéséről, hanem érvényesüléséről tanúskodott. nyugodt szívvel kijelenthettem, hogy Szent István uralkodása alatt és később minden megszakítás nélkül Somogy a veszprémi püspök joghatósága alatt állt, s területe a veszprémi egyházmegye része volt.

A két kérdésre adott válasz teljes mértékben összhangban van azzal, amit az interpolált pannonhalmi

alapítólevél feljegyzett.¹⁷ De az egymást erősítő közös állítás, hogy Somogy Szent István korában is a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott, szemben áll a veszprémi püspökség Szent István-kori oklevelével, mert abban az egyházmegye területét meghatározó listából éppen Somogy neve hiányzik. Mivel az alapítólevélről független vizsgálódásaim és az alapítólevél szerint Somogy a veszprémi püspök alá tartozott, továbbá a veszprémi oklevél felsorolásának pontossága nem vonható kétségbe, az elientmondás köztük csak látszólagos lehet. Az ellentét tehát feloldható. Ha a veszprémi egyházmegye kiterjedt a somogyi régióra, márpedig az elmondottak alapján ez a helyzet, akkor a veszprémi oklevélnek valamilyen formában tartalmaznia kellett a somogyi területet is. Itt elfogadtam és rögvést módosítottam is az elődök gondolatmenetét: a térképre nézve úgy ítélt meg, Somogy nemcsak Kolonnal, hanem Veszprémmel is kapcsolatba hozható. Számba vettem a lehetőségeket, és arra a következtetésre jutottam, hogy a somogyi régió átmenetileg inkább a jelentősebb Veszprémhez tartozott.¹⁸ Nézetem szerint a lázadás leverése után Koppány uralmi körzetét, a somogyi régiót, nevét és egységét megtartva 997-ben Veszprémhez csatolták, majd 1009 után, de még Szent István életében önállóságát helyreállítva vármegyévé szervezték. Ez a felfogás magyarázza Somogy hiányát a veszprémi oklevélben, nem szül újabb ellentmondást, és a pannonhalmi alapítólevéllel is összeegyeztethető, egyedül Somogy minősítését, a vármegye (*comitatus*) megjelölést kell az interpoláció rovására írni.¹⁹

Gondolatmenetem logikai vázát és a segítségével kifejtett véleményt azért mutattam be újra, mert Kristó Gyula 12 év után visszatért Somogy Szent István-kori történetének vizsgálatához, és eredményeit részben fenti felfogással vitázva fejtette ki és tette közzé.²⁰ Lényegében megismételte korábbi nézetét. Szerinte az ezredfordulón Somogy nem tartozott sem Kolonhoz, sem Veszprémhez, hanem önálló vármegye volt, és egy rövid ideig Pannonhalma egyházi fennhatósága alatt állt. Mindössze annyit módosított felfogásán, hogy ezt az átmeneti időszakot erősen lerövidítette. Most már úgy véli, hogy a veszprémi oklevél 1009. évi kiadását követő évtizedekben „a Somogy feletti egyházi joghatóság tekintetében a helyzet módosult. Veszprém 1061-ben – a tizedeket leszámítva – már püspöki joghatóságot gyakorolt Somogyban. Azt is lehet mondani, ezzel az új helyzettel Somogy jogállása az európai sztenderdhez igazodott.”²¹ Ez az állítás merészen azt feltételezi, hogy Somogy esetében a nyugati egyházi intézményekből Magyarországra érkező papság koráb-

ban nem azt a gyakorlatot valósította meg, amit jól ismert, és amiben egykor otthon tevékeny részt vállalt.

A változás bekövetkeztére utaló 1061-es évszám, mint *terminus ante quem* jelzi, hogy Kristó Gyula cikemből (bár erre kifejezetten nem utal) elfogadta azt az állítást, hogy 1061-ben a zselicszentjakabi monostor alapításánál György püspök veszprémi főpapként püspöki jogait gyakorolta Somogyban. De úgy ítélte meg, hogy a Pannonhalma somogyi egyházi fennhatóságát 1061-ben cáfoló tény a hozzá hasonló későbbi adatokkal együtt „aligha jogosíthatja fel Solymosít arra, hogy az ezen időszakra érvényes adatait a század első hat évtizedére is kiterjessze”.²² Figyelmeztetését el tudnám fogadni, ha említett adataim nem egy logikai rendszer egymásra épülő, koherens alkotóelemei volnának, és ha Kristó Gyula 12 év után végre egyetlen adattal is bizonyítani tudná Pannonhalma egyházi joghatóságát Somogyban, immár az 1061 előtti évtizedekre. Bizonyára megdönthetetlen bizonyítékai vannak, ha nagyvonalúan mellőzhetőnek véli a püspöki hatalomról szóló vagy a nyugati analógiákat bemutató fejtegetéseimet. Az utóbbi elhallgatása különösen érthetetlen, hiszen maga is gyakran hivatkozik analógiára, miként Somogy vármegye megszervezése kapcsán ebben a cikkében is tapasztalhatjuk.²³ De lássuk a bizonyítékokat!

Kristó Gyula szerint „vannak adatok és megfontolások, amelyek mellett szólhatnak, hogy Pannonhalma egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban, 1009-ben bizonyosan, s ezért maradt ki a veszprémi oklevél felsorolásából a veszprémi püspökség joghatósága alá tartozó várak és területek közül Somogy neve”.²⁴ Az óvatos felvezetést követő kis kitérő után az utolsó bekezdésből megtudhatjuk, hogy „van két olyan forrásunk, amely mintha megőrizte volna annak emlékét, hogy Somogy felett Pannonhalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt. Az egyik a 14. századi krónikakompozíció. Eszerint István Koppány legyőzése után «a Koppány vezér tartományában levő összes népet, a szabadok, a gabonafélék és a nyájak tizedeit örök jogon Szent Márton monostorának rendelte adni».²⁵ E helyütt az összes nép (*universus populus*) Pannonhalmának történő adományozása mutatja, hogy az apátságnak a tizedeken kívüli, a tizedeken túli joghatósága is volt Somogy felett. A másik forrás a kisebbik István-legenda. Eszerint István a meg nem nevezett legyőzöttek – Somogy népe – birtokaiból «önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaitkat mind a mai napig az egyház szolgájává tette. Ké-

sőbb főembereinek közbenjárására fontolóra vette, hogy javaikból csupán (*tantum*) tizedet adjanak, nehogy nyomorúságukban a föld színéről kivesszenek».²⁶ E kútfő világosan utal arra, hogy Somogy és Pannonhalma viszonyában az eredeti Szent István-i szándékhoz képest utóbb (*postea*) módosulás történt, csökkent Pannonhalma joghatóságának mértéke Somogy és népe felett. Magam adatok híján természetesen nem vállalkozhatok annak meghatározására, hogy Pannonhalma milyen mértékben, mely területeken gyakorolt földesúri és egyházi joghatóságot a 11. század első évtizedében Somogy felett. E tekintetben megbízom István 1009. évi állásfoglalásában, aki azzal, hogy – a véleményem szerint ekkor már szinte bizonyosan önálló megyeként (várispánságként) létező – Somogyot nem említette a veszprémi püspökséghez tartozó várak és területek között, úgy ítélte meg: Somogy Pannonhalmához tartozik és nem Veszprémhez, de legalábbis úgy: Pannonhalmának erősebbek a jogai Somogy felett, mint Veszprémnek.”²⁷

Latinos műveltségű matematikatanárom egy-egy tétel bizonyításának levezetését szóban és írásban azzal zárta: *quod erat demonstrandum*. Akkor minősített így, ha a bizonyítandó tétel és a levezetés végeredménye megegyezett egymással, vagyis a levezetés azt az eredményt hozta, amit bizonyítani kellett. Magától értetődően a bizonyítandó tétel menet közben (a bizonyítás során) nem változhatott. Sajnos, Kristó Gyula idézett gondolatfűzéséről ugyanez nem mondható el. Először azt feltételezi, hogy adatai szerint „Pannonhalma egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban”. Később azt valószínűsíti, hogy adatai alapján „Somogy felett Pannonhalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt”, illetve „az apátságnak a tizedeken kívüli, a tizedeken túli joghatósága is volt Somogy felett”. Végül kimondja, hogy „Somogy és Pannonhalma viszonyában az eredeti Szent István-i szándékhoz képest utóbb (*postea*) módosulás történt, csökkent Pannonhalma joghatóságának mértéke Somogy és népe felett”. De adatok híján azonnal elzárkózik attól, hogy meghatározza, „Pannonhalma milyen mértékben, mely területeken gyakorolt földesúri és egyházi joghatóságot a 11. század első évtizedében Somogy felett”. Helyette inkább bizalmát fejezi ki Szent István 1009. évi állásfoglalásában. Az uralkodó ugyanis Somogy nevét kihagyta a veszprémi oklevélből, és ezzel „úgy ítélte meg: Somogy Pannonhalmához tartozik és nem Veszprémhez, de legalábbis úgy: Pannonhalmának erősebbek a jogai Somogy felett, mint Veszprémnek”.

Cikke utolsó bekezdéséig meg voltam győződve arról, hogy Kristó Gyula állításom cáfolataként azt kívánja bizonyítani: Somogy felett a 11. század első évtizedeiben a pannonhalmi apát gyakorolta az egyházi joghatóságot. A végén kiderült, hogy a források erre nem alkalmasak, másra valók, mert azok saját megfogalmazása szerint az apátság tizedeken túlmenő joghatóságára utalnak. Az 1100 táján megfogalmazott krónikapasszusból Kristó Gyula az apátság tizedeken túli joghatóságára, az 1083 után keletkezett legendarészletből pedig a joghatóság mértékének csökkenésére következtetett. Egyik esetben sem minősítette ezt a joghatóságot egyházinak, és nem véletlenül. Az egyházi joghatóság és a tizedeken túli joghatóság globális fogalma nemcsak a formális logika szerint, hanem tartalmilag sem tekinthető azonosnak. Kaphatott Pannonhalma Szent Istvántól bármennyi szolgát és földet Somogyban, attól még a régió felett egyházi joghatósága nem lett. A szolgák és földek feletti tulajdonjoga nem kevésbé fontos földesúri joghatóságát alapozta meg. Ennek szerény mértékű kiterjedtségéről az apátság javainak Szent László-kori összeírása megbízhatóan tájékoztat. A többségükben azonosítható birtokok közül 1090 táján mindössze néhány birtokrész (Bálványos, Fonyód, Kiliti, Kőröshegy, Tard, Tepej) és a zselici erdőségbeli prédiium feküdt Somogyban.²⁸ Ezek eredetéről keveset tudni, mindössze annyit, hogy Bálványost már a pannonhalmi alapítólevelében is számba vették, míg a legtekintélyesebb somogyi területet, a zselici birtokot, Szent László adományozta az apátságnak.²⁹ Az értelmezési nehézségek³⁰ dacára a két forrásrészlet alapján Somogyban az apátságnak a földesúri joghatósága és tizedjoga bizonyítható, nem pedig a tizedszedési jogon túli egyházi joghatósága, noha éppen ez volt a vita tárgya. Az előbbi senki sem vitatta, az utóbbiról pedig az idézett forrásokban egy szó sem esik.

Kristó Gyula vélekedésének, hogy „Pannonhalma egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban”, az ő szavait kölcsönvéve, nincs „semmiféle forrásos megalapozottsága”, noha úgy állította be, hogy neki erre talán vannak adatai, mert különben „talán kár is lenne az ötletre szót vesztegetni”.³¹ Ezek után tudományos munkában kissé szokatlan, de az előzmények ismeretében talán érthető módon előkerül a bizalom, a hit Szent István 1009. évi állásfoglalásában, a segítségül hívott uralkodó Kristó Gyula által megfogalmazott és így szükségképpen az övével egyező ítéletében. Méltatlan lenne itt folytatni. Abban talán egyetértünk, hogy Szent István nem a mi kérdésünkre adott választ a Somogyról és Pannonhalmáról egyaránt szót sem ejtő veszprémi oklevélben. Számára ismert volt, hogy a somogyi régió felett ki gyakorolta az egyházi jogokat, a veszprémi püspök vagy a pannonhalmi apát, hogy ki birtokolta a világi joghatóságot, a somogyi, a koloni, netán a veszprémi ispán, sőt még azt is tudhatta, kik voltak a régió földesúrai. Számunkra ezek megválaszolendő kérdések. Ehhez a feladathoz kevés, gyakran ellentmondásos, nem is mindig hiteles, többnyire nem is egykorú forrás és analógiák állnak rendelkezésünkre. Segítségükkel minden ötletet meg kell vizsgálni, s ha lehet, rendszerbe foglalni. Erre törekedve végeztem a közelmúltban minden eddiginél részletesebb vizsgálatot, és jutottam arra az eredményre, hogy a somogyi régió Szent István korában – miként később is – a veszprémi püspök egyházi joghatósága alatt állt, területén a pannonhalmi apátot Szent István adományaként a tizedszedés joga illette meg. Feltételeztem továbbá, hogy a somogyi régiót átmenetileg a veszprémi ispán kormányozta. Nincs semmi ok arra, hogy ezen változtassak.

Solymosi László

JEGYZETEK

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. (továbbiakban: DHA) I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. *Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. *Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik*. Budapestini 1992. 39–41.

² *Érszegi Géza*: Szent István pannonhalmi alapítólevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár.) (továbbiakban: Érszegi i. m.) In: *Mons Sacer*. 996–1996. Pannonhalma ezer éve. (továbbiakban: *Mons Sacer*) I. Szerk. *Takács Imre, Szovák Komél, Monostori Martina*. Pannonhalma, 1996. 47–89.

³ DHA I. 333–334.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. (továbbiakban:

SRH) *Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. I–II. Budapestini 1937–1938. II. 383–384.

⁴ DHA I. 52–53.

⁵ Az apátság tizedeire összefoglalóan: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. *Erdélyi László*. (később) *Sörös Pongrácz*. I–XII/B. Bp., 1902–1916. I. 144–186.

⁶ A kérdés irodalmát, amelyre az alábbiakban csak szükség esetén hivatkozom, lásd *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. (továbbiakban: Solymosi: Püspöki joghatóság.) *Tudul* 72 (1999), 104–107.

⁷ SRH II. 383–384, 409–410. Vö. Az államalapítás korának írott forrásai. (továbbiakban: ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket

válogatta, a kötetet szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. 283 (987. jegyzet). Az észrevétel Thoroczkay Gábortól származik.

⁸ *Horváth Mihály*: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp., 1878. 195 (2. jegyzet).

⁹ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. (A veszprémi püspökség római oklevéltára.) I–III. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. IV. Edidit *Josephus Lukács*. Budapestini 1896–1907. I. XII. LXXVII, II. LXXI.

¹⁰ *Kristó Gyula*: A vármegvék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 226. 254. Vö. *Györffy György*: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. *Levéltári Közlemények* 41 (1970), 224, 226.: *Uő*: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatus Sclavoniae“. In: *Mélanges offerts à Szaboles de Vajay. Rassemblés et présentés par le comte d'Adhémar de Panat et le chevalier Xavier de Ghellinck Vaernewyck*. Braga, 1971. 298 (térvéssel).

¹¹ *Solymosi*: Püspöki joghatóság. 100–107. Cikkem jegyzetek nélküli változata: A veszprémi püspökség és a somogyi régió a XI. században. In: *Veszprém megyei honismereti tanulmányok*. XVIII. Szerk. *Tóth Dezső*. Veszprém, 2000. 9–14. Vö. *Solymosi László*: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: (Szerk. *Kredics László*.) *Válaszútton. Pogányság–kereszténység, Kelet–Nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Veszprém, 2000. 138.

¹² *Stratmann, Martina*: Hinkmar von Reims als Verwalter von Bistum und Kirchenprovinz. (Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter Bd. 6) Sigmaringen, 1991. 5, 57.

¹³ Geschichte Salzburgs. Stadt und Land. Gesamtherausgeber *Heinz Dopsch – Hans Spatzenegger*. Bd. I/1–3. Hg. v. Heinz Dopsch. Salzburg, 1981–1984. I/1. 210–211, I/2. 1009.; Lexikon des Mittelalters. I–IX. München–Zürich, (a VII. kötetből) München, 1977–1998. VII. 566, 568, 1333. IX. 306–307.; *Siede, Inggard*: Mittelalterliche Kunst in Regensburg als Spiegel der Kontakte zwischen Bayern und Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert – Zur Rolle Bischof Wolfgangs. In: *Válaszútton* (ld. 11. jegyzet), 208, 211, 216. Vö. *Mezey László*: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp., 1979. 93.; *Kubinyi András*: Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999. 215.

¹⁴ *Ego quidem Maurus nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scolasticus*, illetve *Sed que sequuntur Philippus abbas mihi abbati constituto enarrare consuevit*. SRH II. 357, 360. Tanulságos a későbbi Szent Imre legenda megfogalmazása, miszerint Szent István, *ut locus pontificalis per eum decoraretur, paulo post in episcopatum eum Quinqueecclesiis sublimavit*. SRH II. 453. A pozsonyi évkönyvek az 1036. évhez kapcsolva jegyezték fel: *Maurus episcopus est effectus*. SRH I. 125. Vö. *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti könyvtár 12.) Bp., 1967. 101–102. Itt jelzem, hogy Mór püspök életútját cikkemben (i. m. 103) a rá vonatkozó adatokkal együtt más összefüggésben idéztem.

¹⁵ *Will, Iohanna B.*: Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft Bd. 12) Würzburg, 1992. 44–54, 131–142, 177–193.

¹⁶ DHA I. 171–174, 261.; vö. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Compositus *Geor-*

gius Györffy. Bp., 1994. 45, Nr. 14.; DHA I. 267–269. A kérdésben meghatározó tanulmány *Kumrovitz L. Bernát*: A szelicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. ("Pest" legkorábbi említése.) In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964), 43–83. Vö. *Solymosi*: Püspöki joghatóság. 102–104.

¹⁷ A hivatkozott részletek az alapítólevél egyes számban fogalmazott szövegrészeiben található. Érszegi Géza erről a szövegrészről feltételezi, hogy régebbi, talán Szent István-kori, és valószínűtlennek tartja, hogy ezen a 12. század első felén túl változtattak volna. Érszegi i. m. 75., vö. *Gerics József–Ladányi Erzsébet*: A magyarországi keresztény egyházszerzés forráskritikájához. In: (Szerk. *Piti Ferenc*.) „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 196.

¹⁸ Veszprém korai jelentőségére újabban *Bóna István*: Az Árpádok korai várainról. Debrecen, 1995. 39–40, 72. és második bővített kiadás: Debrecen, 1998. 49–50, 102.; *Solymosi*: Veszprém korai történetének néhány kérdése (ld. 11. jegyzet), 129, 133–137.

¹⁹ Györffy György feltételezi, hogy a vakarásra írt *comitatus* helyén eredetileg *territorii* állt. DHA I. 39.

²⁰ *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. (továbbiakban: *Kristó*: *Joghatóság*.) *Tudul* 73 (2000), 1–5, különösen 2–4.

²¹ Uo. 4. Ezzel ellenében a *Kristó Gyula* által szerkesztett kötetben *Piti Ferenc* a pannonthalmi alapítólevélhez a következő jegyzetet fűzte: „a veszprémi püspök joghatósága 1002 után is érvényesült a plébániák felett Somogyban”. *ÁKÍF* 41 (99. jegyzet).

²² *Kristó*: *Joghatóság*. 3.

²³ Uo. 3. A szerző kiiktatja a kérdésre vonatkozó források köréből az állításával szembenálló pannonthalmi alapítólevelet. Igaza van abban, hogy nem szabad prekoncepció alapján kiválogatni belőle a megfelelő részeket (uo. 4.), de nem fogadható el az említett adatok mellőzése. Az ilyen alapon történő elutasítás kétséggé válik, mielőtt a kérdést illetően az apátság elsőbbségére vonatkozó passzust (uo. 4.), valamint az alapítólevél évszámát *terminus post quem* funkcióban (uo. 3.) mégis felhasználja. Eljárása különösen feltűnő, mivel korántsem ilyen szigorú a vizsgálatba bevont, nem kevésbé problematikus és a műfaji sajátosságukból adódóan egészen más jellegű elbeszélő forrásokkal szemben. Vö. a 25. és a 30. jegyzettel.

²⁴ Uo. 3.

²⁵ Uo. 4. A hivatkozott krónikarészlet (SRH I. 314.) fordításában *Kristó Gyula* Erdélyi Lászlót követi. Vö. *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943. 145.; *ÁKÍF* 371. Ettől a különösen problematikus, az „összes nép” eladományozását állító értelmezéstől óvott érvénnyel *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (továbbiakban: *Gerics* i. m.) In: *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozat 22.) Bp., 1961. 81 (177. jegyzet).

²⁶ *Kristó*: *Joghatóság*. 4. Az idézett legendarészlet helye: SRH II. 395.

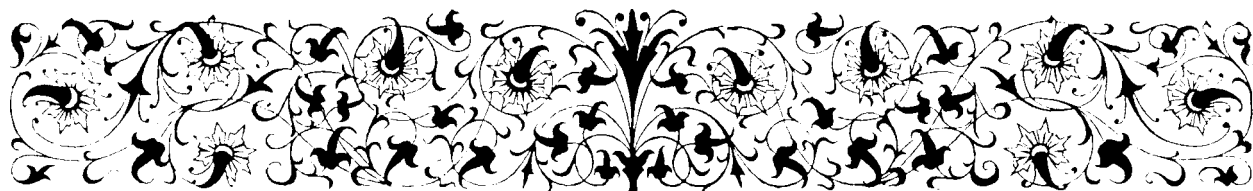
²⁷ *Kristó*: *Joghatóság*. 4.

²⁸ DHA I. 300–301. Vö. *Solymosi László*: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* I. 514–526.

²⁹ DHA I. 41, 301.

³⁰ Somogy bűnhődése, tizede és Pannonthalma kapcsolata a vonatkozó elbeszélő forrásokban igen ellentmondásosan jelenik meg. *Gerics*: i. m. 7–19. Vö. a 25. jegyzettel.

³¹ *Kristó*: *Joghatóság*. 3.

SOMOGY MEGYE KORAI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁS AIRÓL

A közelmúltban alkalmam nyílt arra, hogy röviden összefoglaljam Somogy megye kialakulására vonatkozó nézeteimet.¹ A dolgozatomban kifejtettekkel szemben mind Solymosi László, mind Kristó Gyula ellenvéleményének adott hangot. Bírálói a jelenkori magyar medievisztika méltán tekintélyes képviselői. Így nem csak illő, hanem tanácsos is ellenvetéseiket komolyan fontolórra venni. Mivel mindketten a *Turul* hasábjain tették közzé észrevételeiket,² azt gondolom helyesnek, ha magam is ezen folyóirat lapjain bocsátom a szakmai közvélemény elé a bírálóimnak szánt válaszomat.

Mielőtt azonban a vitatott kérdésekre rátérnék, talán nem lesz felesleges, ha az abban kifejtettek összegzését felidézem, hiszen az említett tanulmányom kis példányszámú s nehezen hozzáférhető kiadványban jelent meg: Somogy megye kialakulásához elvezető folyamat főbb mozzanatait, megítélésem szerint, az alábbiakban lehet összefoglalni:

1. Somogy és Zala, valamint a középkori Szlávia nagy része a 10. század első felében Bulcsú karcha törzsének szállásterülete volt.

2. Az augsburgi csatát követően kivégzett Bulcsú törzsét az Árpádok 955 után hódoltatták, majd a területet a törzsfői hatalom öröklésénél mellőzött Tar Szerénd kapta meg kárpótlásként, akit a territórium élén fia, Koppány követett. Bulcsú hatalmukat és vagyonuk nagy részét veszített leszármazottai megmaradhattak egykori szállásaik töredékén, miként történt az Ajtony maradékai esetében is.

3. Az István ellenében a főhatalmat magának követelő Koppány lázadásának leverését követően az elbukott vezér területét szervezte a király a veszprémi egyházmegye déli részét alkotó, s talán első ispánja után elnevezett Kolon vármegyévé. Ennek pontos

párhuzamát szintén Ajtony történetében találjuk meg, ahol Ajtony egykori territóriumából alakult meg a nagy kiterjedésű Csanád vármegye, melyből utóbb épp úgy több vármegye alakult ki, mint Kolon területéből.

4. Az Árpád-kori megyefejlődés általános sajátosságának megfelelően az óriási Kolon vármegye területén idővel több vármegye, illetve ispánság jött létre: a Drávától északra eső területeken Somogy és Zala vármegye, továbbá Segesd ispánsága. Ez a fejlemény a 11. század közepén következhetett be, talán I. András uralkodásának időszakában, amit az is alátámasztani látszik, hogy a Koppány központjaként számításba nem vehető, de az önálló Somogy vármegye központjául szolgáló Somogyvár várának területén talált legkorábbi pénzlelet I. András korára utal. Somogy vármegye tehát, a maga középkori formájában, a 11. század derekán született meg.³

Solymosi László, miközben – számomra legalábbis – meggyőzően bizonyította, hogy a pannonhalmi apátságot tizedszedési joga ellenére sem illette meg a püspöki joghatóság Somogy felett a 11. században, egy lábjegyzet erejéig kitért említett tanulmányomra is, azt írván, hogy az önálló Somogy megye kialakulását a 11. század derekára helyező álláspontom „egyúttal ... implicite a Pannonhalmának szóló tizedadományozást is elvitatná Szent Istvántól, ami minden forrással ellenkezik”.⁴ A kérdéses tanulmányomban ezzel szemben az olvasható, hogy a tizedadomány „megtörténtét az sem teszi kétségessé, hogy a pannonhalmi oklevél ezen intézkedéssel foglalkozó része 12. századi *interpolator* megfogalmazásában maradt ránk”.⁵ Bírálóm ellenvetése csak akkor állná meg a helyét, ha nem Somogy *megye*, hanem a Somogy *táj*-név kialakulását helyeztem volna a 11. század köze-

pérc. Mivel dolgozatom Somogy megye kialakulásának kérdéseivel foglalkozott, szükségtelennek tartottam, hogy utaljak arra: a „Somogy” (és a „Zala”) tájnév az önálló Somogy és Zala megyék kialakulása előtt is létezhetett, miként a zólyomi erdőuralom fennállása idején is létezett a Liptó és Turóc tájnév.⁶ Jóval ezen területek önálló megyévé alakulása előtt.

Úgy látszik azonban, hogy tévedtem, amikor szükségtelennek véltem ezen érv külön hangsúlyozását, s ha e tévedésemmel akaratlanul is félrevezettem Solymosi Lászlót (vagy bárki mást), akkor ez úton is az érintettek szíves elnézését kérem. Azt ugyanakkor alighanem Solymosi László is észrevette, hogy írásom nem vetette fel Somogy bármiféle létének tagadását, mindenesetre, amikor azokat a nehézségeket veszi számba, amelyek egy ilyen – ismereteim szerint egyébként nem létező – hipotézisből fakadnának, tanulmányomra nem hivatkozik.⁷

Azzal kapcsolatosan, hogy a veszprémi püspökség egyházi joghatósága alá tartozó megyék 1009. évi felsorolásából⁸ miért hiányzik bármiféle utalás a későbbiekben köztudottan az egyházmegyéhez tartozó Somogyra, Solymosi László azt a feltételezést fogalmazta meg, mely szerint Koppány lázadásának levereése után annak „uralmi körzetét 997-ben, nevét és integritását megtartva Veszprémhez csatolták. Szent István oklevele 1009-ben azért hallgatott erről a régiőről, mert Somogy önálló kormányzata már megszűnt. Somogy vármegye pedig még nem létezett”.⁹ Ezt az elképzelést azért nem tartom elfogadhatónak, mert egyetlen olyan forrás sem ismeretes, mely alapot nyújtana akár csak a megfontolására is,¹⁰ miközben az általam javasolt megoldást – hogy ti. a Koppány uralma alá tartozó terület a későbbi Zala és Somogy megyéket együttesen foglalta magába, s az 1009-ben említett Kolon megye Koppány így meghatározható egykori territóriumának vármegyévé szervezése révén jött létre – források támasztják alá.

De vajon valóban léteznek-e ilyen források?

Kérdésem tanulmányomban magam több ilyenre is hivatkoztam. Ezek egyike, a ferences Laskai Osvát, aki – nyilvánvaló utalással Koppány lázadására, ám Koppány nevének említése nélkül – azt állítja, hogy „Krisztus eme bajnoka [ti. István – Zs. A.] ellen a somogyi és a zalai területek nemesének nagy sokasága lázadt fel” (*contra hunc Christi militem insurrexerunt nobiles de Symigio et de Zala provinciis cum infinita multitudine*).¹¹ Egy másik, általam forrásként felhasznált munka szerzője, a Karthauzi Névtelen pedig arról ír: „Vala azért az időben Somogyságban egy

pogán hatalmas herceg, kinek Kupán vala neve, az régi Kopasz Szirind fejedelemnek maradéka, ki még Szent István atyjának életében is erősen uralkodik vala mind egész Somogyságban és Zalaságban”.¹²

E források felhasználásakor kétségkívül nagy hátrányt jelent, hogy mindkettő a 16. század elejéről származik, azaz hosszú évszázadok választják el őket az általuk tárgyalt események idejétől. A Somogy megye kialakulásával foglalkozó tanulmányom másik bírálója, Kristó Gyula éppen ezen körülményre alapozva vonja kétségbe Laskai és a Karthauzi Névtelen tudósításának hitelét: „16. század eleji munkák lehetnek-e 10. század végi események koronatanúi? Egyáltalán forrás-e Laskai és a Karthauzi Koppányra, avagy már interpretáció, »történettudósi« állásfoglalás, kutatói véleménynyilvánítás? Úgy gondolom, ilyen esetekben magát a forrássá minősítést meg kell(ene) előzniük »alapos és körültekintő további kutatás«-oknak”.¹³

Ami mármost Laskai és a Karthauzi Névtelen hitelét illeti, önmagában az, hogy mindketten a 16. század elején tevékenykedtek, aligha lehet olyan érv, mely eleve kizárná munkáik felhasználhatóságát egy 10. század végi eseménnyel kapcsolatosan, hiszen más, szintén a 16. század elejéről való munkát – jelesül a bajor Aventinus művét – ugyancsak fel szokás használni a korai magyar történelem forrásaként, mégpedig a 10. század elejére vonatkozóan.¹⁴

Az igazi kérdés nyilvánvalóan az tehát: vannak-e Laskai és a Karthauzi Névtelen munkáiban arra utaló jelek, hogy állításaikat olyan forrás(ok) alapján fogalmazták meg, amely(ek)nek használata áthidalja a 16. század eleje és a 10. század vége közötti űrt, vagy sem. Az erre a kérdésre vonatkozó kutatások, amint arra bírált dolgozatomban is utaltam,¹⁵ éppen nyolcvan esztendővel ezelőtt indultak meg, igaz, rögtön ezután meg is szakadtak. Jakubovich Emil volt az, aki két, nyelvészeti tárgyú munkájában felvetette annak lehetőségét, hogy mind Laskai, mind a Karthauzi Névtelen valamely, mára már elveszett, de feltétlenül a 13. század derekát megelőző időkből származó történeti munká(ka)t használt. Többször hivatkoznak ugyanis valamiféle magyar krónikára, ám számos ponton olyan információt közölnek, amelyet hiába keresünk a ránk maradt latin nyelvű forrásainkban – ilyen például az a hír, hogy Koppány uralmi területe Somogy mellett Zalára is kiterjedt –, ugyanakkor pedig bizonyos neveket archaikus – a 13. század közepét megelőző idők gyakorlatának megfelelő – alakban jegyeznek le.¹⁶ Ez az „az említett feltevés”,

amelynek esetleges megdőltségéig magam nem láttam okot kételkedni Laskai és a Karthauzi Névtelen szövegének felhasználhatóságát illetően.¹⁷ Jakubovich feltevését az irodalomtörténet kedvezően fogadta,¹⁸ s magam is úgy látom, hogy további érvek sokkal inkább hipotézise megerősítésére, semmint cáfolatára hozhatók fel.

Laskai már idézett szövege így folytatódik: „akiknek [ti. a lázadó zalaiaknak és somogyiaknak – Zs. A.] legyőzése után a győztes herceg birtokaikból és földjeikből megajándékozta Szent Mártonnak a Szent Hegynek nevezett helyen lévő monostorát” (*quibus debellatis dux victor de eorum possessionibus et agris dotavit monasterium Sancti Martini in loco, qui dicitur sacer mons*).¹⁹ Ennek a hírnek a párhuzamát Szent István ún. kisebb legendájában találjuk meg: Szent István „a legyőzöttek birtokairól azután – akár földdekről, akár falvakról – bölcsen rendelkezett. Mindabból ugyanis önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgáljává tette.”²⁰ A kisebb legenda ezen tudósításáról Gerics Józsefnék sikerült azt bebizonyítania, hogy egy olyan, mára elveszett István életrajzból származik, mely „azt állította, hogy István király a leverteket az egyház servusaivá tette, földjeiket pedig a pannonhalmi kolostornak adta”. A kisebb legenda szerzője ezen hír átvétele után toldotta be munkájába a legyőzöttek büntetésének enyhítéseként elrendelt tizedfizetési kötelezettségre vonatkozó értesülést.²¹

Ha tehát Laskai épp úgy tud a lázadók birtokainak Pannonhalma részére történt adományozásáról, mint az elveszett István életrajz információit fenntartó kisebb legenda, ennek okát joggal kereshetjük abban, hogy maga is ismerte a kérdéses, elveszett forrást, azaz értesülései a 11. századból származnak. (Ha ugyanis a kisebb legendára támaszkodott volna e rész írásakor, akkor aligha mulasztotta volna el a tizedfizetésre vonatkozó rész átvételét.) Ez a körülmény részint módfelett alkalmas arra, hogy Laskai adatainak megbízhatóságába vetett bizalmunk megnövekedjék, részint pedig alapot nyújt annak feltevésére, hogy Laskai talán a Koppánnyal együtt harcoló zalaiakra vonatkozó hírt is az említett forrásból merítette.

Némileg más a helyzet a Karthauzi Névtelen esetében, hiszen nála valóban felbukkan olyasféle „»történettudósi« állásfoglalás”, amelyet Kristó Gyula em-

lített. Magam legalábbis így értelmezem, hogy a Karthauzi szerint Vazul a „nyitrai pispeknek fogságában” volt.²² Nyilvánvalónak tűnik, hogy a Névtelen tudott Vazul nyitrai fogságáról, ám Szent István alapításának gondolva a valójában Kálmán király korában létesített nyitrai püspökséget, jókora hibát vétett. Ebből azonban bajosan lehet munkája egészére érvényes következtetést levonni. Mivel a Koppány és a „Zalaság” közötti kapcsolatra vonatkozó értesülés a Karthauzi Névtelen munkájában is felbukkan, okkal gondolhatunk arra, hogy az elveszett István életrajzot ő is ismerte. A másik lehetőség az lenne, hogy a Karthauzi Névtelen a vonatkozó hírt Laskaitól vette át. De ha valóban ez történt, mit sem változtat Laskai munkájának forrásértékén, s így szempontunkból érdektelen. Bármiként is vélekedjünk arról, honnan is származik a Karthauzi Névtelennek a Koppány uralmi területét Zalára is kiterjesztő híradása, az ettől a kérdéstől függetlenül is igazolható, hogy mára elveszett források ismeretében dolgozott. Az Imre herceg halála utáni eseményekkel foglalkozó részben ugyanis előbb előadja Vazul megvakításának történetét, többé-kevésbé híven követve a 14. századi krónikaszerkesztés megfelelő szövegét, majd rátér az ország Máriának való felajánlását megörökítő epizódra, amelyet viszont a Hartvik-féle István életrajz szerint beszél el.²³

A Hartvik-féle epizódnak megvan az előképe az ún. nagyobb legendában is, csak hogy ott a halálának közeledtét érző István arról rendelkezik, hogy unokaöccse, Péter legyen az utóda.²⁴ Mindkét legendaváltozatban azt olvashatjuk ezzel kapcsolatban, hogy István „összehívta a püspököket meg udvarának Krisztus nevét dicsőítő főembereit” (*accersitis episcopis et primis palatii de Christi nomine gloriantibus*).²⁵ Ugyanez a rész a Karthauzi Névtelen megfogalmazásában így hangzik: „És bel hívatá az egyházi fejedelmeket és kik akkoron jelen valának, paraszt urakat, kik mind Úristent feljebben félnék, tisztölnék”. A Karthauzi változata jól felismerhető rokonságban van a két latin nyelvű legenda szövegével, annál feltűnőbb ugyanakkor a „paraszt urak” kifejezés. Ennek magyarázataként nem tudok másra gondolni, mint hogy a Névtelen a legendák egy olyan változatát használta forrásként, melyben a *primis palatii* kifejezés helyén a *iobagionibus* szó állt, amelyet azonban alaposan félreértett. Nem tudta ugyanis,²⁶ hogy a *iobagio* terminus a 12–13. század fordulója körüli évtizedekben a fontosabb királyi méltóságok viselőit jelölte,²⁷ s csak a későbbiekben vette fel az általa is ismert „jobbágya-

raszt` jelentést.²⁸ Ha így volt, s efelől nincs kétségem,²⁹ akkor ez a ma már ismeretlen legendaváltozat az 1170-es és az 1220-as évek közötti időkből származhat, hiszen a *iobagio* ilyen értelmű használatát az 1230-as években váltotta fel a báró (*baro*) kifejezés.³⁰

Mindezek ismeretében, úgy gondolom, aligha tartható fenn a továbbiakban az a vélekedés, hogy sem Laskai, sem a Karthauzi Névtelen munkájának nem tulajdonítható forrásérték.³¹ Igazolható ugyanis, hogy ma már ismeretlen Árpád-kori forrásokat használtak.

Ráadásul, amint arra korábbi tanulmányomban is utaltam,³² nem Laskai és a Karthauzi Névtelen munkái az egyetlenek, amelyek segítségével felvilágosítást nyerhetünk az 1009-ben említett Kolon megye területéről, s így közvetve a későbbi Somogy (és Zala) megyék korai történetéről. Amint arról ugyanis III. Honorius pápa 1221. január 2-án kelt okleveléből értesülünk, a pannonhalmi apátság és a zágrábi püspökség között a Somogy megye drávántúli részeinek tizedeiért (*decimas omnium frugum et aliarum rerum terre culte ac inculte, silvarum, marturinorum, porcorum et ceterorum animalium, apum et tributorum ac vectigalium partis Simigiensis, que est ultra fluvium Dravum, sicut ipsius cingitur limitibus comitatus*) a pápai kúria előtt folyó perben a zágrábi püspök képviselője azzal az érveléssel próbálta meg elhárítani a pannonhalmi apátságnak a Szent István-i adományra hivatkozó jogigényét, hogy kijelentette: „a privilégium adásának idején a mondott rész, mely a Dráván túlra esik, nem tartozott ahhoz a megyéhez” (*dicta pars, que ultra Dravam existit, tempore dati privilegii de comitatu non fuisset eodem*).³³ Különösen figyelemre méltóvá az teszi ezt a kijelentést, hogy a zágrábi püspökség ekkor még nem vonta kétségbe, hogy Szent István valóban eladományozhatta Somogy megye drávántúli részének tizedeit a pannonhalmi apátságnak, mint tette azt a per egy későbbi szakaszában, megalkotván Szlavónia Szent László király általi meghódításának alaptalan történetét az azt igazolni hivatott, II. András nevére hamisított oklevéllel együtt.³⁴ Nem azt bizonygatja ugyanis, hogy Somogy megye drávántúli területei Szent István korában egyáltalán nem voltak Magyarország részei – mert Szent László hódította meg annak területét, Szlavónia többi részével együtt –, hanem csupán azt, hogy más megyéhez tartozott. Ha nem Somogyhoz, akkor vajon melyik megyéhez tartozott a zágrábi püspökség álláspontja szerint Somogy drávántúli része „a privilégium”, azaz Szent István pannonhalmi oklevelének kiadása idején, tehát 1002-ben? A pápai kúria előtt a zágrábi püspökség

képviselője által előadottak alapján annyi mindenestre megállapítható, hogy a 13. század elején még élt annak a hagyománya, hogy Somogy megye korai történetében valamely más megyének is szerep jutott. Hogy melyik volt az, az Szent István 1009. évi vesztéremi oklevelének ismeretében, úgy vélem, könnyen meghatározható: a „Somogyság”-ot és a „Zaláság”-ot egyaránt magába foglaló Kolon megye.

Kristó Gyula szerint a Somogy megye kialakulásáról vallott nézeteim már csak azért sem lehetnek helyesek, mert „több forrásból tudjuk, hogy Koppány leverése után népének tizedeit István Pannonhalmának adta. Ha Koppány népe Somogyban és Zalában élt volna, a somogyi és a *zalai* [kiemelés K. Gy-től] tizedek kerültek volna Pannonhalma birtokába. Későbbi (13. század eleji) adatok azonban teljesen egyértelművé teszik, hogy *csak* [kiemelés K. Gy-től] a somogyi tizedeket élvezte az apátság, vagyis Koppány népét *kizárólag* [kiemelés K. Gy-től] Somogyban kell keresnünk”.³⁵ Ez az ellenvetés rendjén is lenne, ha az az automatizmus, mint amilyennek a működését Kristó Gyula feltételezi Koppány népének büntetése terén, valóban létezne. Számos megfontolás azonban teljesen valószínűtlenné teszi, hogy egy efféle automatizmus valóban alkalmazható lenne forrásaink elemzésekor.

Feltételezhetjük példának okáért, hogy valamilyen, ma már ismeretlen okból Szent István eleve más büntetést szabott ki a zalaiakra, mint a somogyiakra. Első látásra ez persze, mi tagadás, hajánál fogva előrangotott érvnek tűnhet, realizálásának lehetősége azonban ennek ellenére igazolható. Az István ellen megkísérelt merényletnek az ún. kisebb legendában megörökített története szerint ugyanis a király különböző módon büntette az összeesküvés részeseit: a voltaképpen merényletnek megkegyelmezett, míg társait megcsonkíttatta.³⁶ A történetek leírásából világosan megállapítható, hogy István – mai fogalmaink szerint – egyfajta „vádalku”-t kötött a merénylettel: futni hagyta cserébe azért, hogy az felfedte társai létét. Megállapítható tehát, hogy István az ellene vétkezők büntetésének kiszabásakor racionális szempontokat követett. Azt pedig, hogy a Koppány-féle lázadás résztvevői esetében is lehettek olyan megfontolások, amelyek a büntetés differenciált alkalmazását javallották, még akkor sem lehet eleve elutasítani, ha ezen megfontolások háttéréről – ellentétben a merénylet történetével – nem tudunk semmit. Másfelől éppen Kristó Gyula utal arra, hogy a kisebb legenda azon híre, mely szerint István a Koppánnyal együtt

legyőzötteket a pannonhalmi egyház szolgálivá tette, ám később mégis csupán tized fizetésére kötelezte. azzal magyarázható, hogy „az eredeti Szent Istváni szándékhoz képest utóbb ... módosulás történt”.³⁷ Mármint, ha az eredeti büntetés igazolhatóan megváltozott egy vonatkozásban, aligha lehet elzárkózni annak feltételezésétől, hogy megváltozhatott az más tekintetben is: például úgy, hogy István első döntésének megmásításakor a zalai tizedeket kivonta adománya hatálya alól, s csak a somogyi tizedeket adta Pannonhalmának.

Az efféle feltevések létjogosultságát annál is kevésbé lehet kétségbe vonni, mert tény, hogy a Koppány személyét Somogyhoz kötő forrásaink – a 14. századi krónikaszerkesztés 64. fejezete és a pannonhalmi alapítólevél – jelenleg ismert formájukban interpoláció(k) nyomait viselik magukon. Magam elsősorban ezért vonakodom attól, hogy erre vonatkozó információknak feltétlen bizonyítócírt tulajdonítsak. A krónika azon megjegyzése, mely szerint „ez [ti. Koppány – Zs. A.] somogyi herceg volt” (*hic fuerat dux Symigiensis*), feltűnő módon nem a Koppány személyét meghatározó részben szerepel (*erat autem Cupan filius Calvi Zerynd, qui etiam vivente Geycha duce, patre Sancti Stephani regis ducatum tenebat*), hanem a lázadás történetének elbeszélését megszakító, mintegy magyarázó jellegű közbevetésként bukkan fel,³⁸ ami – magam legalábbis úgy vélem – annak jele, hogy utólag került be, s nem is a megfelelő helyre, a krónika mai szövegébe. A pannonhalmi oklevél³⁹ esetében a tizedadományozásra vonatkozó rész interpolált volta még inkább nyilvánvaló, amint azt például „vendégtelepesek borá”-ra vonatkozó rész mutatja.⁴⁰

Ha elfogadjuk Györffy György azon okfejtését, mely szerint a többszöri interpoláláson átesett pannonhalmi oklevél eredeti változata tartalmazta a tizedadományozás tényét, mégpedig oly formában, hogy István a „somogyi terület” (*Sumoniensis territorii*) tizedeit adta Pannonhalmának.⁴¹ Ez esetben nincs okunk arra gyanakodni, hogy Somogy megye a pannonhalmi oklevél kiállításának idején, azaz 1002-ben már létezett, hiszen a *territorium* kifejezés a 11. századi magyarországi latinságban nem csupán ‚vármegye’, hanem ‚terület’ jelentésben is élt.⁴² Arra vonatkozóan, hogy a pannonhalmi oklevél esetében is ez utóbbi jelentésben állhatott a *territorium* terminus, éppen az oklevél későbbi *interpolatora* szolgálta bizonyossággal akkor, amikor jónak látta a *Sumoniense territorium* kifejezést „Somogy megyé”-re változtatni (*comitatu*

quodam nomine Sumigiense, ill. *supranominati comitatus*), így téve egyértelművé, hogy voltaképpen miféle tizedek illetik meg Pannonhalmát.⁴³ A *Sumoniense territorium* megfogalmazás tehát – feltéve persze, hogy az valóban szerepelt a pannonhalmi alapítólevél eredeti változatában – Kolon megye „somogyi terület”-eként értelmezhető. Az, hogy a *territorium* szót egy igazgatási egység önálló névvel rendelkező részének megjelölésére használják, a 13. században is feltűnik: így emlegetik 1230-ban a zólyomi erdőispánság liptói és turóci részeit *territorium de Lyptou*, illetve *territorium Turuch* formában.⁴⁴ Úgy vélem tehát, hogy Szent István a „somogyi tizedek”-et, s nem a „Somogy megyei tizedek”-et adta a pannonhalmi monostornak.

Kristó Gyula végezetül arra hívta fel a figyelmet, hogy „van két olyan forrásunk, amely mintha megőrizte volna annak emlékét, hogy Somogy felett Pannonhalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt.”⁴⁵ Bár e tekintetben nem nyilatkozik, gondolom az említett, „tizedeken túlmenő joghatóság” lenne az oka annak, hogy a veszprémi egyházmegye területét meghatározó 1009. évi oklevél hallgat Somogyról. A Kristó Gyula által említett források egyike a 14. századi krónikakompozíció azon passzusa, mely elbeszéli, hogy István a Koppány felett aratott győzelme után „a Koppány vezér tartományában levő összes népet, a szabadok, a gabonafélék és a nyájak tizedeit örök jogon Szent Márton monostorának rendelte adni”,⁴⁶ a másik pedig a kisebb legenda ugyanezen eseményre vonatkozó része, mely szerint István a Koppánnyal együtt legyőzöttek birtokaiból „önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgáljává tette. Később főembereinek közbenjárására fontolóra vette, hogy javaikból csupán tizedet adjanak, nehogy nyomorúságukban a föld színéről is kivessenek.”⁴⁷

A két forrás idézett szövegében egyetlen olyan közös elem van, mely nem a tizedekre vonatkozik: nevezetesen az a hír, hogy Szent István Koppány „összes népét”, ill. azok „utódait” a pannonhalmi egyház szolgáljává tette. Ezekből a tudósításokból azonban földesúri joghatóságnál többre nem lehet következtetni, márpedig ahhoz, hogy az 1009. évi oklevél Somogyt illető hallgatását a Pannonhalma és Somogy közötti viszonytal lehessen összefüggésbe hozni, elengedhetetlen olyan forrás feltárása, mely igazolja, hogy Pannonhalma Somogy felett nem egy-

szerűen földesúri, hanem kifejezetten egyházi joghatósággal rendelkezett. Ilyen forrás azonban nincs. A pannonhalmi apátság somogyi földesúri joghatósága ugyanakkor, legyen az bármily kiterjedt is, nem volt összefüggésben azzal, kit illet meg Somogy felett az egyházi joghatóság. Pannonhalma somogyi földesurasa így nyilvánvalóan nem lehetett elégséges ok ahhoz, hogy Somogyot kihagyják abból az oklevélből, mely éppen az egyházi joghatóság tekintetében volt hivatva tisztázni a veszprémi egyházmegye területét.

Mindezek alapján továbbra is úgy vélem, hogy Somogy (és Zala) megye korai történetében egy „igen rövid ideig tartó átmeneti állapot”⁴⁸ vagy „egy rövid, rendhagyónak mondható időszak”⁴⁹ feltételezésére nincs szükség, mert a rendelkezésünkre álló adatok ilyen, forrásokkal nem igazolható feltevések nélkül is értelmezhetők.

Zsoldos Attila

¹ Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia Somogyfajsz 1998. (Szerk. Stampler Imre.) Dunaújváros 1998. (továbbiakban: Zsoldos A.: Somogy i. m.) 37–50.

² Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72 (1999) (továbbiakban: Solymosi i. m.) 100–107.; Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) (továbbiakban: Kristó i. m.) 1–5.

³ Zsoldos A.: i. m. 48–49.

⁴ Solymosi L.: i. m. 107. (41. sz. jegyz.).

⁵ Zsoldos A.: Somogy i. m. 45.

⁶ L. pl. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 257., 258., 270., 304., II. 39., 156., 319., 376., 425., stb.

⁷ Solymosi L.: Püspöki joghatóság i. m. 107. (38. sz. jegyz.).

⁸ Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györfy; adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 52.

⁹ Solymosi L.: i. m. 104.

¹⁰ Vö. még Kristó Gy.: i. m. 3.

¹¹ Historiae Hungariae fontes domestici I–IV. Ed. M. Florianus. Quinqueecclesiis 1881–1885. (a továbbiakban: Fontes domestici) I. 83. A szöveget Temesvári Pelbátrnak tulajdonítva, ám a szerző kétségtelenül Laskai, vö. Karácsonyi János: Szent István király élete. Bp. 1904. 119. és Timár Kálmán: Laskai Oszvát és a bibliográfia. Magyar Könyvszemle 18. (1910) 139.

¹² A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. (Magyar Hírmondó) Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, valamint az utószót és a jegyzeteket írta Madas Edit. Bp. 1985. (a továbbiakban: Néma barát) 387–388.

¹³ Kristó Gy.: i. m. 2.

¹⁴ Vö. Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kuruczán. In: *Üő*: Honfoglalás és társadalom. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16.) Bp. 1996. 90–91., 98–103.

¹⁵ Zsoldos: i. m. 42–43.

¹⁶ Jakubovich Emil: A Gyécse (Géza) névhez. Magyar Nyelv 16. (1920) 125–127.; *Üő*: A Vászoly (Vazul) névhez. Magyar Nyelv 17. (1921) 119.

¹⁷ Zsoldos: i. m. 43., vö. Kristó Gy.: i. m. 2.

¹⁸ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. (A Magyar Szemle Könyvei IV.) Bp. 1944. 62.;

Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége (Irodalomtörténeti füzetek 88.) Bp. 1976. 94–95.; Tamai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika) Bp. 1984. 283.

¹⁹ Fontes domestici I. 83.

²⁰ Preterea de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit ... Ex omnibus enim nichil ad opus sui reservavit, sed abiens, Sancto Martino consecravit, in cuius honore etiam basilicam construxit. Illos autem et posteros eorum usque in presentem diem servos ecclesie instituit – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémi László. Bp. 1999.² (a továbbiakban: SRH) II. 395.; az idézett magyar fordítás Kisdí Klára munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 305–306.

²¹ Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 7–19. (az idézet: 15.).

²² Néma barát 396–397.

²³ Néma barát 396–398., vö. SRH I. 319–321. és II. 430–431.

²⁴ SRH II. 392.

²⁵ SRH II. 431. (Hartvik), az idézett magyar fordítás Kisdí Klára munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 332.; SRH II. 392. (nagyobb legenda, az idézettel azonos szöveggel).

²⁶ Ellentétben a Gyöngyösi Szótártöredék (1560 k.) összeállítójával, aki ismerte a „jobbágy” szó korábbi jelentését, amint az kiderül a „baronissa: Jobbágy Vr feleséghe” azonosításából, I. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Bernár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984. 230., vö. 39. is.

²⁷ Vö. Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója I–II. Századok 71. (1937) 19–20.

²⁸ Vö. Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Bp. 1983. passim.

²⁹ Felmerülhetne, hogy a kérdéses kifejezés előképét a Karthausi Temesvári Pelbátrnál olvasta, csak hogy annak munkájában a megfelelő helyen „convocatis prelati et principibus” szerepel (Sermones Pomerii de sanctis. Pars estivaes I., 52. beszéd), így ez a lehetőség is elesik.

³⁰ Vö. Engel Pál: Jobbágy. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 304.

³¹ A kérdésről Kristó Gyulához hasonlóan vélekedett Györffy György is. I. Györffy György: Koppány lázadása. Somogy Megye Múltjából I. (1970) 27. (65. sz. jegyz.), (továbbiakban: Györffy: Koppány), utóbb azonban jóval kevésbé elutasító álláspontot fogalmazott meg I. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 119.

³² Zsoldos: i. m. 46–47.

³³ 1221: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II–XV. Ed. Tade Smičeklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) III. 188–189.

³⁴ Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 41. (1970) 231–234. (az említett hamisítványt I. 1217: CDCr III. 147.).

³⁵ Kristó Gy.: i. m. 3.

³⁶ SRH II. 399.

³⁷ Kristó Gy.: i. m. 4.

³⁸ SRH I. 313.

³⁹ DHA I. 39–41.

⁴⁰ Erre vonatkozóan legújabban I. Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 139–140.

⁴¹ Vö. Györffy: Koppány i. m. 9–10. és Györffy Gy.: Szlavónia i. m. 230.

⁴² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 105–107. (továbbiakban: Kristó: A vármegyék)

⁴³ Vö. Györffy: i. m. 10.

⁴⁴ CDES I. 257., 258., az adatokat idézi Kristó: A vármegyék i. m. 106–107.

⁴⁵ Kristó: i. m. 4.

⁴⁶ SRH I. 314., az idézett fordítás Kristó Gyula munkája I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 371.

⁴⁷ SRH II. 395., az idézett magyar fordítás Kisdi Klára munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 305–306.

⁴⁸ Solymos: i. m. 104.

⁴⁹ Kristó: i. m. 4.

RÖVID HÍREK

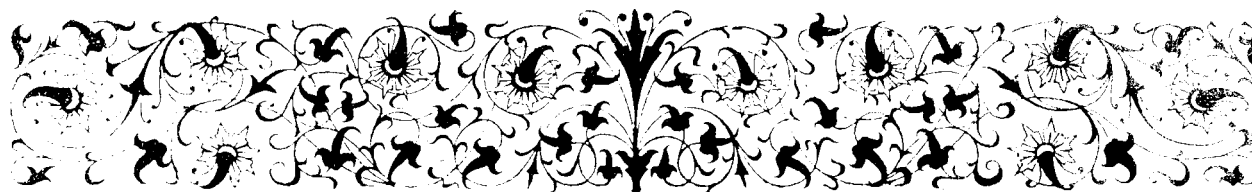
„Budapesti önkormányzatok jelképei” címen 2001. március 14-én a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Városvédő Egyesület rendezésében kiállítás nyílt a Podmaniczky-teremben (Budapest, VI. kerület, Eötvös u. 10. I. em.).

A megnyitót követően Á. Varga László, Budapest Főváros Levéltára főigazgatója vezetésével kerakasztal-beszélgetés volt a témáról. Ebben részt vett Dr. Csorba Csaba, docens, Fejér Tamás, a Daten-Kontor Trade Kft. ügyvezető igazgatója, Dr. Pandula Attila, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtitkára, Ráday Mihály, a Budapesti Városvédő Egyesület elnöke, Szakonyi Csaba, tervező grafikusművész.

* * *

A Józsefvárosi Napok alkalmából és a Millennium tiszteletére, a Józsefvárosi Kulturális Központ rendezésében, a Józsefvárosi Galériában érdekes, összevont kiállítás nyílt 2001. március 19-én. Hoppál Dezső „Árpád-házi királyaink jelképei”, illetve Balogh László „Magyarország jelképei” című összeállítások a fentiek jeles gyűjteményeit reprezentálják.

A kiállítást Rockenbauer Zoltán miniszter (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), illetve Dr. Pandula Attila nyitották meg.

JOG ÉS TÁRSADALOM

Az universitas

Az elmúlt mintegy másfél évben többször is kétségbe vonták a honi társadalom és a „mindenkori társadalomra épülő jogintézmények”¹ rendszerbe foglalásánál a jogelv – az általam is képviselt kutatási módban a szabadság–fogalom – érvényét. A vita tárgyát egy intézmény – a telekkatonaság – jelentkezési kora és a katonáskodó elemek 1397-ben meghatározható bázisa képezte. A „Iobagio (liber iobagio) – ignobilis” címmel megjelent tanulmányom erre vonatkozó részét Borosy András vitatta, majd utolsó válaszomat – érdemi reflektálás nélkül – Engel Pál rövid, elméleti (?) szinten írt észrevétele kérdőjelezte meg.²

Engel Pálnak a „vita margójára” szánt írása már címében „A telekkatonaság és a „propriusok” nem csekély elfogultságot árul el a kérdésben szerzőjéről. Magam a források ismeretében csak azt az alapvető megállapítást tettem ezeknek az ismereteknek a felhasználásával, hogy 1397-ben még nincs törvényben deklaráltan telekkatonaság Magyarországon, hanem csak világi úri birtokon kiállított szabad eredetű „katonáskodó elem – paraszti milícia”; a telek, mint a katonaállítás alapja törvényben rögzítve legkorábban 1435-ben létezik. Az 1435-ös, ill. az 1397-es törvény kapcsán szólt hozzá eme úgymond „vitazárhoz” Kubinyi András.³

Elsőként az eredményeimet és kutatásom tárgyát korban is lezáró 1435. évi dekrétumról szeretnék szólni, hiszen eme „vita” során nemcsak engem, hanem az 1435. évi dekrétumot és az 1397. októberi törvényt is – úgy gondoljuk – félremagyarázta Kubinyi András. Álláspontjával szemben az 1435. évi törvényt kora hiteles rendelkezésének tartom. Nem lehet 20. századi történésznek az a feladata, hogy variáns szövegek bemutatása nélkül (több mint 500 év múltán) vonja kétségbe a törvényszöveg hitelességét,

és olyan értelmet tulajdonítson neki, ami nincs benne megfogalmazva. A történész munkája nem feltevésekre épül, hanem tényekre, még akkor is, ha elért „invenciózus eredményeim” a velem vitázó Kubinyi András szerint, a törvényszöveg pontatlanságának hangoztatásával látszólag cáfolhatóak.

Az 1435-ös évet témám tekintetében, tárgyilag is alapvetőnek, határjelzőnek tartom. Itt nem a honvédelemről általában, hanem a telekkatonaság eredetéről van szó. Ezért esik súlyosan latba megírt szövegnek félremagyarázása és ez által pusztán formalizmus alapján történő cáfolása. Az egyik észrevétele a következő: „A lényeg az, hogy Gericzné Ladányi Erzsébet szerint – amennyiben a számomra kissé bonyolult értelmezését nem értem félre – mivel az 1397-es törvény húsz jobbágy után állított fel egy újaszt, akkor még nem beszélhetünk telekkatonaságról. Ugyanez a törvény biztosította a szolgáló (proprius) népek számára a szabad költözést. Telkük nekik is volt, ezt azonban a törvény nem említette, rájuk tehát nem, hanem csak a már korábban is szabad jobbágyokra vonatkozott. Az éppen szabadságukat elnyert nemtelenek addig nem tartoztak ilyen szolgálattal, így rájuk a törvény nem is gondolhatott”. Kubinyi András tévesen tulajdonít nekem olyat, amiről így egyetlen, a vita kapcsán érintett tanulmányomban sem írtam.

Elsőként azt teszem szóvá, hogy mivel az ignobilis kifejezés tudatos alkalmazását az 1397: LXVIII. tc.-ben kellően bizonyítottam, ezért a magyar „nemtelen” szóval történő helyettesítésével nem értek egyet. 1998-ban közzétett tanulmányomban bebizonyítottam, hogy ez az ignobilis az egyházi és a királyi birtokon tulajdoni viszonyban levő személyeknek a megjelölése. Az, hogy az ignobilisnek volt telke, olvasható

az 1397-es törvényben is, hiszen költözése az engedély elnyerését követően „iusto terragio persoluto” (a jogos terragium megfizetése után) történik. Ezt a terragiumot pedig a telek után fizetik.⁴ Azt, hogy ez a tulajdoni viszonyban (proprius) levő ignobilis korábban nem katonáskodott, adatokkal igazoltam. Anélkül, hogy a jogi kategóriákat meghatározta volna, Borosy Andrásnak számos tanulmánya szól a katonai szolgálattal ugyan tartozó, azonban tulajdoni viszonyban élő condicionarius nobilisekről. Borosy eredményeit nem csak azért veszem figyelembe, mert magam is foglalkoztam ezzel a kérdéssel, hanem azért is, mert néhány ide vonatkozó tanulmányának lektora voltam. A „nem szabadok katonáskodására vonatkozó források” elhallgatásának vádja tehát sem Borosyt, sem engem nem érhet, mint ahogy Kubinyi írja.

Kubinyi Andrés következő észrevétele formai: „Valóban csak a telek (vagy porta) az, ami után a katonát kiállítják, vagy a jobbágyok száma (vö. 1397 és 1435)? Mert amennyiben ez utóbbi is előfordul, akkor elesik Gericsné Ladányi Erzsébet által használt fő érv.” A portára és a sessióra vonatkozó okfejtését azért mellőzöm, mert az 1411. évi törvény alapján erről írtam, felesleges tehát újból kitérnem rá.⁵ A jobbágyoknak fejenkénti kiállítását azért tartom fontosnak az 1397-es törvényben, mert éppen jogi kategóriájuk létének, és e kategória alkalmazásának alapján történt, nem merő formalizmusból, aminővé későbbi adatok felsorolásával Kubinyi András szeretné minősíteni. Ha csak formálisnak tekinteném, nem csak Borosy András nézeteivel kellett volna vitába szállnom, hanem Engel Pálnak arra a korábban közzétett munkájára is ki kellett volna térnem, amelyben éppen a jobbágyok száma utáni katonaállításról írt – „mentségére legyen” –, mindezt a telekkatonaság 1397-ben való állítólagos törvénybe iktatásának igazolásául hozta fel.⁶

Az 1397: VI. tc.-ben foglalt rendelkezés – s maga az intézmény is – világi úri birtokosok földjein parasztként élő olyan jobbágyokra épült, akiknek huszadrésze urával együtt 1398-ban valóban hadba is ment, s ily módon egészült ki az urak hadinépe a „paraszti miliciával”.⁷ A világi földesúri birtokon élő „rusticus seu iobagio ... habita licentia ... iusto terragio persoluto...” már 1298-ban távozhatott és költözhetett, miképpen arról a tanácshatározatban olvashatunk. A iobagio szabad voltát többszörösen igazolta a kutatás.⁸ A szabadállapotú rusticust említi az 1231. évi Aranybulla, IV. Béla oklevele 1256-ban, IV. Béla és fiainak béke-megállapodása 1266-ban, 1303-

ban pedig egyszerre tartalmazza a „iobagiones, hospites et rusticos” megjelölést az oklevél.⁹ Joggal és találóan értelmezte a tanácshatározatban megfogalmazott: „iobagio seu rusticus” megjelölést Bolla Ilo- na jobbágyparasztként, akiknek alapvető kritériuma a szabad költözés joga volt 1298-ban, a tanácshatározatban is rögzítve.

Az 1397. évi törvényben az „ignobilis” olyan állapotú személy, aki addig tulajdoni viszonyban élt a királyi vagy az egyházi birtokon és éppen elnyert szabad voltából következett költözési szabadsága, amelynek a gyakorlásához feltételként a telek használata utáni jogos terragiumnak a megfizetését és a költözéshez urától a licentia elnyerését szabták meg. Itt jegyezzük meg, hogy a terragium fizetése korábban is a szabadok, hospesek költözésével együtt fordul elő.¹⁰

A katonaállításnál az ignobilis-ről nincs szó. Kubinyi András tollát a források vizsgálata és az abból levonható eredmények „felszínes” interpretálása vezette. Logikai-bizonyítási – hiba, ha későbbi állapotok – látszólag tudományos igényű – visszavetítésével próbálja valaki saját álláspontját igazolni. Kénytelen vagyok arra is utalni – megírtam! – hogy már 1435-ben is tartalmazza a törvény mind a telek, mind a jobbágyok száma szerinti katonaállítást, de ez nem változtat azon, hogy az 1298. esztendőre datált tanácshatározat jogosan vonható be az 1397. évi októberi törvény ide vonatkozó részének értelmezésébe.

A költözés engedélyezéséről mind a három birtoktípus népeire érvényesen Zsigmond már 1391-ben adott ki rendeletet, ez azonban csak az erdélyi részekre vonatkozott, az ottani birtokosok „liber iobagio”-i költözésének szabályozásáról szólt. 1998-ban megjelent tanulmányomban közöltem ugyan az oklevélnek azt a részét, amely azokról írt, akik a költözési feltételeket teljesítő „liber” jobbágyokat elmenetlülükben megakadályozzák, és a szolgaság igájában visszatartják¹¹, az oklevél teljes szövegű arengájának más arengákkal történő összehasonlító elemzésére azonban most kerül sor. A teljes arenga szöveg a következő: „...mivel a világ kezdetétől a Teremtő (prima parens = natura naturans) minden embert bizonyosan egyenlőnek alkotott, azért kegyes és emberséges dolog, hogy ezeket az embereket, akiket nem a természet, hanem az emberi erőszak igyekszik az ész ellenére a szolgaság igájába hajtani (...ut quia a primo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxisse perhibetur, pro eo pium et humanum est, hos homines, quos non natura, sed humana potentia iugo irrationabiliter substituere cona-

retur servitutis)” a királyi felség állítsa vissza az örökös szabadságba. 1391-ben az oklevélben azoknak a (liberi iobagiones) szabad jobbágyoknak a költözéséről van szó, akiket a földesuraik „különféle módon és at igazság ellenében rágalmatok szórva rájuk, nem engednek szabadon távozni (liberi ... abire)”, azaz szabad állapotuk ellenére velük szembeni jogsérelemről ill. az ezt elkövetőknek „eo facto” tíz márkában történő elmarasztalásáról rendelkezik.

Az idézett arengát még három királyi rendelet tartalmazza: ezekben a költözést megakadályozó birtokosokat kötelezi az uralkodó arra, hogy – mind a királyi, mind az egyházi, mind a világi birtok tekintetében – a költözést népeik számára akadályozásuk nélkül tegyék lehetővé. A rendeletek – érdemes erre felfigyelni – a „cives seu hospites sive iobagiones” költözését megátólokrol írnak, s a költözést akadályozókat figyelmezteti súllyal az arenga: „... a világ kezdetétől a Teremtő (prima parens = natura naturans) minden embert egyenlőnek alkotott, tekintsék szabadoknak azokat, akiket nem a természet, hanem az emberi erőszak igyekszik magának a szolgaság igájába hajtani”.¹² Miként már írtam a költözés szabadsága a „cives seu hospites sive iobagiones” tekintetében erre az időre nem lehetett kérdéses, ennek a szabadságnak már a 13. század végére birtokában voltak.¹³

Igen lényeges a fent idézett arengáknak az emberiség hajdani, azaz, az eredendően azonos emberi szabadság elvesztéséről írott része. Ez az arengatípus sokszorosan előjön már a 13. században, olyan oklevelekben, amelyekben jogállás változtatás királyi engedélyezéséről van szó. Servienssé tevő oklevél arengájában: „A világ kezdetétől mindenki szabadságának azonos volt az állapota („Ab antiquo rerum exordio libertatis omnium eadem fuerit conditio”)” (1245). Nemesítő kiváltságlevélben: „Mivel a világ kezdetétől az embereknek egy és ugyanaz volt a szabadsága (Cum rerum ab exordio una et eadem fuerit libertas hominum)” (1273), avagy árnyalatilag eltérően fogalmazva, de azonos tartalommal: „... a világ kezdetétől minden ember szabadságának állapota egy és ugyanaz az állapot volt. (exordio rerum humanae condicionis libertatis omnium una eademque fuerat conditio)” (1274). Ezek az arengák jelentős részben római jogi hatást mutatnak, amint Gerics József kutatásai ezt már 1957-ben igazolták.¹⁴ Tehát nemcsak az 1397. októberi törvény, Kézaival is rokoniható ignobilis megjelölése tudatos, hanem a 13. századi arengák és forrásaik ismerete is nyilvánvaló

Zsigmond idejében, és ebből adódóan ismert volt a jogállás – libertas-servitus – következménye is.

1392-ben Zsigmond oklevelet adott ki „bizonyos speculatorok, akiket a nép nyelvén Zalaőrnek neveznek”, eladományozásáról. Az oklevél indoklása a következő: „... a mondott speculatorokat ... Felségünk szabályosan adományozta, mert ezek a királyi felségnek örökletesen alávetett (hereditarii subditi) speculatorai ... állapotuk szerint elkötelezettjei (Condicionallyter obligati)”. Ítélete szerint az eladományozottak feletti tulajdonosi hatalomban (in pacifico eorundem speculatorum dominio) meghagyja az adományozottat. Az oklevél „comissio propria domini regis” kelt. A király felettük való tulajdonosi hatalmát érvényesítette, mint Eigenleute-i felett, azt követően is, hogy a speculatorok az ellen tiltakoztak, hogy Sárói Lászlót a személyük feletti domíniumba beiktassák.¹⁵ Olyan adományozás volt ez, mint amilyen Szent Lászlóé, amikor a somogyvári apátságot vitézek adományozásával gazdagította.¹⁶

A forrásokban a „iobagiones castrenses” királyi adomány részét képezték 1397-ben ugyanúgy, mint az oklevélben említett singula predia „minden hasznával”, „proprietatibus, dominio ... pertinentiis”.¹⁷ Amit, vagy akit eladományoztak, afelett az eladományozónak tulajdonosi hatalma volt, s ezt nyerte el Sárói László is a királytól, t. i. a felettük való domíniumot, s ugyanez történt 1397-ben is.

Ezek az esetek igazolják, hogy a Zsigmond-kori Magyarországon is érvényes Kroeschell megállapítása, mely szerint „... a középkor jogi nyelvén nemcsak valamely dolgot, hanem embert is, aki másik emberé volt, *eigen*-nek neveztek. Ennek az elnevezésnek nyelviileg a latin *homo proprius*, tárgyilag pedig messzeemenően a latin *servus* felel meg. Az *eigen* ellentétként már a 12. században a *fri*-t nevezték meg. Az *eigen* vagy *fri* formula inentől kezdve az újkorig megmaradt. Az Eigenleute közt különböző csoportokat lehet megkülönböztetni...”¹⁸

A Kroeschell általi meghatározás figyelemre méltó. A dolog és/vagy ember külön avagy együttesen történő adományozásánál státusának meghatározottságát a középkori gyakorlatban számon tartották: még a föld királyi adományozásánál is kiemelve, hogy a király a birtokot mentesíti „a iugo quolibet servitutis et ab omni conditionaria (!) nexu”.¹⁹

Az a körülmény, hogy a jogállást bizonyítani kellett, mutatja, milyen súlya volt kinél-kinél személyének és birtokjogának a megállapítása, megítélése. S bár a királyi propriusok legfelső szintjén levő várjobb-

bágyok helyzete, életmódja talán kedvező lehetett, de ők sem észrevétlenül, sem fokozatosan nem lettek országos nemesek, birtokjoguk sem lett azonos az országos nemesek birtokjogával.²⁰ A Zsigmond-kori eljárásoknál – a királyi jog érvényesítésénél nem ismerték el országos nemesinek sem a nemes várjobbágyok személyes jogállását, sem birtoklási jogcímét.

Érvényes tehát e tekintetben is Mitterauer bécsi történész megállapítása: „A társadalmi tekintélyt és gazdasági hatalmat nem lehet a rendi jogosultság közvetlen kritériumának felfogni (Soziales Ansehen und wirtschaftliche Macht lassen sich nicht als unmittelbares Kriterium ständischer Berechtigung begreifen)”.²¹ Ugyanez a lényege Fleckenstein megállapításának: „...a késő középkor periódusában a paraszt és lovag születési helyzet szerint (geburtständisch) különböznek, mégis gazdaságilag és társadalmilag közöttük kisebb lett a távolság” – hozzátesszük, azért ez a távolság megmaradt.²²

A nemes várjobbágyok országos nemessé tétele, továbbá a nemes várjobbágyok által birtokolt földek nemesek részére való eladományozásai Zsigmond korában mind ellene szólnak a várjobbágyok országos nemességbe való beolvadásának és birtokjoguk meg a nemesi birtokjog azonossá válásának. Helyük a társadalom szerkezetében változott, de jogállásukat alapvetően eredetük proprius-volta határozta meg. Mátyás 1467. évi törvénye éles határt vont az ország nemesei és a partikularis nemesek között: az ország nemesei mentesültek a kamara haszna fizetése alól. Velük ellentétben a törvény szerint: „Fizessen mindenhol mindenki más, akár nobilis castrensisek, akár az egyházak predialisai, akiknek nincs a királyoktól nemesi privilégiumuk”.²³ „A nemeseket ... csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti a nemesi méltósággal” (HK I. rész, 3. cím). Az elv ugyanúgy érvényes Mohács évtizedében, mint a korábbi években.²⁴

A fogalom fejlődése szempontjából az előadottak legfontosabb tanulsága az, hogy tekintve a nobilis és nobilitas szavaknak az országos nemesekre, nemes várjobbágyokra és egyházi nemes jobbágyokra (prediales) való egyidejű alkalmazását, a *nobilis*nak és a *nobilitas*nak hasonló fogalmi differenciáltságot kell tulajdonítanunk, mint amelyet Bolla Ilona a *liberre* és a *libertas*ra nézve megállapított az arany szabadságot élvező közsabadok és a valakinek a tulajdonában álló kötött szabadok helyzetének elemzésekor.

A történettudományi kutatások szerves része a „jog társadalmi realitásának” nyomon követése. Ha ezt a tényt tagadjuk, mind az államról, mind a társa-

dalomról megfogalmazhatóak modellek, de ezek a modellek nem a valós képet fogják visszatükrözni.²⁵ A történettudomány szabályait Engel Pál önkényesen alkalmazza, amikor leírja: „A történettudomány szabályai szerint csak azoknak a létében szabad hinnünk, akiről forrásaink szólnak; a „közsabadok” és „propriusok” létében például nem”. A régi alkotmány képében a jog helyére a Herrschaftot Otto Brunner teszi,²⁶ ennek azonban Magyarországon érvénye nincs.

Engel Pál (akár tájékozatlanságból, akár elfogultságból) az universitas fogalom hibás használatát tulajdonítja nekem. Ám a szótári és jogtörténeti anyag figyelmes átvizsgálása eljárásának súlyosan téves voltát igazolja. Sajnálom, hogy az universitas (communitas) egyetlen – az universitas nobilium – jelentését emeli ki és az universitas = gyűlés értelemben való, régóta ismert, szótárilag, forrásokkal dokumentálható alkalmazását úgy mellőzi, hogy az általam latinul is közölt szöveget pontatlanul, tudománytalanul, magyarázatlanul kivonatolja.²⁷

Az universitas – communitas azonos értelemben használták a középkorban, ezért mind a két szónak a jelentésváltozását bemutatjuk.

A communitas – commune – comune egyik legkorábbi jelentése a középkorban: valamely közösség tulajdona, földközösségbe vétel, tulajdonközösség.²⁸

A commune fogalomnak az adott város közösségéhez kapcsolódása, és mint a közösségnek megjelölésére alkalmas terminus technikus későbbi fejlemény. Gina Fasoli ezt az alakulást, változást megjelölő korszakot így írja le: „Az 5. és 9. század közt a comunio, comune szavak közjogi jellegű kollektívák gyűléseit és magukat a kollektívákat jelölték. A 9. és 11. század közt ezek a kifejezések, úgy látszik eltűnnek, de a 11. század folyamán a szövegek in commune hozott határozatokról, commune consiliumnak nevezett gyűlésekről szólnak, s a 12. század közepén újból feltűnik a *comune* kifejezés valamely város egészét vagy *gyűlésüket* jelölve”.²⁹

A kezdeti működését jól mutatja W. Ullmann körültekintő megfogalmazása: „Angliában a falu közössége választotta ... ,tisztviselőit’ ... ezek a ,tisztviselők’ meghatalmazásukat ,alulról’ kapták és azoknak tartoztak felelősséggel, akik megválasztották őket. A dolog lebonyolítása végett a közösség összegyűlt a maga egészében ... a *gyűlés nem az egésznek a ,képvisellete’ volt, hanem maga az egész*”. (Kiemelés: L. E.)³⁰ Teljes mértékben idetartozik Hitvalló Eduard törvényének 13. századi fordítása; ez említi „a com-

munaet ... amelyeket az angolok *folkesmoth*-nak neveznek". A *folkesmoth* jelentése: az emberek vagy a nép gyűlése a megyei bíróságon.³¹

Az adatok bőségesen igazolják: e terminus technikus gyűlés megjelölésként is használatos volt, és kifogástalanul tükrözte a kor gyakorlatát³². Miként Tait írja: „Az 1340. augusztus 30-ra összehívott londoni közgyűlésre 528 képviselőt hívtak meg”. Ez „maxima communitas”, „very great assembly”, „igen nagy gyűlés volt”. Ugyancsak Tait rögzítette: „A 14. században a gyűlésre ‚congregatio’ vagy communitas volt a rendszeres kifejezés a városi oklevelekben (‚congregatio’ or ‚communitas’ was the regular term in the city records)”.³³

Az *universitas* jelentette a bírósági gyűlést ‚Schwyz, Uri és Unterwalden’ völgyeiben és közelében.³⁴

Áttekintésünket Chénon határozott, precíz megállapításával zárjuk: „A konzuli városokban a *polgá-*

rok közgyűlése (l'assemblée générale des citoyens) (universitas civium, concio publica, parlamentum) kevésbé játszott igénytelen szerepet, mint az északi kommunákban”. Jelentéstanilag mindezt megerősíti az *université* középkori francia használata: a nyelvtörténeti szótárak u. i. az *université*-nek a középkori franciában „comune, communauté de ville, assemblée” és „communauté, corporation, assemblée” értelemben való alkalmazását is adatolják. Ez önmagában is eldöntheti a vitatott kérdést³⁵.

Tehát az *universitas*-nak és szinonímáinak mind a középkori európai latinságban, mind származékszávanak a középkori francia nyelvben „gyűlés, összejövetel” értelemben való, bizonyított használata igazolja eljárásom helyességét, az *universitas* „gyűlés, összejövetel” jelentésben is való magyarországi alkalmazásának megállapítását.

Ladányi Erzsébet

JEGYZETEK

¹ Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 4.

² A vita fázisai: Gericsné Ladányi Erzsébet: Iobagio (liber iobagio) – ignobilis. A teilekatonaság és a partikuláris nemesség eredete. *Hadtörténeti Közlemények* (a továbbiakban HK) 111 (1998) 623–629. (továbbiakban: Ladányi, 1998.); Borosy András: Megjegyzés Gericsné Ladányi Erzsébet tanulmányához. HK 112 (1999) 183–184.; Ladányi Erzsébet: Indokolt-e teilekatonaságról beszélni az 1397. októberi törvény vonatkozásában? Válasz Borosy András észrevételeire. HK 112 (1999) 627–629. (továbbiakban Ladányi, 1999.); Borosy András: Még egyszer az 1397-es országgyűlési dekretumról. HK 113 (2000) 163–165.; Ladányi Erzsébet: A források indulatmentes vizsgálataért. Észrevételek Borosy András megjegyzéseihez. HK 113 (2000) 166–167. (továbbiakban: Ladányi, 2000); Engel Pál: A teilekatonaság és a „propriusok”. Egy vita margójára. HK 113 (2000) 435–436. (továbbiakban: Engel 2000).

³ Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. HK 113 (2000) 411–413. Idézeteim ebből valók.

⁴ Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Szerk.: Franciscus Döry–Georgius Bónis–Vera Bácskai. Bp., 1976. (továbbiakban DRH) I. 173. – Ladányi HK 1998. 623–629.

⁵ Ladányi 1999. 629. 7. j.

⁶ Engel Pál–Kristó Gyula: Magyarország története 1301–1457. Bp., 1990.; Az 1382–1457 közötti részt Engel Pál írta. 136–137.

⁷ Erről részletesen Ladányi 2000. 167.; Vö. még: Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon (továbbiakban: Solymosi 1998.) Bp., 1998. 103.

⁸ Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle* 1972. 1–2.sz. 29., a jobbágyok szabad voltát hangsúlyozza. A *rusticus* seu *iobagio* szabad állapotára a 13. század végén: Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Sajtó alá rendezte Engel Pál. Bp., 1993. 219.; U.ő. korábban a kérés-

désről: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. *Századok* 1981. 286. Szűcs Jenő az 1981-ben megjelent tanulmányát követően írta le (62.): „...noha [Bolla Ilona] monográfiája (Az egyházi, királyi és magánúri birtok szolgáltató népeinek útja a jogilag egységes jobbágyságba) kandidátusi disszertációként már 1974-ben elkészült és hozzáférhető volt, mindmáig nem jelent meg. E fontos és alapvető mű eredményeinek feltétlen prioritása van a jelen összefoglalási kísérlettel szemben.” (Bolla Ilona munkája 1983-ban megjelent.)

⁹ A *rusticus*ra vonatkozó források: 1231: *Marsina Richard*. Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislavae., 1971. I. 268.; U.ő.: Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislavae., 1987. II. 389.; 1266: Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. III.k. 129.; Idézi: Solymosi 1998. 47., 88.j.; 1303: *Sedlák Vincent*: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Bratislavae. 1980. I. nr. 213. (MES II. nr. 520.)

¹⁰ Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. 277–278. (továbbiakban: Bolla, 1983.). U.ő.: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp., 1998. 206.; A szabadok költözése országos szabályozásának tartja: *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp., 1998. 225. (továbbiakban: Bolla, 1998.); a világi úri birtok jobbágynak szabad költözését 1333-ra már „*consuetudo regni*”-ként tartják számon, megsértői pedig a „*rebelle*”. Bolla 1983. 278.. 4. j.; U.ő.: 1998. 204.. 4. j.

¹¹ Ladányi HK 2000. 628.; Zsigmond-kori oklevéltár I–II. Bp., 1951–1958. (a továbbiakban ZSO) I. 2003. – Az 1391. évben és az alábbiakban közölt 1409. évi rendeletben levő arengák hasonló szövegezésére vö. *Székely György*: Sigismund von Luxemburg und das Universitätsleben. = Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. 1994. Kny. 133.

¹² 1397. aug. 3.: DRH I. 155.; 1407. jan. 20.: DRH I. 226–227.; 1409. júl. 26.: DRH I. 228–229.; A kiemelt szövegrész: „...ab evo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxit, hii liberi habeantur...”

¹³ Vö. fenti 8. j. és a cives – hospes azonos jogállására Ladányi Erzsébet: Sopron és a normandiai katonai kommunák. HK 109 (1996). 7.

¹⁴ Gerics József: Adalékok a Kézai Krónika problémáinak megoldásához. Annales Univ. Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. I. Bp., 1957. 112–115.. Ezeket az arenga-szövegeket lásd uo. 114. és 14., 12., 22., és 24. j.: Idevonható: *Fichtenau Heinrich*: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband. XVIII. Graz – Köln 1957. 150.. Nagy Szent Gergely: „...liquet quod omnes homines natura aequales genuit...”; vö. még u.o. 150.. 14. j.: „...Iure enim naturali ab initio omnes homines liberi nascebantur...”

¹⁵ A zalaőrök eladományozása: *Pesty Frigyes – Ortvy Tivadar*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. Pozsony, 1896. I. k. 213–214.. Teljesen tévesen ítéli meg helyzetüket Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Előadások a Történettudományi Intézetben 11. Bp., 1988. 6.

¹⁶ Bolla, 1998. 26., és 38. j.

¹⁷ ZSO I. 4939

¹⁸ Eigenleute (K. Kroeschell szócikke). Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. Von Erler Adalbert und Kaufmann Ekkehard I. Berlin, 1971. 881. hasáb.

¹⁹ ZSO I. 2500–2501. A föld nemesítése: Gerics József – Ladányi Erzsébet: Nemesi jog–királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. *Agrártörténeti Szemle* 1988. 1–2. sz. 13. (továbbiakban: Gerics–Ladányi 1988.)

²⁰ Gerics–Ladányi 1988. 16.

²¹ Mitterauer, Michael: Grundlagen politischer Berechtigung im mittelalterlichen Ständewesen. In.: Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation. Berlin, 1977. 13. Idézi: Gerics József–Ladányi Erzsébet: Nemesi lét: jogállás, mentalitás a magyar középkorban. In: Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk.: Závodszy Géza. Bp., 1992. 9. o. (továbbiakban: Gerics–Ladányi: Nemesi lét)

²² Fleckenstein, Josef: Zur Frage der Abgrenzung von Bauer und Ritter. (Ordnung und formende Kräfte des Mittelalters). Göttingen, 1989. 314.

²³ Gerics – Ladányi: A nemesi lét. 7. 1. j. „Nobiles autem regni intelligentur, qui meram habent nobilitatem a regibus seu privilegium huius modi... Alii autem omnes solvant ubique, sive sint nobiles castrenses sive prediales ecclesiarum, qui non habent privilegium nobilitatis a regibus”. DRH II. *Dőry Franciscus–Bónis Georgius–Érszegi Geisa–Teke Susanna*. 1458–1490. Bp., 1989. 165–166.

²⁴ Hazai okmánytár II. kiad.: *Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Ká-*

roly és Véghely Dezső. Győr, 1865. 423. II. Lajos nemesítő levele (1523. máj. 25.), „a Statu Ignobilitatis” mentesítés, kivétel.

²⁵ Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra... Vita. Székely György: „ő sem ért egyet vagyon és hatalom viszonyának Engel által vázolt képével”. (19.); Szűcs Jenő Engel modellalkotását, Gerics József a jogállás vizsgálatának, a birtoklás jogcímeinek mellőzését tette bírálat tárgyává. U.o. 20–21.

²⁶ Engel 2000. 436.: *Kroeschell, Karl*: Haus und Herrschaft im frühen deutschen Recht. Göttingen, 1968. 14. (Graus nyomán): „Otto Brunner habe im Bilde von der frühen Verfassung das ‚Recht‘ durch die ‚Herrschaft‘ ersetzt”.

²⁷ Ladányi 1998. 625.; Engel 2000. 436.

²⁸ *Ladányi Erzsébet*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi sorozata 15. Bp., 1996. 147.; Bolla 1998. 75. 14. j.; *Marsina R.*: Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislava., 1987. II. 292–293.; HO VII. 27.

²⁹ *Fasoli Gina*: Gouvernants et gouvernés dans les Communes italiennes du XIe au XIIIe siècles = Gouvernés et gouvernants. Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions. Tom. XXV. Quatrième partie: Bas Moyen Âge et Temps Modernes. II. Bruxelles, 1965. 64.

³⁰ *Walter Ullmann*: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1978. 218.

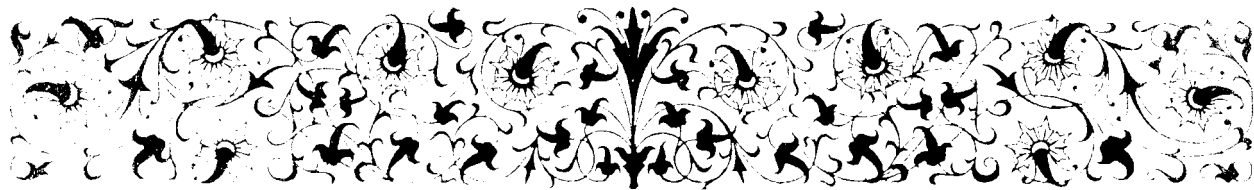
³¹ *Michaud – Quantin, Pierre*: Universitas. Paris, 1970. 165.; a „folkesmoth” értelmezése: William Stubbs, Select Charters... Oxford MDCCCXC. 540.

³² Hasonló értelmezésére vö. még Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. Bd. II. Lieferung 7. Berlin, 1976. 995. hasáb. 38–40. sor: a communia értelmezésénél: „conventus civilis vel iudiciarius – Bürger – oder Gerichtsversammlung”, ill. uo. 1001. hasáb. 14–15. sor: „populus congregatus – versammelte Volk”. A *comun, comune assemblee* jelentése: Dictionnaire de l’ancien français jusqu’au milieu du XIV siècle par J. G. Greimas Paris, 1980. 128.

³³ *Tait James*: The Medieval English Borough. Manchester, 1936. 307. 3. j. és 312. 4. j.

³⁴ *Ruser Konrad*: Die Talgemeinden der Valcamonica, des Frignano ... und die Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. (Vorträge und Forschungen. Bd. XXXIII. Kommunale Bündnisse Oberitaliens und Oberdeutschlands im Vergleich. Sigmaringen, 1987.) 142.. Ehhez hasonló, azaz *gyűlés értelmű universitas* (*Narbonne 1258*); *Bisson Thomas*: Assemblies and Representation in Languedoc in the Thirteenth Century. Princeton, 1964. 307.

³⁵ *Chénon Émilé*: Histoire générale du droit français public et privé. Tom. I. Paris, 1926. 647. Adatok az *université* középkori francia értelmezésére: „commune, communauté de ville, *assemblée*” (Greimas i. m. 651.); továbbá: „...communauté, corporation, *assemblée*”. (Trésor de la langue française. 16. k. 1994. 831.)

KISEBB CIKKEK

A CSOMA IRATTÁR MEGMENTÉSÉNEK HISTÓRIÁJA

Éppen 100 éve annak, hogy ragyolczi Csoma József heraldikus, genealógus, régész a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Sokat írtunk, beszéltünk már róla, sokat emlegettük munkásságát, de kevés szó esett levéltári anyagáról, hatalmas gyűjteményéről, melyet kutatói munkája eredményeként múzeumában őrzött. Voltak abban fegyverek, páncélok, serlegek, de még egy múmia lába is, melyet nubiai kutatóútjáról hozott magával haza. Irattári anyaga az ún. Csoma és Gabriel levéltár kötetekre rúgó anyagának nagy része ma a Magyar Országos Levéltárban található.

Sajnos az első és a második világháború alatt igen sok minden elveszett, de nagyanyámnak, Csoma József legkisebb lányának, özv. vitéz szentkatolnai Elekes Antalné sz. Csoma Borbálának sikerült a második világháború után az abaujvecseri ún. Csoma kastélyban két ládára való anyagot (kéziratok, címerrajzok, különböző zálogleveleket, az abauji családok egyes iratait, testamentumokat, móringleveleket, családfákat) megmenteni. Ezt őrzi ma a Magyar Országos Levéltár.

De hogyan is tudta nagyanyám ezeket az iratokat megmenteni? Akkor, amikor az ÁVH emberei a szemünk láttára emelték le a falról nagyapám vitéz szentkatolnai Elekes Antal vitézi oklevelét, az üveget betörték, az oklevelet darabokra tépték és darabjait elégették a kályhába, és a szép faragott, aranyozott ráját diadalmi jelvényként elvitték.

A történet egyszerű, de szinte valószínűtlen:

Nagyanyám ebben az időben már 30 éve volt özvegy – hiszen nagyapám az első világháborúban esett el –, és így megtanulta, hogy mindig mindenben Csoma József leányaként helytálljon.

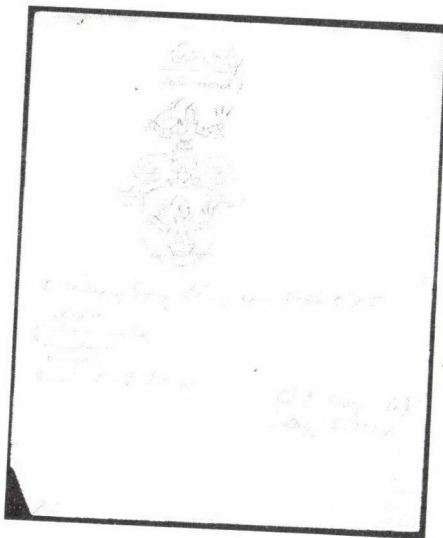
A ládák az iratokkal a kastély egyik kis szobájában voltak elrejtve, az ágy alatt, az ún. „kisvendég”-

ben. Én 15-ik évemet töltöttem 1949-ben, úgy hogy csak szemlélője voltam a dolgoknak.

Anyám ugyan ott volt nagyanyám mellett, de akkor még nem tette annyira próbára az élet mint később, úgy hogy csak segítőtárs tudott lenni, de a cselekvés irányítása és nagyrészt végrehajtása nagyanyámról hárult.

Jól tudta, hogy az ÁVH emberei a következő alkalommal végig fogják kutatni a házat, tehát valamit tenni kell, mégpedig gyorsan! Zseblámpával felszerelve – mert villany csak az általunk lakott 2 szobába lett visszaszerelve a háború dúlása után – besont a „kisvendégbe”, óvatosan kihúzta a ládákat (2 láda volt), majd kutatni kezdett bennük. Talált is az anyagban több tucat lapot – valamivel kisebb, mint A/4-es, de nem A/5-ös méretben –, amelyeknek az egyik oldalán Csoma József saját kezű rajzai voltak a különböző családok címereiről adatokkal ellátva. (Nemesség kelte, kihirdetése, adományozó király neve, melyik levéltárban őrzik, stb.) Ezeknek a címerrajzoknak a túoldalára üres volt. Nagyanyám magához vette őket, és visszatolta a ládákat az ágy alá, majd visszavonult az ún. „kisvendégbe”, ahol az íróasztala állt, besötétített ablak mellett villanyt gyújtott és írni kezdett. Ez lehetett este 10 óra körül. Édesanyám mellé ült és diktálni kezdett. Én messziről néztem a dolgot, persze egyre növekvő kíváncsisággal, de még nekem sem volt szabad tudnom, hogy mit csinálnak. Eltelt egy hét kb. és a „nagy mű” elkészült. Nagyanyám éjjel visszalopakodott a „kisvendégbe” és visszacsempészte az iratokat, de mint később megtudtam, címerrajzokkal lefelé. Éppen idejében készült el, mert másnap reggel nagy zajjal megjöttek az ÁVH emberei, és követelték nagyanyámtól, hogy minden zugot mutasson meg nekik.

E lap egyik oldalán a Cserszky-címer...

Piroska n. Finom püsserli.

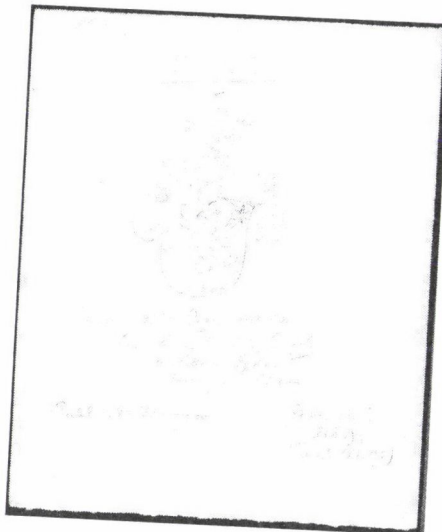
6 tojás fehérjéjéből halat verve egy fél font cukrot hozzá keverve a tojást viaszokkal keverve mindig tortával letörölve, kávéval a püsserliket kirakni, és kenyér után bevonni vele tenni.

Mázas halászsálet.

20 deka máz, 20 deka cukor 4 tojás sárgája, és mind jól elkeverve, aztán a 4 tojás keményre vert fehérjét, s végül 70 deka galbana lisztet kenyér hozzá keverünk. Et formát jól kikenni vajjal.

...másikon a „Piroska n. Finom püsserli”-jének receptje

E lap egyik oldalán a Dienisky-címer...

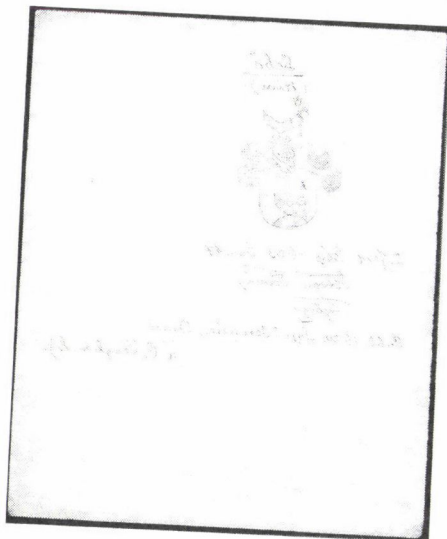

Czukros pite

1 kg lisztet 2 literbe vizet keverve jól keverve egy egész tojást, kevés sót, kevés cukrot egy kávékanál sóval, és egy liter tej. A tej egy liter vizet keverve jól keverve, és az egész masszát tálalva kávéval jól keverve tenni. Kétféle máz sárga és fehérjéjéből jól keverve akkor kész tenni. Ha jól keverve kávéval sárga és fehérjét keverve tenni. Ha sárga és fehérjét keverve tenni.

...másikon a „Czukros pite” receptje

E lap egyik oldalán a Sebő-címer...

Gomba mártás, Sós máz.

Gombát megtisztítani, vágva, 1 kanál lisztet vajba gombára pirítani, kávéval felengedve megvárni, és főzni hagyjuk. Búzával 2 tojás sárgájával és egy decsi tejföllel össze keverjük, egy kis vaj is jöhet bele. Négy tojásból keményítve a mázhoz a kávéhoz 5 tojás, 1 deka vaj, 4 deka liszt 1/2 liter tejföl, kevés sóval lehet tenni.

...másikon a „Gomba mártás” receptje

Ő végig vezette őket a házon, azok minden zugot fel-forgattak, természetesen a „kisvendégbe” is bementek, és mondanom sem kell, megtalálták az ágy alatt a 2 ládát. Ráförmedtek nagyanyámra: „Ez mi?”. Nagyanyám derűsen, hogy ne mondjam hősiesen közölte velük, hogy ezek „receptek, szakácskönyvek”. Az ÁVA emberei megnézték a ládák tetejét, egy-két lapot leemeltek (a hátoldalaikat szerencsére nem nézték meg), és be kellett látniuk, hogy Nagyanyám igazat mondott. Mi a háttérből reszketve néztük anyámmal a jelenetet, mert ha kiderül a turpisság, nem csak az iratokat kobozzák el, hanem elviszik nagyanyámat is a börtönbe. De hála Istennek erre nem került sor. Így mentette meg nagyanyám szeretett édesapja levéltári anyagának egy részét az utókor számára, hiszen ez a 2 láda anyag ma mindenki számára hozzáférhető a Magyar Országos Levéltárban.

Nekem viszont a bortokomban van, és mint drága kincset őrzöm, az a pár tucat címerrajz, melyekre nagyanyám a receptkönyvet írta. Néhány példa:

Sebessy család címere, hátlapja: Kocsonya, rácos-rizs

Kaczir család címere, hátlapja: Flastrom (Anyám írása)

Dienesdy család címere, hátlapja: Cukros pite

Cserszky család címere, hátlapja: Finom pusszerli, mézeskalács

Tatár család címere, hátlapja: Almás pite

Vanya (kovásznai) család címere, hátlapja: Velős zsemle

Csíky család címere, hátlapja: Liszt koch, tejfel koch

Fekete de Boroserenyó család címere, hátlapja: Parmezános makaróni

Monos család címere, hátlapja: Sajtos burgonya-leves

Összesen 35 db ilyen lapom van. Szeretném egyszer ezt az egész gyűjteményt megjelentetni, de ha addig is bárki szeretné az esetleg megtalált címerét megnézni ebben az anyagban, szívesen segítek. Címem a szerkesztőségben van.

Evva Margit, Csoma József dédunokája

HERALDIKAI KIÁLLÍTÁS A NAGYBAJOMI „SÁRKÖZY ISTVÁN” HELYTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

A múlt év nyarán felújított Múzeumépület addigi szűkös kiállítási területe jelentősen bővült, így lehetőség nyílt arra, hogy egyik helyiségben egy kisebb címertani kiállítást rendezzünk be.

A bemutatásra került tárgyak egy magángyűjtemény részei. Célunk, hogy a teljesség igénye nélkül

ízeltőt adjunk a téma iránt érdeklődő múzeumlátogatóknak.

A kiállítás anyaga: Különböző korokból származó eredeti és másolt címerlevelek, mintegy húsz tablón a mai Magyarország történelmi vármegye- és városcímeri, pecsétek és pecsétnyomók, heraldikával foglalkozó magyar és külföldi kiadványok, könyvek, somogyi községek címeres zászlói, stb. képezik a kiállítást.

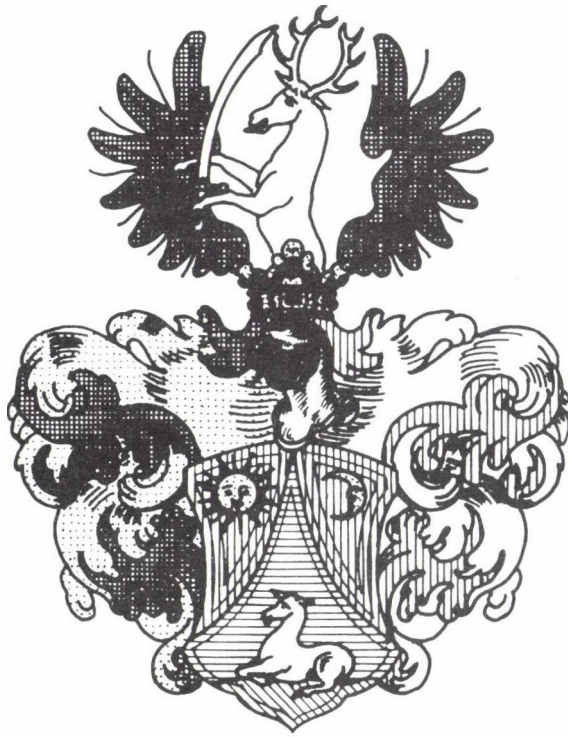
A bemutatott anyag még egy különlegességgel is rendelkezik. Egy egyedülálló művészeti ág, az üveggerámia is képviselteti magát Putnoki Sándor kaposvári iparművész alkotásaival. Csipkefinomsággal kidolgozott címeri már nem csak itthon, de több külföldi országban is láthatnak az érdeklődők mintadarabokat.

Nyári kirándulások alkalmával érdemes betérni az öreg kúriába, ahol a fentiekén túl még sok szép érdekes és értékes látnivalóban lehet része a régi emlékek kedvelőinek. (Bejelentkezés telefonon: 82/357-171. Cím: 7561. Nagybajom, Fő u. 4.)

Deák Varga József

CÍMERESLEVELEK A NAGYBAJOMI
„SÁRKÖZY ISTVÁN” HELYTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Kiállítási anyagunkban nyolc címereslevél látható. Három másolat: Kassa, Pozsony Zsigmond-kori, ill. Somogy vármegye II. Ulászlótól származó címeradományja. Az öt eredeti címerlevél közül kettő magyar vonatkozású: A Neste család II. Ferdinándtól kapott diplomája, illetve a Sztojanovics család I. Ferentől származó nemesi levele. A további három közül kettő osztrák, egy pedig bajor címeradomány. Az említett két magyar címerlevelet részletesen ismertetem az alábbiakban:

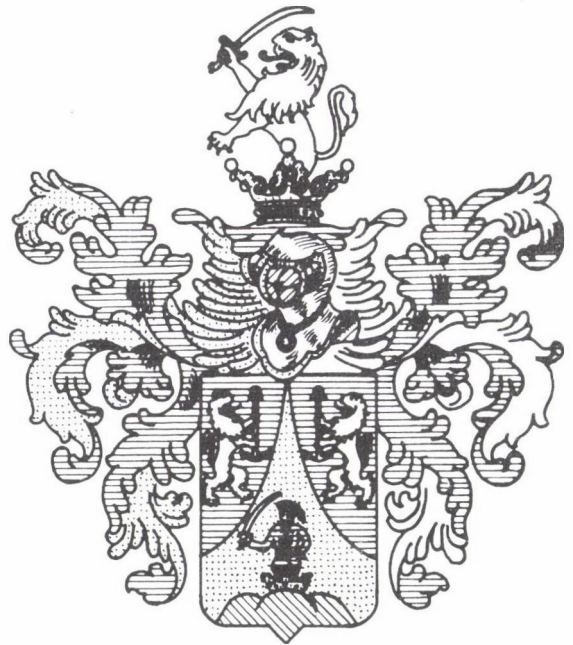

1., Neste család címere: II: Ferdinánd császár-király 1637–1657 között Neste Andrásnak, Mihálynak és Pálnak nemességet és címert adományoz.

Címerleírás: Csücsköstalpú vörös tárcsapajzsban kék sátor. A vörös pajzsmezőben jobbról arany naparc, balról arany holdarc látható. A kék sátorban zöld talajon jobbra fordult, fekvő, természetes színű szarvassuta. A koronás nyílt sisak dísz: Két fekete nyitott sasszárny között jobbra fordult, kinövő szarvasbika felemelt mellső lábaival szablyát tart. Takaró: fekete-arany, vörös-ezüst.

A címerlevél meglehetősen rossz állapotú, szövege csak részletekben olvasható. Kihirdetési záradéka nincs. Töredékben meglévő függőpecsétje leszakadt.

Bár a nemességszerzők érdemei az oklevélből nem derül(het)nek ki, a címerképből arra lehet következtetni, hogy egy hölgy szolgálatában vagy védelmében szerzett érdemekért nyerhették el a nemesi kiváltságot.

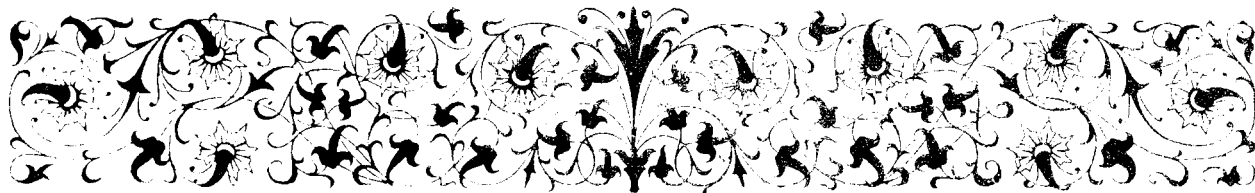

2., Sztojanovics család címere: Ferenc császár-király 1797. június 2-án Sztojanovics György veszprémi kereskedőnek, valamint János, István, Mihály, József és András fiainak, Anna leányának és feleségének Peneta Máriának nemességet és címert adományoz.

Címerleírás: Csücsköstalpú kék pajzsban arany sátor. A két kék pajzsmezőben egymással szembenálló ezüst oroszlán mellső lábaival egy-egy ezüst horgonyt tart. Az arany sátor alján zöld hármashalmon arany koronából kinövő, kékruhás, prémkalpagos, szembenező magyar férfi felemelt jobbáiban arany-markolatú szablyát tart. Takaró: Kék-arany, kék-ezüst. Kihirdetve: 1797. július 13.

A címerlevél könyv alakú, hártýára írott, függőpecsétje ép. Az egész oklevél rendkívül jó állapotú (a szerző rajzai).

Deák Varga József

KÖNYVISMERTETÉS

HADOBÁS PÁL: *A magyar katonai tisztképzés története és jelvényei*
 Művelődési Központ, Könyvtár és Múzeum, Edelény, 2000. p. 72, 62 fekete-fehér ábrával.
 (Készült 10 példányban.)

A sokat ígérő cím ellenére e kiadvány valójában csak a magyar katonaiskolák 1945-től napjainkig használatos jelvényeit mutatja be (rajzban és szövegben) 23 oldalnyi terjedelemben, több-kevesebb pontossággal feltüntetve viselési időhatárukat, anyagukat, méretüket. A munka másik, 41 oldalt kitevő része voltaképpen a jelvényeket tárgyaló rész bevezetőjeként értelmezhető, s a címben feltüntetett témát kívánta meg összefoglalni, nagyon rövid korábbi kitekintés után, lényegében a 19. századtól kezdve saját korunkig.

Az írás több vonatkozásban is kifogásolható:

1. Sem a korszakhatárok, sem az egyes iskolatípusok nem különülnek el egyértelműen egymástól. Az 1849-1945 közötti korszakot legalább három részre kellett volna felosztani: 1849–1867, 1867–1918, 1918–1945.

2. Összemosódik a cs. (és) kir. hadsereg és a m. kir. Honvédség intézményeinek története.

3. Úgyszintén nem különül el egymástól a tulajdonképpeni tiszti iskolák (akadémiák, hadapródiskolák, fő- és alreáliskolák), valamint a különféle speciális szak-, illetve továbbképzést nyújtó katonai tanfolyamok (hadiiskola, törzstiszti tanfolyam, gyalogsági lövésiskola, stb.) rendszere.

Az Osztrák-Magyar Monarchia idejében az említetteknel jóval több tiszti iskola és szaktanfolyam létezett – felsorolásuk megtalálható a korszak bármely Militár-Schematismusában –, de még a magyarországiak mindegyikét sem említi a szerző. Természetesen magyar nemzetiségű tiszt nem csak valamely magyar-

országi, hanem bármely örökös tartományokbeli iskolában is végezhetette tanulmányait.

Néhány tárgyszerű tévedésre tételesen is szeretnék rámutatni:

Az 1848 előtti időszakban az 51. gyalogezred fiúnevelő intézete nem a nem létező Somosújváron, hanem Szamosújváron működött. (5. old.)

Az utászkar iskolája sem Tulinban, hanem Tullinban (Bécsből Ény-ra, a Duna mentén található) képezte a növendékeket (u. o.). Kassa német neve nem Kaschen, még csak nem is Kaschan, hanem Kaschau (11. old.). A hadapródiskola németül nem Kadettenschule, hanem Kadettenschule (14. old.). A katonai (Militär) jelzőnél több helyen lemaradt az a-ról a két pont (14–15. old.). Komáromban sosem működött főreáliskola (14. old.), Kismartonban viszont 1909-1918 között volt ilyen intézmény. Gyanítom, hogy ebből lett itt tévesen Komárom. A budapesti cs. és kir. Gyalogsági Hadapródiskolát nem 1896-ban, hanem 1869-ben alapították (18. old.). A pécsi katonaiskola nem 1907-től, hanem 1898-tól működött, mint m. kir. pécsi Honvéd Hadapródiskola. Zrínyi Miklós nevét nem 1904-től viselte, hanem a Horthy-korszakban, 1922-től (18. old.).

A tanítás a századfordulón nem csak a soproni főreálban volt magyar nyelvű, hanem valamennyi honvéd intézetben (Ludovika Akadémia, nagyváradai és pécsi Hadapródiskola, soproni Főreáliskola). A közös hadsereg iskoláiban természetesen német volt a szolgálati nyelv, de nem csak Magyarországon, ha-

nem valamennyi más országban és tartományban is (18. old.).

A jutasi altiszti iskola 1934-től természetesen nem csapattisztképző, hanem csapataltisztképző iskolává alakult át (21. old.).

1919–1922 között a magyar hadsereg megnevezése Nemzeti Hadsereg volt, a m. kir. Honvédség elnevezés csak 1922-től lett ismét hivatalossá (21. old.). A Magyar Néphadsereg elnevezést – minisztertanácsi rendeletre – 1951. június 1-jén vezették be. Így 1948-ban még Magyar Honvédségként (ha úgy tetszik, „demokratikus” Honvédség) létezett.

A soknak mondható nyomdahibát nem tartom érdemesnek felsorolni.

Az irodalomjegyzékből látszik, hogy a szerző nem ismert, vagy legalábbis nem használt több, a témához kapcsolódó fontos munkát.

A Ludovikáról 1930-ban kimerítő feldolgozás született (Bachó László: A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia története). Újabb összegzés: Rada Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a társintézetek összefoglaló története (1830–1945), Bp., 1998. Számos katonaiskolánk története önállóan is feldolgozott – pl. m. kir. honvéd Főreáliskola, Sopron (Péterfy Károly, 1934), cs. és kir. Katonai Alreáliskola, Kőszeg (Hídvéghy Sándor, 1937), m. kir. honvéd Hadapródiskola, Pécs (Garay Lajos, 1939), m. kir. honvéd Hadapródiskola, Nagyvárad (Szentesi József, 1943), stb. –, nem beszélve az 1918 előtti, igen alapos német nyelvű szakmunkákról, pl.: Proksch Adolf: Geschichte der k.u.k. Artilleriekadettenschule in Wien (Wien, 1907).

A téma a kezdetektől napjainkig terjedő, összefoglaló jellegű, igen színvonalas és modern feldolgozását nyújtja: A magyar katonai vezető- és tiszti-

képzés története (szerk.: Lengyel Ferenc, Szántó Mihály, Bp., 1996.) c. kötet, amely az 1996. okt. 8–9-i tudományos konferencia előadásait tartalmazza.

Rövid, de áttekintő összegzés található az 1914 előtti állapotokról Révai Nagy Lexikonában (9. kötet: hadapród-iskolák, 11. kötet: katonai nevelő és képző intézetek címszavaknál). Szintén szerényebb terjedelmű, de érthető és az egyenruházatra is kiterjedő összegzés a 18. sz.-tól 1945-ig: Barczy Zoltán: Évszázadok egyenruhái (Bp., 1991.) 195-200., 248-250. old.

Egyes forrásmunkáknál illő lett volna a szerzők nevét is feltüntetni, pl. A magyar katonai elit 1938-1945 (Bp., 1987.), szerzője Szakály Sándor, a Hábórútól a forradalomig – Adatok a magyar hadsereg történetéből 1945-1955 (Bp., 1994) c. műnek Csendes László és Gellért Tibor a szerzője.

A jelvényeket tárgyaló – egyébként nem hiánytalan – rész egyáltalában nem tartalmaz jegyzeteket, holott itt lényeges lenne ismerni a viselést elrendelő rendelet számát, keltét, stb. Jó lett volna azt is feltüntetni, hogy a jelvényeket, jelzéseket az egyenruhán pontosan hol is viselték. Talán szerencsésebb lett volna a szöveges részben is – a jelvényekhez kapcsolódóan – megmaradni az 1945-től kezdődő korszak ismertetésénél.

Természetesen 1945 előtt is voltak a katonai tanintézeteknek a tanulmányi előmenetelt jelző jelvényei, évfolyam jelzései, iskolajelvényei, néha még kitüntetései is (pl. a jutasi altisztképzőnek). Ezekről itt említés sem történt.

Összegezve a fentieket, bár a jó szándékot nem vitatom, a feldolgozás nem tekinthető szerencsésnek és jól sikerültnek.

Rainer Pál

HOPPÁL DEZSŐ: *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei*

Cartographia Kft Budapest, 2001. 160 p., számos színes és fekete-fehér ábrával, ármegjelölés nélkül, ISBN 963 352 084 3 CM

E kötet témaválasztásában igen közel áll Csáky Imre 1995-ben megjelent munkájához, amelynek címe: A magyar királyság vármegyéinek címerei a 18-19. században. Csáky könyve már terjedelménél fogva is részletesebb, pontosabb, tudományosabb jellegű. Címerábrái azonban – legalábbis részben – erőtlenebbek, jellegtelenebbek mint a jelen köteté. Mindez nem véletlen. Hiszen Hoppál könyve a neves osztrák heraldikus, Hugo Gerald Ströhl (1815–1919), Österreichisch –

Ungarische Wappenrolle című, 1899-ben Bécsben napvilágot látott művének ábráit vette át. (Jellemző, hogy a Komárom vm. címerében általa megrajzolt vitéz morion-sisakot visel. Magyar heraldikus alighanem mellőzte volna ezen nyugati viseletdarabot egy hazai megyecímer megalkotásánál.)

A gyűjtemény a kiegyezés utáni Magyarország megyecímereit az 1876-os átfogó közigazgatási rendezés utáni állapotba rögzítette. Ekkor szűntek meg,

illetve olvadtak bele a vármegyerendszerbe a különféle kiváltságos székek és kerületek, s a megyehálózat kiterjedt a valamivel korábban felszámolt katonai határőrvidék területére is. Ez a rendezés – eltekintve néhány kisebb módosítástól – azután egészen 1918-ig az Osztrák-Magyar Monarchia és egyúttal a történelmi Magyarország felbomlásáig megmaradt, s az utolsó volt, amely a „szentistváni” államterület egészére kiterjedt.

A nagyon rövid általános történelmi és heraldikai bevezetés (szöveg és ábrák) után a kötet tartalmazza a magyar középcímer-, a középcímerben megjelenő országrészek-, Budapest főváros, majd a 68 magyarországi- és 8 horvát–szlavón vármegye, valamint Fiume címerábráját és címerleírását. Minden címerhez egy maximum két oldalnyi szöveges rész tartozik, röviden ismertetve az illető megye történetének főbb vonásait és több-kevesebb részletességgel címerének történetét, változásait. Az idők folyamán történt megye-, illetve területegyesítések és különválások természetesen a heraldikában is éreztették hatásukat, s olykor kellemetlen feladatok elé állították a heraldikusokat, amennyiben ezek törhették a fejüket, hogy mit hagyjanak meg, vagy el a címereknél úgy, hogy azok mindezek ellenére lehetőleg jellemzően jelenítsék meg az adott területi egység sajátosságait és mindezek mellett még a heraldikai szabályoknak is megfeleljenek. Elmondható, hogy ez nem mindig sikerült.

Legkorábbi megyecímerünk Somogy megyéé, II. Ulászló király adományozta 1498-ban (a kötetben – 106. old. – sajtóhiba folytán 1489 szerepel). Hunyad megye állítólagos 1490-es pecsétje vitatott (69. old.). 1550-ben törvény rendelkezett a vármegyék címeres pecséthasználatairól és a megyék egy része – főleg azok, amelyek a királyi Magyarországhoz tartoztak – csakugyan a 16–17. században kezdtek címert használni. Megyéink többségének azonban csak a 18–19. századtól volt címere, hiszen korábban sokszor huzamosabb ideig török megszállás, majd császári katonai igazgatás alatt állottak. Újkori megyecímereink jó néhányra nem éppen sikerült alkotás, tipikus példái a hanyatló heraldika korának.

A kötetben megtaláljuk a történelmi Magyarország megyerendszerét feltüntető térképet is, amely feltünteti a megyék eredeti (1918 előtti) nagyságát, valamint az elcsatolt és a megmaradt részek nagyságát.

Ströhl színes megyecímerei csak magát a pajzsot tüntetik fel. Szinte kivétel nélkül, kisebb méretben, fekete-fehér ábrán szerepelnek a megyék teljes – si-

sakkal, sisakdíszsel, címertakaróval, esetleg pajzstartókkal ellátott – címerei is, továbbá a megyeszékhelyek és esetenként néhány jelentősebb megyebéli település címerei is. A kötetnek jegyzetapparátusa nincs, de irodalomjegyzék zárja le.

Bár természetesen rendkívül nehéz öt-tíz mondatban egy több száz, esetleg ezer éve fennálló megye történetét akár csak vázlatosan összefoglalni, ezen összefoglalók némely állítása téves, vagy napjainkra már meghaladott (pl.: az egri püspökséget nem Mária Terézia emelte érseki rangra, hanem I. Ferenc király idejében (1804) érte el e státust (64. old.), a veszprémi püspökséget nem 1009-ben alapította Szt. István király, 1001-ben már biztosan létezett (148. old.), erősen vitatható az is, hogy Koppány vezér a Csatár-dombon szenvedett volna vereséget, az ütközetről csak annyi biztosat tudni, hogy az Veszprém közelében ment végbe (u. o.), valószínűtlen a Frangepánok eredetét a rómaiakig visszavinni, s bár Pethő Gergely krónikája csakugyan ezt állítja, nem hinném, hogy címerüket IV. Béla király adományozta volna, hiszen ebből a korból egyetlen címereslevelünk sincs (80. old.), a nagy múltú Győr vm. talán megérdemelt volna némi méltatást is (58. old.), stb.).

Erősen vitatható a Szt. Korona részei összeállításának időpontja (10. old.).

Nem értek egyet egyes címertani leírásokkal sem (pl. Körös vm. címerénél a koronás párdüfű nem Bosznia, hanem Dalmácia címeréből, a vadkacsa nem a Pálffy, hanem a báni tisztet viselt Nádasdy család címeréből került átvételre (29. old.), Zala vm. 1550-es pecsétjén szerintem nem lombok, hanem mint a későbbiekben is, a nyitott korona szerepel, legfeljebb a korona ágait jelenítette meg a pecsétvéső lombokhoz hasonlóan (150–151. old.).

Becsúszott néhány – nyilván a szerzőtől független – nyomdahiba is: Bars vm. címerleírásánál sisaktartója helyett sisaktakarója olvasandó (25. old.), III. Béla nem 1172–1176, hanem 1172–1196 között uralkodott (138. old.). IV. László sem 1262–1290, hanem 1272–1290 között kormányozta az országot (70. old.), Brassó nem 1867-től hanem 1876-tól lett önálló vármegye (40. old.), stb. Nógrád vm. címere helyett a 95. old. jobb szélén a 97. old. jobbszéli Nyitra vm. – egyébként nagyon hasonló – címerábrája ismétlődik tévesen. A 32. old.-on lemaradt Naszód-vidék címerábrája.

Mindezen kisebb-nagyobb pontatlanságok ellenére az izlées kivitelű kötet olyan munkának mondható, amely hasznos ismereteket foglal össze és ad közre a művelt és érdeklődő közönségnek, s azt feltehe-

tően a szakemberek is kézikönyvként fogják forgatni. Aminek pedig leginkább örülök, a jelen munkát összevetve a már említett Csáky-féle feldolgozással, megyei címereinkről is többféle, időben és megjeleni-

tésben némileg eltérő címváltozat lett könnyen elérhetővé.

Rainer Pál

*A NYÍREGYHÁZI JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE.
XLII. évfolyam. Főszerkesztő Németh Péter.
Nyíregyháza 2000. 383.*

Azok, akik a vidéki múzeumi illetve levéltári évkönyveket ismerik, már megszokták, hogy a múzeumok éves periodikái elsősorban a régészet vagy a néprajz újabb eredményeinek adnak helyet, míg az írott forrásokon alapuló történeti kutatásokat a levéltári kiadványokban kell keresni. A Jósa András Múzeum újabb évkönyvében azonban számos, a szabolcsi táj középkori múltját feltáró dolgozat olvasható. A kötet azért is megérdemli a figyelmet, mert több segédtudományi vonatkozású írást tartalmaz.

A régészetet Révész László és Langó Péter tanulmányai képviselik. A „Műemlékvédelem” c. viselő rovatban a gyügyei és a beregdaróci református templom történetével (Gere László, M. Veres Lujza, Balázsik Tamás írásai) ismerkedhet meg az olvasó.

Gyügye 1284–1556 közötti történetével Horváth Richárd dolgozata ismerteti meg. A munka függelékében nemcsak egy 1506. évi oklevél szövegét találjuk meg, hanem két genealógiai táblát is. Az egyik a Gyügyei atyafiságról ad vázlatos képet, míg a másik Várdai Miklós (1424–1461, 1453–1456 között főkinestartó) leszármazottjairól tájékoztat.

Horváthon kívül még három szerző vállalkozott forráskiadásra. Piti Ferenc a Vay család (ma már csupán fényképeken hozzáférhető) berkeszi levéltárának 1342–1382 között keletkezett, s a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékre vonatkozó okleveleinek a regesztáit készítette el. A Vay család levéltári anyagát kevéssé ismeri a kutatás, pedig gazdag gyűjteményről van szó. Piti Ferenc munkája 36 okmány magyar nyelvű kivonatát tartalmazza.

Kiss András néhány esztendővel ezelőtt Szatmár megye levéltárában egy 1826-ban lezárult per mellékletei között akadt 11 darab 13–15. századi eredeti oklevélre (Erdélyi Múzeum 1992, 73–89.). Most a kötetben Lajos király 1366. január 13-i és Zsigmond király 1425. november 16-án kiadott okmányát közli. Az egyik 1794-es, a másik 1836-os másolatban maradt ránk. Ilyen késői átiratban számos középkori oklevélünk lappanghat.

Két 15. századi oklevelet közöl és elemez Solymosi László, aki dolgozatát Fehértói Katalin nyelvésznek ajánlja. 1435-ben Szabolcs és Bereg megye nádori közgyűlésén levelesített gonosztevők listáját tartalmazzák a dokumentumok. A két forrás közül az egyik szabályos oklevél (ebben találjuk a szabolesiakat), míg a másik dokumentumban a beregi levelesítetteket szedték jegyzékbe. Az iratok jobbágyok és földesurak neveit tartalmazzák. Szabolcsban 26 település 237 gonosztevőjét, Beregben 25 helység 71 bűnös személyét írták össze. Figyelemre méltó, hogy míg Szabolcsban 9 földesúr 204, addig Beregben 17 földbirtokos 46 jobbágyát találták gonosztevőnek.

Kristó Gyula két oklevelet vett kritikai vizsgálat alá. Egyikükről, amelyet 1322. január 4-én adtak ki, megállapította, hogy hamis, míg a másik – ugyancsak Anjou-kori) kiadvány hitelesnek tekinthető.

Zsoldos Attila a Kállai-ösöknek IV. László korabeli szereplését tette vizsgálatá tárgyává. A Tiszántúl északi részén uralkodóknak territorialis hatalomhoz próbálta őket segíteni, hogy ebben a régióban az oligarchákkal szemben a központi hatalom biztos támaszát képezzék. Ők azonban ehhez a szerephez nem voltak elég erősek. Így IV. László halála után a Borsák, Aba Amadé felszámolták az alakulगतó tartományt.

A segédtudományoknak újabban örvendetesen fejlődő ágát, az archontológiát képviseli C. Tóth Norbert írása, aki Szabolcs megye hatóságának 1314 oklevele alapján a vármegye 1284–1526 közötti tisztségviselőinek (ispán, alispán, szolgabírák) a listáját készítette el. Munkája nélkülözhetetlen lesz a családtörténészek számára is.

Zágorhidi Czigány Balázs Fehér Mátyásnak a beregszászi domonkosokra vonatkozó kutatásait elemezte, s megállapította, a szerző nem riadt vissza attól, hogy forrásait meghamisítsa.

Nógrády Árpád izgalmas elemzése a gazdaságtörténet témakörébe tartozik. Munkája nem csupán azért érdemel figyelmet, mert megállapítja, hogy na-

ponta 500–600 gr. kenyeret fogyasztottak eleink, hanem azért is, mert középkorvégi viszonyaink megértéséhez az 1530-as években keletkezett forrást szövegeztet meg. Valóban, nem feltétlenül kell mindig középkori kutatásainkat 1526. augusztus 29.-vel lezárni.

Németh Péter a cégényi monostor 1181. évi birtokösszeírásának a helyneveit elemzi. Nem ez az első dolgozat, amelyet a szerző a településtörténet tárgy-

körében készített. Nyelvészet, birtoktörténet eredményeit ötvözi művében. A listán 6 a tatárjárás idején elpusztult, 5 a középkor végét megért, és 18 ma is létező helység nevét találjuk. Ugyancsak a nyelvészet körébe tartozik Mizser Lajos munkája, amely Pesty Frigyes múlt századi gyűjtésének Szabolcs megyei földrajzi neveit tette közzé.

Draskóczy István

*COLLOQUIA. JOURNAL OF CENTRAL EUROPEAN HISTORY.
Volume III–IV, no. 1-2, 1996–1997. Ed. Pompiliu Teodor. Cluj, 2000. 369.*

A kiadványt, amely világnyelveken adott közre tanulmányokat és könyvismertetések, a Babes-Bolyai Tudományegyetem Közép-Európai Tanulmányok Intézete gondozta. A kötet végén rövid híradást olvashatunk a Román-Szlovák Történész Vegyesbizottság 1997. évi pozsonyi üléséről, amely a felvilágosodással foglalkozott.

A kötet tanulmányai a tág értelemben vett elit témakörével foglalkoznak. Romániai kutatók mellett angol, lengyel, német és magyar történészek írásait olvashatjuk. Magyarországról pl. Horn Ildikó II. Rákóczi György erdélyi fejedelem vezető politikusait, azaz a fejedelmi tanács tagjait, a befolyásos tanácsadókat veszi számba.

Több tanulmány foglalkozik az egyháziakkal (elsősorban az orthodox papsággal). Azokat a dolgozatokat, amelyek a román társadalom női vezetőit vizsgálták, külön fejezetbe gyűjtötték.

Figyelemre méltóak azok a tanulmányok, amelyek az egyetemet végzett értelmiséget vizsgálják. Két munka (Stelian Mándrut és Nicolae Bocsan a szerzőjük) azt kutatja, kik voltak azok az erdélyi, bukovinai és ó-romániai diákok, akik a bécsi Műegyetemen, illetve az antwerpeni Kereskedelmi Intézetben tanultak az 1867-1918 közötti időszakban. Bocsanal szemben Mándrut arra is kíváncsi volt, milyen a hall-

gatók nemzetiségi megoszlása. Meglepően kevés erdélyi magyar látogatta szerinte a bécsi intézményt.

A Turul olvasóinak érdeklődésére a fiatal erdélyi történésznek, W. Kovács Andrásnak az alapos tanulmánya tarthat számot, ugyanis ő a Cegei Wass családnak a történetét tekintette át. A szerző a rokonságnak a sorsát a 16. század elejéig követte nyomon. Kutatásai során a családnak Kolozsvárt őrzött levéltára illetve a Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveire támaszkodott. Figyelemre méltó, hogy Huszti András családi levéltárosa a 18. században már készített genealógiai táblát, miközben a dokumentumok többségét in extenso lemásolta.

Kovács a familia eredetét a 12. század végére vezette vissza. Részletesen szólt azokról a kiváltságokról, amelyeket az uralkodók adtak a család tagjainak. Elemezve a rokonságnak az erdélyi társadalomban elfoglalt helyét, jutott arra a következtetésre, hogy vagyon, rokonsági kapcsolatok a táj nemességének a középső rétegéhez kötötte a család tagjait. A házassági kapcsolatok ugyanakkor sokszor a náluk alacsonyabb rangú családokhoz fűzték őket. A tanulmányt részletes genealógiai táblázat zárta le.

Draskóczy István

*ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár
CD-ROM. Arcanum Digitéka, Budapest, 2001.*

Az Arcanum Kiadó kiadványainak a listájára ez év márciusában került fel az a digitális lemezük, amely Engel Pál két munkáját tartalmazza. A művek egyike, „Magyarország világi archontológiája 1301-1457” jól ismert, hisz néhány esztendeje könyv alakban két kiadást is megért, s a kutatók nélkülözhetetlen támaszává vált.

CD-ROM változata kisebb módosításokat leszámítva a könyv eredeti szövegét tartalmazza. Mivel digitális lemezen olvasható az összeállítás, természetes, hogy mutatóra nincs szükség, hisz az érdeklődő néhány kattintás után a keresett személyre vonatkozó összes információt leolvashatja számítógépe képernyőjén.

A jelen sorok írójának, aki az 1970-es évek közepén tanárai, Bolla Ilona és Gerics József biztatására vállalkozott genealógiai kutatásokra (egyetemi doktori disszertációját az ő irányításuk mellett készítette el hajdan, s azóta is írt családtörténeti dolgozatokat) megbocsátható, ha a CD-n található másik művet kívánja részletesebben ismertetni. A „Középkori magyar genealógia” újdonságnak számít, noha a szakirodalomból tudomást szerezhettünk a létezéséről. Ez a gyűjtés képezte a szerző nem egy tanulmányának az alapját,¹ miként szívességéből kutatók pillanhattak be a kéziratba.

Közismert, milyen hosszadalmas, aprólékos munkát kíván meg középkori családjaink történetének a feldolgozása, a kutató sohasem lehet biztos abban, hogy nem akad újabb, fontos adatra. A digitális lemez majd harminc esztendő anyaggyűjtésének az eredményét tartalmazza.² A szerző ugyan felhasználja a szakirodalom eredményeit, ám ha valaki a lábjegyzetekre pillant (külön kattintásra hívhatók elő), többnyire forráskiadások oldalszámait illetve levéltári jelzeteket talál. Ilyen mennyiségű kiadatlan dokumentumot tudunkkal még senki sem hasznosított családtörténeti szempontból. A megoldás jelzi, hogy bármennyi (kétségtelen, eltérő színvonalú) genealógiai témájú írás látott napvilágot, alig akad olyan középkori nemesi családunk, amelynek a leszármazását sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A kiadvány célját a rövid bevezetésből ismerjük meg. A legtöbb munkában az előszó foglalkozik a módszertani problémákkal a szakirodalomban. Kár, hogy ez a tájékoztató csak igen rövid lett. Ám érdemes lett volna legalább felhívni a figyelmet azokra a művekre, ahol Engel Pál munkamódszerével lehet megismerkedni.³

¹ Pl. *Engel Pál-Lővei Pál-Varga Livia*: Gótikus sírkövek Mária-völgyről és Segesdről. *Művészettörténeti Értesítő* 30 (1981) 140-144.; *Üök*: A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. *Uo.* 255-259.; *Engel Pál*: Néhány 14. századi erdélyi vajda származása. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. *Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor*. Kolozsvár 1996, 176-186.; *Üő.*: Az Aba-nemzetség Alattányi-ága. In: *Magyarok cleiről. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Piti Ferenc*. Szeged 2000, 127-136.

² „Én voltam a legjobb középkorász a Postán.” Engel Pál történéssel beszélget Banyó Péter. *Beszélő* 6 (2001): 2. sz. 60.

³ *Engel Pál*: Birtok- és családtörténet (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domonkos 80. születésnapjára*. Szerk. *Glatz Gerenc*. Bp., 1993, 23-36.; *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998, 9-27. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)

Az érdeklődő nem hagyományos családtörténeti munkát helyezhet számítógépe CD leolvasójába. Ugyanis birtoktörténeti megfigyeléseket, életpályákat hiába keres benne. A szerző célja ugyanis nem az volt, hogy szokásos családtörténetet készítsen, hanem az, hogy használható kiindulási alapot, segédeszközt adjon azok kezébe, akik középkori társadalomtörténeti kérdéseket vizsgálnak vagy éppen valamelyik család múltját faggatják. Így azt tartotta fontosnak, hogy a genealógiai táblázatokat ismerjék meg a szakemberek.

A vonatkozó szakirodalommal szemben megfogalmazott esetleges kritikai észrevételeket, a táblázatok megértéséhez feltétlenül szükséges magyarázatokat a jegyzetekben találja meg az olvasó. A lábjegyzetek elkészítésekor a szerző arra törekedett, hogy a legszükségesebb hivatkozásokat tüntesse fel.

A lemezen mintegy 800 család 10 000 személyére talál az érdeklődő adatokat. Többségük nevét olvashattuk az „Archontológia” kötet mutatójában, vagyis a „Középkori magyar genealógia” különösen egy meghatározott társadalmi kör rokoni kapcsolataira, családi viszonyaira vet fényt (igaz, középkori forrásaink a megyei középbirtokosnál szegényebb nemesség tanulmányozását nagyon megnehezítik). Ám a nevesebb famíliák mellett alkalmanként szerényebb sorsú rokonságok nevére is rábukkanunk, legyen akár várjobbágy, akár valamely közszabad vagy valaki más az ősök. Így akadunk rá például a Balázsfalvi, Ivánci, Iregi, Macskási stb. ősökre.

A szerző érdeklődésének megfelelően elsősorban azokra az atyafiságokra lel az olvasó, amelyeknek a tagjai az Anjou- illetve a Zsigmondkorban játszottak jelentősebb szerepet. Ám akad olyan család is, mint például a nádasi Ongor, a Nagylucei, a dengelegi Pongrác, amelyik középkori történelmünk utolsó évtizedeiben emelkedett fel. Több esetben Engel Pál a leszármazás fonalát az Árpád-kortól Mohácsig követte. Mint ismeretes, Karácsonyi János a nemzetségek sorsát a 14. század közepéig követte.

A családi genealógiák ABC rendben követik egymást. Engel Pál alapnak Karácsonyi János klasszikus alkotását tekintette.⁴ Következésképpen a táblák nemzetségek szerint sorakoznak egymás után, s csupán a genus-hoz nem köthető családok nevét olvashatjuk közvetlenül a tartalomjegyzékben. Azok a rokonságok, amelyek valamelyik nemzetségből sarjad-

⁴ *Dr. Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. I-III. Bp., 1900-1901. Reprintje: Bp., 1995.

tak ki, természetesen a nemzetség neve alatt található meg.

Noha Karácsonyi János műve szolgált kiindulási alapul, a szerző több helyütt alaposan átrajzolta a kiemelkedő történésünk által készített családfákat. A kiadatlan források fényében új ágakat fedezett fel (pl. az Abáknál a Szűcsi- vagy az Alattyáni-ág). Másutt kutatásaira támaszkodva rajzolta be az egyes ágak közötti kapcsolódási pontokat (sszempontjairól szívesen olvastunk volna annál többet, mint ami a jegyzetekben található). Új eredményeket tartalmaz ennek megfelelően például a Kacsics nem 1. sz. táblázata, ahol a nemzetségen belüli különböző rokonságok egymáshoz való viszonyát ábrázolta a szerző. Az Aba nemzetség Újlaki-, Galgóci-, Nádasi-, Amadé- illetve Csirke-ágát közös őstől származtatva egy ágba, a Széplakiba fogta össze. A példa mutatja, helyenként célszerűnek látszott, ha új elnevezést talál ki azon nevek helyére, amelyekkel Karácsonyi János jelezte a nemek egyes ágait.

Engel Pál több helyütt kiegészítette, javította saját, korábbi megállapításait. Ezt látjuk a Zsigmondkori néhány bárói rokonságánál (pl. Garai, Lachti, Rozgonyi, Perényi, Rátóti). (Zsigmond bárói. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Bp., 1987. 114–129., 405–458.) 14 esztendővel ezelőtt

a témáról publikált tanulmányához genealógiai táblákat mellékel. Az akkor szükségszerűen leegyszerűsített családfákat most a CD-ROM bővebb, részletesebb táblázatai kiváltják, amelyekről a szerző újabb kutatási eredményei is leolvashatók.

A számítógépes program kereső rendszere könnyíti meg a családok közötti tájékozódást, így mindenki hamar rátalálhat az őt érdeklő genealógiára. Az adatbázis révén könnyedén azonosíthatók a nevek. A számítógép természetesen sokféle csoportosítási lehetőséget kínál, s ezzel megkönnyíti a hozzérők munkáját.

Engel Pál genealógiai lemeze történetírásunk fontos alkotása, amihez sokszor fogunk fordulni. Utoljára olyan munka, amely nagy mennyiségű adat alapján egyszerre sok család leszármazási tábláját adta olvasói kezébe, száz esztendeje született. Bármily alapos is volt Karácsonyi János könyve, munkássága nem szegte kedvét a kutatóknak. Bizonyosak vagyunk abban, hogy Engel Pál műve hozzá fog járulni ahhoz, hogy a genealógia, ez a méltatlanul háttérbe szorult tudományág, ismét nagyobb szerephez jusson a tudományos érdeklődésben, CD-je további kutatások alapját veti meg.

Draskóczy István

A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.

Készítették a Magyar Országos Levéltár munkatársai. Szerk. Rác György. Budapest 2000, Arcanum Digitéka.

A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményéről már több digitális lemez látott napvilágot. 1983 és 1994 között az időrendi mutatólapok adatait vitték számítógépre. Középkori okleveleinket évtizedek óta levéltárosok, történészek sora (Borsa Iván, Mályusz Elemér, Kumorovitz L. Bernát, Bónis György, Ila Bálint, Komjáthy Miklós, Muzsnai Lászlóné, Érszegi Géza, Jakó Zsigmond, Bakács István, Bándi Zsuzsa, Kenéz Győző, Sölch Miklós, Trostovszky Gabriella, Kovács Zsuzsa - hogy csupán néhány nevet említsünk a hosszú sorból) illetve jóakarató magánszemélyek (pl. Tomcsányi Tamás)

regesztázták, regesztázzák. A jelen digitális lemezen az 1341–1363 és 1421–1526 közötti időszaknak az általuk készített magyar nyelvű tartalmi kivonatait kapja kézhez az olvasó. Az 1438–1464 közötti évek magyar nyelvű kivonataihoz mutató is rendelkezésre áll. Tekintve azokat a lehetőségeket, amelyeket a számítógépes program kínál, az Országos Levéltár kezdeményezése jelentős mértékben megkönnyíti a kutatói munkát, a középkori oklevélszövegeink közötti tájékozódást. Természetesen azon okmányok szövegét, amelyekről nem készült regeszta, hiába keressük a digitális lemezen.

Draskóczy István

JÁN ŽILÁK: *Ján Francisci–Rimavský genealógia rodu.*

Slovenská genealogicko–heraldická spoločnosť pri Maticej Slovenskej kiadása Martin 2000. 48. oldal, illusztrált
(*Bibliotheca Genealogica Slovaca* (2))
ISBN 80-968341-6-9

Genealógiai tanulmány a 19: századi szlovák történelem ismert személyiségéről, annak felmenőiről, illetve leszármazóiról, családjáról. A publikáció gerincét Ján Francisci–Rimavský és közvetlen családjának története alkotja. A XVIII: századi előzményektől századunkig

terjed – a széles levéltári – anyagra épülő genealógiai mű. A kötetben kitérnek az Amerikai Egyesült Államokba, illetve Oroszországba került rokonokra is.

Pandula Attila

PETER KARTOUS–LADISLAV, VRTEL': *Heraldický Register Slovenske Republiky. I:*

Ministerstvo Vnútra SR – Matica Slovenska kiadása Martin 2000. 277 p., nagyszámú színes illusztrációval,
angol összefoglalóval (275–277 pp.) ISBN 80-7090-584-0

A (legalább) 5 kötetre tervezett, s előreláthatóan 2004–2005-ig megjelenő sorozat első része. Az állami szimbólumok mellett a jelen kötetben közlésre kerül 452 szlovákiai város és település címere és zászlója. Közlésre kerülnek intézményi-, címerek, egyházi személyiségek címerei, illetve családi és személyi címerek is.

A kötet gerincét a szlovákiai kommunális heraldikai anyag bemutatása alkotja. A jelenkori, elsődlegesen a történelmi hagyományokon alapuló szlovákiai kommunális heraldika közvetlen előzményei 1975-re mennek vissza. A kötetben alfabetikus sorrendben szerepelnek az egyes települések (heraldikus) zászlói és címerei. Az egyes címerek rövid heraldikai leírásán, regisztrálási adatain túl, utalás történik a címerek történelmi előzményeire, azok forrásaira. Megjegyzendő, hogy a szlovákiai települések túlnyomó részének zászlója modern alkotás, kizárólag ú.n. heraldikai zászló. A vonatkozó címeranyag nagy része vallásos motívumokat tartalmaz (pl. Szűz Mária, különféle szentek, hús-

véti bárány, egyházi szimbólumok). Döntő részük sikeres heraldikai (újra)alkotás, amelyeknél kiemelhető a változatosság is.

Szlovákiában – hála a korszerű (mai formájában 1991-től létező) a történelmi hagyományokra, illetve egyes országok heraldikai nyilvántartási rendszerére egyaránt épülő heraldikai regisztrációnak, megoldott a helyes kommunális (és más) címerek alkotása, használata. Regisztrálni csak szakszerűen ábrázolt, leírt címert lehet. A kötet az eddig hivatalosan regisztrált címerek első nagy csoportját közli.

Használhatóságát segíti a heraldikai motívumok mutatója (269-274 pp.), a kötetben szereplő települések mutatója (262-266 pp.), a kötetben szereplő címerek tervezőinek jegyzéke (267. p.), illetve szlovák heraldikai, vexillológiai tájékoztató bibliográfia (268. p.).

Pandula Attila

BORIS PRISTER: *Odlikovanja zbirke*

Dr. Veljka Malinara. III. dio. Crna Gore, Srbija, Kraljevina SHS, (Kraljevina Jugoslavija), Socijalistička Jugoslavija.
Hrvatski povijesni muzej kiadása Zagreb 2000. (Hrvatski povijesni muzej – Katalog muzejskih zbirki XXXIII.)
212. p. nagyszámú, színes illusztrációval ISBN 953-6040-20-2

Dr. Veljka Malinar (1913–1990) nagyszabású falerisztikai kollekcijával a zágrábi Hrvatski povijesni muzej, európai összehasonlításban is fontos gyűjtemény birtokába jutott. A jeles gyűjtő halálát követően 2561 leltározott példány került a múzeumba. A bekerült anyag I. (Osztrák–Magyar Monarchia) és II. (Horvátország) részeiről megjelent köteteket korábban a „Turul” is ismertette (vö. az általam írt recenziókat az

1993/4. számban, illetve az 1998/3-4. számokban). A jelenlegi kötetben – III. részként – a „Jugoszláv”, illetve a „jugoszláv vonatkozású” – matéria kerül bemutatásra. 608 db különféle rendjel, kitüntetés, emlékérem. 44 Montenegró, 78 Szerbia, 240 a Szerb Királyság, 39 a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SHS Királyság), illetve a Jugoszláv Királyság, s 207 a Szocialista Jugoszlávia falerisztikáját reprezentálja.

A szerző a térségbeli szakirodalmon túl, felhasznált, pl. angol és német nyelven megjelent publikációkat is.

Az egyes témáknál rövid összefoglalást ad az elismerésről, ezt követően a gyűjteményben megtalálható – vonatkozó – darabokat közli. Adott esetben – magasabb rendjeleknél – áttekinti az adományozási gyakorlatot is. Végül bibliográfiai áttekintést ad. Megjegyzendő, hogy a kötetben közölt kitételek többsége igen szép példány. A közlésnél túlnyomórészt az előlapok kerültek bemutatásra. Adott esetben változatok, miniatúrák, szalagsávok is tanulmányozhatók.

A „komplex” jugoszláv jellegű anyagban olyan –

különböző korszakokból származó – ritkaságok is megtalálhatók, mint pl. a Fehér Sas Rend (1883–1941) változatokban is gazdag sorozata, a Nagy Milos Rend (1899–1903) több változata, az arany-, illetve az ezüst Draga királyné Érem (1902–1903). Teljesen komplex összeállításban szerepel a Karagyorgye Csillaga Rend (1904–1941), illetve a Jugoszláv Zászló Rend (1947–1991). Kiemelt különlegesség a maga nemében a Nép Hőse Rend (II. típusa) is (1946–1991).

A kötetben bibliográfia (205–207. pp.), névmutató (207–210 pp.), helynévmutató (210–212 pp.) is található.

Pandula Attila

KÖZÉPKORI OKLEVELEK

A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁRBAN (1300–1525).

Összegyűjtötte, átírta: BALOGH ISTVÁN. Szerkesztette: ÉRSZEGI GÉZA. A szerkesztő munkatársa: HENZSEL ÁGOTA. A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI II. KÖZLEMÉNYEK 21. Nyíregyháza, 2000. 250 p. 5 színes fotóval. ISSN 0866 3920 ISBN 963 7240 38 1, angol és német összefoglalóval

Közel 100 éve annak, hogy Karlovsky Endre és Pettkó Béla közreműködése révén nyomtatásban megjelent a „Szabolcsvármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei” című kiadvány. A kötet a levéltárban addig fellelt 23 darab 1335–1500 között keletkezett oklevél bő tartalmi kivonatát és betűhív átírását tartalmazza. Az eltelt évtizedekben végzett átfogó forrásfeltárási munkálatok eredményeként újabb Mohács előtti oklevelek kerültek elő a különböző levéltári állagokból, sőt ajándékozás és vásárlás útján is gyarapodott a gyűjtemény, amely jelenleg 71 darabot számlál, és 105 oklevélszöveget foglal magába.

Az országos jelentőségű forráspublikációk (Zsigmond-kori Okmánytár, Anjou-kori Oklevéltár) mellett a megyei és egyházi levéltárak is egyre inkább törekednek középkori oklevelek közzétételére. Példaként említhetjük a Borsod, Heves, Vas, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, illetve a Primási Levéltár kiadványait, bár az említett művek a kiadási alapelvek és közlésmód tekintetében más-más szempontokat érvényesítettek. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár is fontos feladatának érezte, hogy az őrizetében lévő eredetiben, átiratban vagy másolatban fennmaradt, a középkori történetírás szempontjából páratlan forrásértékű dokumentumokat közzéadja, a hazai medievisztika kutatói és az érdeklődő laikusok számára hozzáférhetővé tegye. A kiadás alapelve tehát az oklevelek őrzőhelye, a pertinencia, mint ahogy azt a kötet címe is hűen tükrözi.

Jelen kötet a forráskiadás területén már korábban is számos érdemet szerzett levéltáros: Balogh István,

Érszegi Géza, Henzsel Ágota együttes munkájának gyümölcse. A kötetben a teljes állományból csak 104 oklevél teljes szövegének közlésére kerülhetett sor, mivel közülük egy olyan rossz állapotú, hogy annak rekonstruálása lehetetlen volt. A kiadványban a sorozatos oklevelek szoros kronológiai sorrendben követik egymást. Az oklevél kötetben belüli sorszámaival egyvonalban szerepel a kiadás helye és kelete mai időmegjelölésünk szerinti alakban. Ezt követi maga a regeszta, az oklevél tartalmának rövid, valóban csak a legfontosabb adatok ismertetésére szorítkozó magyar nyelvű kivonata. Ebben a tekintetben jelentősen eltér a Karlovsky-Pettkó féle kötettől, mivel az meglehetősen részletes tartalmi kivonatot adott. A regeszta tartalmazza az oklevél kibocsátóját, a szövegben szereplő személy- és helyneveket, valamint az oklevélben foglalt jogi cselekményt. Kiadóként a vármegyei hatóságok és az országos méltóságok, a nádor és az országbíró, elvételek szerepelnek. Legtöbb esetben uralkodók, így I. Lajos, I. Károly, Zsigmond, Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos királyok nevével, valamint a térségben illetékes hiteleshelyekkel, a Leleszi Konventtel és a Váradai Káptalannal találkozhatunk az oklevelek kiadói között. Az oklevelek mintegy 1/3-a (31 db) vonatkozik kifejezetten Szabolcs vármegyére, míg a határos vármegyékre (Bihar, Szatmár, Ung) vonatkozókkal együtt ez az arány már meghaladja az 50%-ot is. Ehhez képest feltűnően sok, majd 25%, köztük a jóval távolabbi, Fejér (14 db) és Gömör (10 db), vármegyéket érintő forrás.

A regesztát követik a források fennmaradási formájára, mai és korábbi őrzési helyére, jelzetére vonatkozó megjegyzések, továbbá a kiadott oklevelek bibliográfiai adatai, majd új bekezdésként következik maga az oklevél, betű szerinti átírásban, mai központozással. A szövegközlés pontosságát külön is hangsúlyoznunk kell. A szöveggkritikai jelek következetes használata figyelhető meg minden olyan esetben, ahol ezt a szövegromlás, anyaghiba, hiányzó vagy kimaradt rész jelzése indokolta. Laponként újra kezdődő sorszámokkal jelölt lábjegyzetben olvashatók az esetleges paleográfiai és tartalmi észrevételek, kiegészítések. A kiadvány használatának megkönnyítésére készült a betűrendes összevont hely-, személynév- és latin tárgymutató, amely sokoldalú utalásaival, az eredeti névalakok feltüntetésével, előnevek, tisztségek közlésével messzemenően kielégít minden igényt. A kötet végén angol és német nyelvű összefoglalók olvashatók, végül 5 különösen szép küllemű oklevélről készült színes fénykép zárja a sort. Dicséret illeti a szerkesztőt, a mind tartalmi, mind módszertani szempontból kifogástalan műért, amely egyúttal könnyen áttekinthető és külsejét tekintve is tetszetős.

Az 1300–1525 között keletkezett oklevelek döntő hányada tartalmilag birtokügyletekkel, adománnyal, határjárással, birtokbaiktatással, cserével, valamint különböző privilégiumok – rév használat, vásártartás, pallosjog – adományozásával kapcsolatos.

Közülük címerképe és utóélete miatt külön is érdemes szólni a Turul hasábjain arról az oklevélről, melyet V. László állított ki 1453. február 28-án. Ebben az uralkodó Szokonyai Fejér Osvát gömöri ispán és derencsényi várnagy, s általa testvére, Szokonyai László, valamint Pádéi Fodor Frank, Szokonyai László és Miklós, Király László és testvére, Péter, továbbá Mátéi Tamás és István és Mátéi Péter fia Tamás részére címert adományozott. Az oklevél eszmei értékét növeli, hogy V. László király rövid, de annál „emlékezetesebb” uralkodása idejéből kevés címereslevél maradt ránk. A láthatólag sok vihart megért oklevélben lévő címer rekonstruálásához az oklevél elején megfestett, s a késő gótika stílusjegyeit magán viselő címerkép áll csak rendelkezésünkre, mivel az oklevél

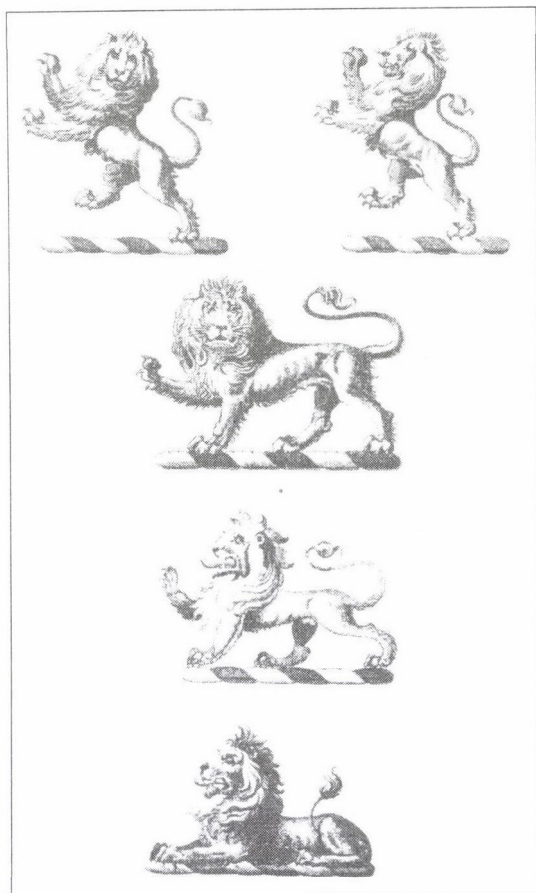
a címer leírását nem tartalmazza. (A címerkép rajza és leírása: Siebmacher's Wappenbuch des Adels von Ungarn. Nürnberg, 1885–1894. 175. 307.). Az eredetiben lévő festett kép alapján az említett családok a következő címet kapták: balra dőlt kerekalpú tárcsapajzs, a pajzs kék mezejében sárga hajtókás, fekete kesztyűt viselő páncélos kar, könyökét egy balról jobbra repülő döfi keresztül, a lándzsa fölött arany holdsarló lebeg. Markában arany keresztvasú kardot tart. A sisakcsúcsán a pajzsbeli kép ismétlődik. A takarók: kék-arany és fekete-arany színűek.

Az oklevél története is tanulságos. A Magyar Országos Levéltárban található, Helytartótanácsi Levéltár (Departamentum Nobilitare: 1794. Fasc. 159 és 1825. Fasc. 15.) irataiból kiderül, hogy az eredeti címereslevelet a Gencsen, majd Vaján élő Fejér család 1791-ben, Szatmár vármegye törvényszéke előtt folytatott nemességigazolási perében, mint bizonyító erejű mellékletet mutatta be. A vármegye elutasító határozata ellen a család fellebbezett, így került az ügy 1794-ben a Helytartótanács elé. A bemutatott dokumentumok megvizsgálása után a Helytartótanács sem igazolta a család nemességét. Az évekig húzódó per és az elutasító ítélet annyira megviselhette a családot, hogy az eredeti címereslevelet nem vette vissza a vármegyétől. A címerlevelet két évtized múlva a Zanathy Ferenc szolgabíró után maradt hivatalos iratok között találták meg. Szatmár vármegye 1824. december 13-án kelt, a nádorhoz írt levelében kérte, hogy „méltóztassanak ezen címeres levelet országszerte kihirdettetni, és ha netalán ahoz valaki just tartana, annak bé bizonyítására hozzánk utasítani”, ám jogos örökös azóta sem jelentkezett.

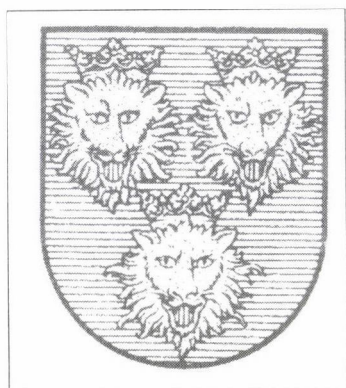
A kötettel való részletesebb megismerkedés után örömmel nyugtázzhatjuk, hogy az eddig is igen szép hagyományokra és eredményekre visszatekintő sorozat, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, egy újabb figyelemreméltó taggal gyarapodott és remélhetőleg ösztönzőleg hat majd más megyei levéltárak forráskiadási tevékenységére is.

Künstlemé Virág Éva

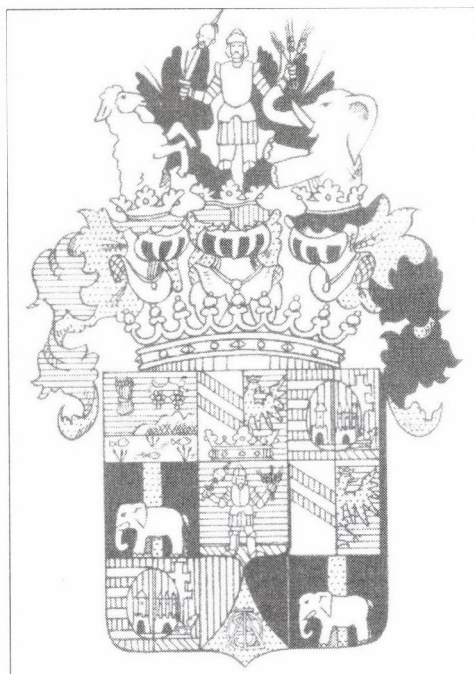
A KÖNYVHÉTEN JELENT MEG
 NYULÁSZINÉ DR. STRAUB ÉVA
 MAGYARORSZÁG CÍMERKÖNYVE

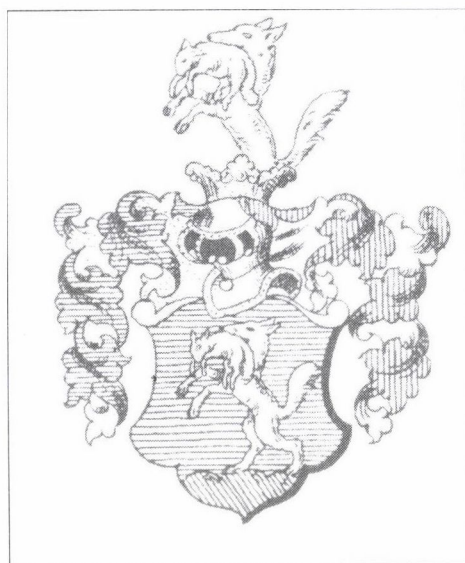
Az oroslán ábrázolási módjai

Három koronás oroslánfej a Dalmát címerben

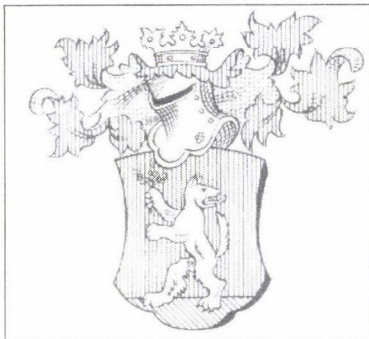
A borosjenői Tisza család 1883-as címere elefánttal

Beszélő címer: a nyulat vivő farkas:
 a Farkas család 1647-es címere

Az elefánt korai ábrázolása
a Zürichi címertekercsen

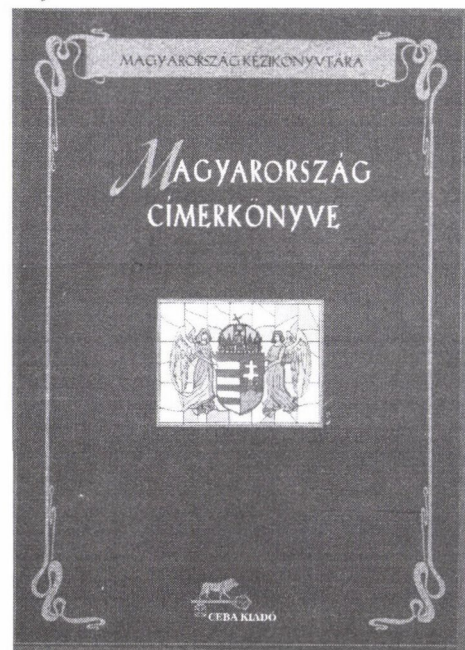
Hátratekintő farkas az alsókostályi
Tamás család 1609-es címerében

A farkas heraldikai, lépő ábrázolása

A farkas heraldikai, ágaskodó ábrázolása

A könyv borítója

A könyv a CEBA Kiadó Magyarország Kézikönyvtára sorozatában jelent meg.

Részletesebb ismertetése következő számunkban lesz olvasható.

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA, RAINER PÁL
SOÓS ISTVÁN

HETVENNEGYEDIK KÖTET
2001/3-4. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMI

E számunk szerzői

Bertényi Iván, dr. egyetemi tanár, ELTE BTK
Bodor Imre, dr., művészettörténész (Hadtörténelmi Múzeum, Budapest)
Draskóczy István, dr., egyetemi docens, ELTE BTK
Körmendi Tamás, PhD ösztöndíjas, ELTE BTK
Nyulásziné Straub Éva, dr., levéltáros (MOL) a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság alelnöke
Makk Ferenc, dr., egyetemi tanár (Szeged)
Mohos Márta, dr., főmuzeológus (Simmelweis Orvostörténelmi Múzeum. Könyvtár, Levéltár, Budapest)
Pandula Attila, dr., egyetemi adjunktus, ELTE BTK, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtájkára
Rainer Pál dr., régész-muzeológus (Veszprém)
Ress Imre, dr., történész, MTA Történettudományi Intézet (Budapest)
Solymosi László dr., egyetemi tanár (Debrecen)
Thoroczkay Gábor dr., tanársegéd, ETLÉ-BTK
W. Kovács András, könyvtáros, Erdélyi Múzeum Egyesület (Kolozsvár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült

TURUL

LXXIV. évfolyam

2001/3-4. füzet

Szerkesztik: DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL, SOÓS ISTVÁN

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

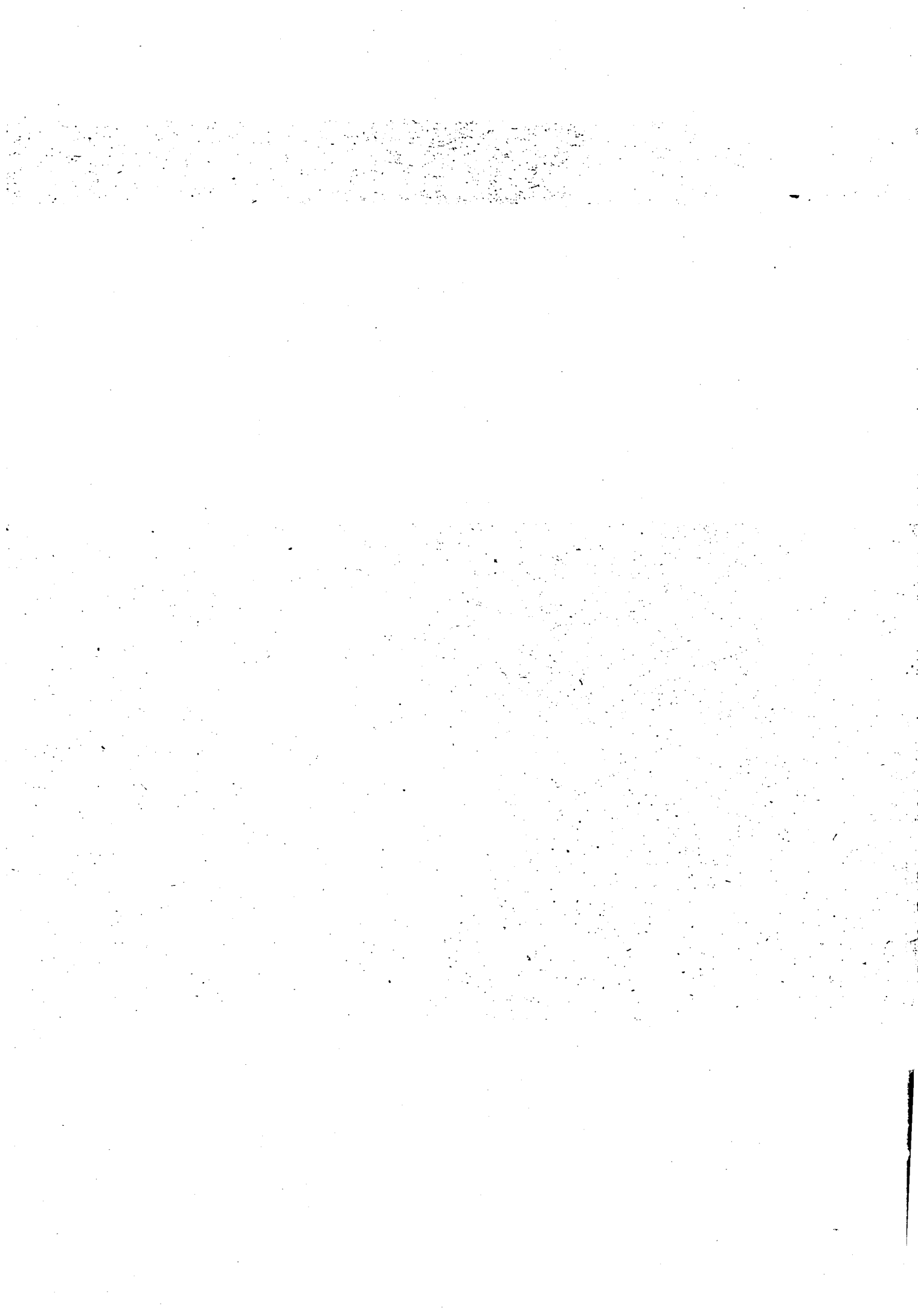
Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzuk meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: PANDULA ATTILA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.
Nyomdai kivitelezés: Kurucz Gábor, 1025 Budapest, Törökveszi út 110/b..
ISSN 1216-7258

GERICS JÓZSEF KÖSZÖNTÉSE

Bármennyire is hihetetlen, Gerics József professzor hetven esztendő. Budapesten született 1931. november 13-án. Egész életre szóló indítást kapott a Trefort utcai gyakorló gimnáziumban, ahol nemcsak megszerették a latin nyelvet és kultúrát, hanem a holt nyelvet az élőkhöz hasonlóan beszélni is tanították. 1950-ben lett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója. Egyetemi tanulmányai során meghatározó volt számára a diplomatikai és a latin filológiai iskola. Az előbbit a nagy magyar diplomatikai triász még élő és alkotóereje teljében tevékenykedő tagja, az elődök (Fejérfpataky László és Szentpétery Imre) munkáját folytató Kumorovitz L. Bernát képviselte, míg a másikat Horváth János személye testesítette meg. Különösen Kumorovitz professzor úr volt fontos számára, akit Gerics Tanár Úr tömören és a lényegre kifejezően mindmáig *Bernardus magister*nek nevez. Midőn a nyári katonai gyakorlatokat is átvészelve, a latin, történelem és levéltár szakos hallgató 1954-ben befejezte tanulmányait, Lederer Emma tanszékvezető – mindannyiunk szerencséjére –

kellően bátor volt ahhoz, hogy a tehetség alapján döntjön, és a fiatal diplomást az akkoriban többnyire elmaradhatatlan „menlevél” nélkül aspiránsként felvegye a Történelem Segédtudományai Tanszék munkatársai közé. Gerics Tanár Úr hamarosan meghálálta a bizalmat: néhány év múlva – még a harmincon innen – 1960-ban a Bölcsészkar valószínűleg legfiatalabb kandidátusa lett.* Oktatói és tudományos pályája egyenesen ívelt felfelé. 1981-ben megszerezte az akadémiai doktorátust. Még ebben az évben áthelyezték a Középkori és Korajkori Magyar Történelmi Tanszékre, majd a következő évben kinevezték egyetemi tanárrá.

Gerics Tanár Úr megszokás nélkül csaknem ötven esztendeje oktat. A középkortudomány – a medievisztika – szinte minden alkotóelemét tanítja. Kormányzat-, egyház-, művelődés-, eszme-, társadalom-, jog- és liturgiátörténelmi, valamint diplomatikai tárgyú előadásokat és szemináriumokat, továbbá oklevél- és latin auktorolvasási gyakorlatokat tart. Azóta, hogy 1952-ben egyetemi hallgatóként bekapcsolódott az oktatásba, szerény becslés szerint is több ezer középiskolai történelemtanár és mintegy kétszáz levéltáros képzésében vett részt. Tanítványai közül számosan történészként, levéltárosként tevékenykednek.

Gerics József professzor döntően a krónika- és legendairás, a kormányzattörténet és az eszmetörténet kérdéseivel foglalkozik. Munkásságának tágabb időkerete a középkor, szűkebb és meghatározó korszaka az Árpád-kor. Komplex vizsgálódásaiban méltó helyére került a jog. Emiatt Mályusz Elemér mintegy szellemi tanítványává fogadta, amikor 1981-ben doktori értekezése hivatalos bírálójaként keserűen meg-

* Legkorábbi gestaértekezéseink keletkezésrendjének problémái. Bp., 1961. Értekezések a történelemtudomány köréből. Új sorozat 22. (szerk.)

jegyezte, hogy az 1930-as évek közepén hiába hívta fel tanítványai figyelmét a kánonjog fontosságára, intését nem fogadták meg.

Tudományos tevékenységét a források alázatos tisztelete, a széles körű nemzetközi kitekintés, az értékkörzés és teremtés jellemzi. Komolyan veszi a tudományt. Mindig a forrásokból indul ki, és sohasem valamely elképzelés, tetszetős ötlet erőszakolt, minden áron való igazolását keresi bennük. Műveinek igazi súlyát hitele adja. Sokoldalú munkásságának csúcsteljesítménye a korai rendiség európai és magyarországi történetét tárgyaló monográfia. Sajnálatos módon *A korai rendiség Európában és Magyarországon** című alapmű tudománypolitikai szűkkeblűségből vagy más okból nem jelent meg idegen nyelven. Tanulmányai közül kiemelkedő fontosságú az a sorozat, amelyik Szent István korával foglalkozik, és többek között a koronaküldés és a felségjelvények kérdésében az elterjedt felfogástól eltérő nézetet alapoz meg.**

Gerics Tanár Úr nem konfrontatív egyéniség. Ennek ellenére számos tudományos vita kapcsolódik személyéhez. Aki látta és hallotta nyilvánosan szerepelni, sohasem felejtí sajátos kézmozdulatait, hangmagasságának változásait, igazságérzetből fakadó indulatának megnyilvánulásait. Ez az érzelmi töltet azonban sohasem veszélyezteti a vita korrektségét, sohasem vezet *ad hominem* megjegyzésekhez, és teljességgel hiányzik publikációiból. Gerics Tanár Úr számára a vita tárgya, a felmerült kérdés korrekt

megoldása a fontos, amiért áldozni is érdemes. Egy alkalommal hosszasan szláv nyelvészettel is foglalkozott, hogy közelebb jusson a megoldáshoz.

Gerics József professzor a latin nyelv szerelmese, hobbija a latin filológia. A fáma szerint megesett, hogy nemzetközi tudományos konferencián német nyelvű előadását a jelenlevők meglepetésére és az elnök dicséretét kiváltva latinul folytatta és fejezte be. Amikor csaknem négy évtizeddel ezelőtt Bolognában leróta tiszteletét a számára oly kedves középkori jogtudósok sírjánál, szomorúan tapasztalta, hogy a ferences templomban alig találni szerzetest, aki Cice-ro nyelven tudna felvilágosítást adni. Néhány hete örömmel újságolta, hogy a Bölcsészkar új helyén tájékozódva, olyan latin szakos hallgatóra bukkant, aki valamelyik épület helyét firtató latin nyelvű kérdésre hibátlan latinsággal válaszolt, s mint utóbb kiderült, az illető régi tanítványának a leánya volt.

Van valami jelképes abban, hogy az első ezredfordulóval oly behatóan foglalkozó Gerics József professzor éppen a millenniumi ünnepségek keretében kapott magas állami kitüntetést iskolateremtő oktatói és nemzetközileg elismert tudományos munkásságáért, és azt a latinos műveltségű, jogtudós államfőtől vehette át. Szívből gratulálunk hozzá, és 70. születésnapja alkalmából tanári és tudósi pályája töretlen folytatását kívánjuk *ad multos annos*.

Solymosi László

GERICS JÓZSEF MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

(1994–2001)

Jelen munka szerves folytatása a KULCSÁR ERZSÉBET és THOROCZKAY GÁBOR által összeállított életmű-bibliográfiának – Gerics József műveinek bibliográfiája (1956–1993). In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József

professzor tiszteletére. Szerk. DRASKÓCZY ISTVÁN. ELTE Középkori és Kora-Újkori Magyar Történelmi Tanszéke. Bp., 1994. 259–266. –, s annak közlési elveit (kivéve a folyóiratcímek rövidítését) is híven követi. A kéziratot 2001. szeptember 1-jén zártuk.

* Bp., 1987. (szerk.)

** A tanulmányok egy részét Ladányi Erzsébettel írta, lásd a Bibliográfiában (szerk.)

1994

Hartvik. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő KRISTÓ Gyula. Szerkesztők ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó, 255.

Péter király egyházpolitikája és következményei. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerkesztette SZ. JÓNÁS Ilona. Budapest, 1994. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Egyetemes Történeti Tanszéke. 29–34.

Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában. In: Aetas 1997, 1: 28–34. Német rezümé 34. Angol rezümé 35.

– LADÁNYI Erzsébet: Kumorovitz L. Bernát professzor és a diplomatika. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv–Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae. 1. kötet. 1994. Kumorovitz Lajos Bernát emlékére. Szerkesztette BERTÉNYI Iván–DÓKA Klára. Budapest, 1994. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 27–36. Angol rezümé 203. (Klny. is)

1995

Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM-könyvek 9.), 318.

Ismereti: CSAPODI Csaba. In: Magyar Könyvszemle, 112. (1996), 2: 267.; KŐHEGYI Mihály. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 8. (1996), 3–4: 250–252.; VESZPRÉMY László. In: Hadtörténelmi Közlemények 109. (1996), 2: 154–155.; ZSOLDOS Attila. In: Századok 130. (1996), 4: 1010–1011.; BERTÉNYI Iván. In: Irodalomtörténeti Közlemények 102. (1998), 1–2: 259–264.

De Hungaria, hereditate Beatae Mariae virginis. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerkesztette KOSZTA László. Szeged, 1995. Szegedi Középkorász Műhely, 187–189.

Fordítás

Szent Ambrus és Barbarossa Frigyes (Milánó meghódolása, 1162). In: Magyarok kelet és nyugat metszésvonalán. (Nemzetközi történészkonferencia elő-

adásai, Esztergom, 1994. április 13–15.). Szerkesztette BEKE Margit és BÁRDOS István. Esztergom, [1995]. Esztergom–Budapesti Érsekség–Komárom–Esztergom Megye Önkormányzata–Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 295–296. Német rezümé 296.

1996

De Hungaria Beatae Mariae Virgini commendata. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv–Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae. 2. kötet. 1996. Bogyay Tamás emlékére. Szerkesztette BERTÉNYI Iván–DÓKA Klára. Budapest, 1996. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 37–39. Angol rezümé 378.

– LADÁNYI Erzsébet: Az államférfi Szent István öröksége. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. [Pannonhalmi Főapátság], 110–116. Német rezümé 598–599. (Klny. is) [A tanulmány megjelent a Mons Sacer Pannoniae. Ezer év bencés kultúrtörténete című CD-ROM-on is 2001-ben.

– LADÁNYI Erzsébet: Gesta és legenda a krónikában: Gesta Ladislai regis. In: Magyar Könyvszemle 112. (1996), 3: 273–281. Francia rezümé 282. (Klny. is)

– LADÁNYI Erzsébet: Szent Istvántól Szent Lászlóig. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv–Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae. 2. kötet. 1996. Bogyay Tamás emlékére. Szerkesztette BERTÉNYI Iván–DÓKA Klára. Budapest, 1996. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 57–64. Angol rezümé 379.

– LADÁNYI Erzsébet: A 11–12. századi magyar néptudat és Székesfehérvár. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. (Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai.) Szerkesztette FARKAS Gábor. Székesfehérvár, 1996. Székesfehérvár Város Levéltára (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.), 94–114.

1997

Nápolyi–szicíliai hatás jelentkezése a IV. Béla kori bírásokban és jogéletben. In: Fuga temporum. Ünnepi kötet Eperjessy Géza 70. születésnapjára. Szerkesztette ZÁVODSZKY Géza. Budapest, 1997. ELTE TFK, 39–41.

– BERTÉNYI Iván: Lederer Emma születésének centenáriuma. In: Magyar Tudomány 104. (Új folyam: 42.) (1997), 11: 1394–1395.

– LADÁNYI Erzsébet: A 11. századi keresztény néptudat kezdetei a két szent király alatt: Szent Istvántól Szent Lászlóig. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 7–8. (1995–1997), 289–297. Német rezümé 297.

1998

Az 1397. évi országgyűlés helye az országgyűlések történetében. In: Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998), 3 (Memoria rerum Sigismundi regis): 618–622. Angol rezümé 693. Francia rezümé 695. Német rezümé 697. Orosz rezümé 699.

Papinianusi lex alkalmazása az 1298. évi törvényben. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerkesztette TUSOR Péter. Társzerkesztők RIHMER Zoltán és THOROCZKAY Gábor. Budapest, 1998. ELTE Bölcsészettudományi Kara, 47–49. (Klly. is)

– LADÁNYI Erzsébet: A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája. In: Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére. Szerkesztette BÁNREVY Gábor–JOBÁGYI Gábor–VARGA Csaba. Budapest, 1998. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei 1.), 112–115. Latin rezümé 324.

1999

A magyar királyi kúria 13–14. századi történetéhez. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerkesztette KLANICZAY Gábor–NAGY Balázs. Budapest, 1999. ELTE BTK Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék, 239–244. (Klly. is)

– LADÁNYI Erzsébet: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért” (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez). In: Turul 72. (1999), 3–4: 84–85. (Klly. is)

2000

Herrschaftszentren und Herrschaftsorganisation; Polen und Ungarn als Stützpunkte Ottos III. im Osten. In: Europas Mitte um 1000 (Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie). Handbuch zur Ausstellung. Bd. 2. Herausgegeben von Alfried WIECZOREK–Hans Martin HINZ. Stuttgart, 2000. Konrad Theiss Verlag, 570–573.; 784–785.

Országszervezés; Lengyelország és Magyarország mint III. Ottó keleti támaszai. In: Európa közepe 1000 körül (Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok). Szerkesztette Alfried WIECZOREK és Hans Martin HINZ. Stuttgart, 2000. Konrad Theiss Verlag, 354–356.; 489–490. (A kötet angolul, csehül és lengyelül is megjelent.)

Questiones Adalbertinae. In: Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Szerkesztette HEGEDŰS András–BÁRDOS István. Esztergom, 2000. Prímási Levéltár (Strigonium Antiquum IV.), 21–24. Német rezümé 182.

– LADÁNYI Erzsébet: A magyarországi keresztény egyházszervezés forráskritikájához. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette PITI Ferenc. Szerkesztőtárs SZABADOS György. Szeged, 2000. Szegedi Középkorász Műhely, 187–196. (Klly. is)

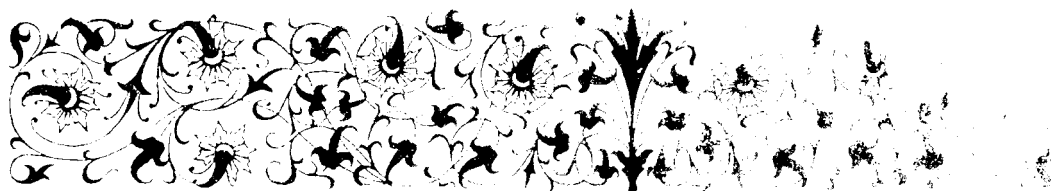
2001

Kodifikációs kérdések a magyar jogban. In: Történelem és a jog határán. Emlékkötet Kállay István születésének 70. évfordulóján. Szerkesztette SEIFERT Tibor. Budapest, 2001. ELTE BTK, megjelenés alatt.

– LADÁNYI Erzsébet: Honi néptudat Közép-Európa 11. századi történeti eseményeiben. In: Századok 135. (2001), 2: 377–384. (Klly. is)

– LADÁNYI Erzsébet: Szent László „csodás” tettei krónikáinkban. In: Magyar Könyvszemle 117. (2001), 1: 20–31. Francia rezümé 32. (Klly. is)

Összeállította Thoroczky Gábor

A MAGYAR HERALDIKA A 13–19. SZÁZADI SZÉPIRODALOMBAN

A címben jelzett tárgykör azokat az alkotásokat öleli fel, amelyeket elsősorban az erkölcsi tanulságok terjesztése, ill. a szórakoztatás igényével írtak. A középkorban pergamenre vetett krónikák (gesták), visszaemlékezések egyszerre történetírói és irodalmi munkák, s így feltétlenül témánkhoz tartoznak.¹ A korai újkortól kezdve fokozatosan szétválik a történetírás és az irodalom, megjelenik a heraldikai szakirodalom, ezért a modern kortól már valóban a szó modern értelmében vett szépirodalmat érezhetjük ehelyütt vizsgálándónak. Minthogy az 1988-ban rendezett keszthelyi nemzetközi városcímer konferencián S. Mohos Márta „Die Heraldik in der ungarischen Literatur” címmel tartott előadást, amelynek szövegét a konferencia referáló kötetében publikáltuk², mostani elemzéseinket főleg a régebbi korokra összpontosítjuk, a 19. századi irodalom kérdéseire csak néhány megjegyzést fűzünk.

Már a legrégebbi ránk maradt, vitatott korú – a kutatók többsége szerint és szerintünk is –, III. Béla király élete végén élt, és a 13. század elején alkotó magyar krónikaíró, Anonymus Gesta Hungarorum említ jelvényes zászló alatt („elevatis vexillis signiferis”) csatába induló magyar vezéreket³, de hogy pontosabban milyen jelvény volt a zászlókon, arról nem értesít. Ráadásul a szöveg kritikai kiadása szerint a szöveg „signiferis” szavának első részénél törlés figyelhető meg, ezért e korai adatot óvatosan kell kezelni.

IV. László király (1272–1290) történetírója, Kézai Simon már a vexillológián is túlmenő érdekességekkel szolgál, amikor Gesta Hungarorumában arról tudósít, hogy a magyarok ősapjának tekintett Attila hun király banerium zászlaján és pajzsán koronás turulmadarat viselt, a magyarok pedig Géza fejedelem koráig (a 10. sz. végéig) turulus zászló alatt harcol-

tak.⁴ Kézai munkája már a címerhasználat kialakulásának a kora előtt viselt címerekről számol be, s ennyiben kritikával szoktuk illetni, az ősi magyar totem-állat emlékét azonban fenntartotta. (A turult általában karvalynak, néha kerecsensólyomnak szokás értelmezni.)

Királyi zászló alatt vonult 1278-ban IV. László az Ottokár cseh király (1253–1278) elleni, Habsburg Rudolf (1273–1291) szövetségében vívott dürnkruti (morvamezei) csatába. Kézai elbeszélése arról, a Magyarországon úgy látszik korán meghonosodott szokásról is tudósít, hogy a király székhelyének (Székesfehérvárnak) az egyházában, a győzelem emlékéül, felakasztották a zsákmányolt ellenséges pajzsokat és zászlókat.⁵

De nem csak az uralkodók és az egész magyar sereg címeréről tudósít Kézai. Leírja a távoli Aragóniából Magyarországra költözött Bojótiai címertörténetét is. Eszerint, mivel még előző hazájukban a tuniszi szultán támadó seregét elűzték, (az ottani) király és a katonai közösség rendelkezésére korábbi jelvényüket, amely vörös volt, minden más ábrázolás nélkül, sassá változtathatták.⁶

Az 1241–1242. évi magyarországi tatár pusztítás leírója, Rogerius váradi kanonok Carmen miserabile c. munkájában a (címeres) zászló mint a felismerést lehetővé tevő hadijel tűnik fel. Bertalan pécsi püspök a tatárok elől futva László somogyi ispán magyar zászlók alatt felvonuló seregével találkozik, ezeket felismerve, és hozzájuk csatlakozva, megmenekül.⁷

A 14. századi Képes Krónika nemcsak leírja, hanem színes miniatúrákkal, initálékkal illusztrálja is a magyar történelmet. A Károly Róbert (1308–1342) és belső ellenségei közt megvívott rozgonyi csata (1312) leírásánál előadja, hogy elesett a királyi zászlótartó

(vexillarius), Gurke, a királyi zászló lehanyatlott, mire az uralkodó a keresztések zászlajával irányította tovább a küzdelmet.⁸

A csatát illusztráló miniatúrán a Képes Krónika kódexében megfigyelhetők a különböző címerekkel díszített zászlók. Heraldikai és történeti szempontból egyaránt tanulságos a magyar király 1330. évi, Basarab román vajda elleni hadjárata, amelynek során ellenségei Károly Róbertet egy szűk völgyben törbe csalták, és serege nagy részét megölték. Maga a király is csak úgy tudott megmenekülni, hogy egyik hű embere címert cserélt vele, s a románok így uralkodója helyett őt ölték meg.⁹

De találhatunk magyar királyi címerleírást és címeres zászlókat I. Mátyás király (1458–1490) 15. századi történetírója, Thuróczy János: A magyarok krónikája c. munkájában is,¹⁰ miként Istvánffy Miklós, a 16. század népszerű magyar történetírója is leírja az 1514-es nagy magyar parasztháború eseményeinél, hogy a később földesuraik ellen forduló keresztések Bakócz Tamás bíboros, pápai legátus, esztergomi érsektől fehér zászlót kaptak közepén nagy vörös keresztel, amelyet maga a bíbornok szentelt fel és adott át a parasztsereg vezérének, Dózsa Györgynek.¹¹

Istvánffy kortársa, Forgách Ferenc, I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) egyik oldalán osztrák sással, a másikon Magyarország címerével díszített zászlaját örökíti meg.¹²

Mivel a 16. századot követő történelmi irodalmat (ha egyes képviselői szép latinsággal vagy magyarsággal és élvezetesen írtak is) már egyre kevésbé tekintjük a szépirodalom részének, szakítsuk itt meg a történetírói művekként is értékelhető régi magyar heraldikai források bemutatását, s tekintsük át a középkori magyar címertörténet külföldi irodalmi forrásait. A 13-14. századi cseh krónikás, Dalimil¹³ a régi időkről értekezve III. István magyar (1162–1172) és II. Ulászló (Vladislav) cseh király (1158–1172) háborújáról is megemlékezik. Elmondja Jurik Stanco vitézségét, akinek érdemeiért, haláláért gyermekei a cseh királytól engedélyt kaptak arra, hogy pajzsukon a magyar színeket, a vörös-ezüst sávot viseljék. Egy további német-magyar összecsapás kapcsán Dalimil előadása szerint a császár a csehek segítségével győz, mire a magyar király kénytelen megkeresztelkedni, és annak jeleként pajzsára a keresztet felvenni.¹⁴ Dalimil oly korai időszakba vetíti vissza a magyar (királyi) címert, amikor az még nem létezett, de szövegéből megtudjuk, hogy a magyar címer sávozata a vö-

rössel kezdődik, ami a színtelen pecsétek, mint források korában fontos információ. Az pedig, hogy a magyarok címerpajzsának kettős keresztjét a magyarság keresztény hitre térítésével kapcsolta össze, nem egyedül nála jelent meg. Thomas Ebendorfer de Haselbach bécsi kanonok és professzor a 15. század derekán Chronicon Austrie c. művében úgy vélekedik, hogy a magyarok a pápától azért kapták a kettős keresztet, voltaképpen a két összetett keresztet, mert 11. századi királyaik alatt (itt nyilván a pogánylázadásokra gondol) elhagyták a keresztény hitet, s így tulajdonképpen kétszer tértek meg.¹⁵

A magyar királyi címer másik felének, a vörössel és ezüsttel hétszer vágott mezőnek, a 13. század végén vörössel kezdődését tételezhetjük fel a Villani-Krónika 1295. évi bejegyzése alapján is, amely emellett negyedelt pajzsban valószínűsíti a sávozott és az arany lilimokkal behintett kék mezőnek az egymás melletti szereplését az 1295-ben elhunyt Martell Károly, Károly Róbert magyar király (1308–1342) nagyapja, illetve lovagjai öltözékén.¹⁶

Magyar születésű címerköltőről nem tudunk. A 15. században működtek heraldok Magyarországon, irodalmi tevékenységüknek a nyoma azonban nem maradt fenn. Mindenesetre a neves osztrák címerköltő, Peter Suchenwirt járt Nagy Lajos országában, s „Von Chunik von Ungerlant” írt verses költeményében nemcsak Nagy Lajos személyéről írt dicséző éneket, hanem bemutatva a magyar lovagkirály címerét is.

Eszerint – a szóvirágokat lerövidítve – a (két részre) hasított pajzs egyik felében, amely gyönggyel és rubinttal van ékesítve, nyolc fehér és vörös vízszintes rész látszik, amelyeket gerendánként (pólyánként) csiszoltak. A másik rész égszínkék, benne aranylilimok domborodnak ki. Aranykoronás sisakjának ormán két struccotoll között „Den strauzen hals hermleinen” látunk, melynek szeme rubin, csőre arany, aranypatkót tart aranykoronás fején. Lajos király dicséretét jelzi a „Hurta, Hurta Magyarország” csatakiáltás, amely ismert a legjobbak számára.¹⁷

A szép címerköltemény „Den strauzen hals hermleinen” sora értelmezési vitát is kiváltott a magyar heraldikusok körében. Bleyer Jakab szó szerint fogta fel a kifejezést. Ghyczy Pál több külföldi magyar heraldikai forrást tárgyaló tanulmányában úgy vélekedik, hogy az Anjou-sisakdísz struccának nyaka nem igazi hermelin, mert a valódi hermelint más helyen Suchenwirt „von harm geswentet” kifejezéssel adja vissza, míg a „hermleinen, hermperlein migriese” nála (másutt) az ezüst megnevezésére szolgál. A régeb-

bi heraldikai irodalom tagadta a bundabőrök jelenlétét a magyar heraldikában. Ha egy régebbi tanulmányomban sikerült is bebizonyítanom, hogy a 14. századtól nálunk sem ismeretlenek a bundabőrök, kétségtelen, hogy előfordulásuk rendkívül ritka, így a magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy Ghyczynek van igaza, de – nem lévén német heraldikus és nyelvtörténész – a kérdés végleges eldöntésére nem tartom illetékesnek magamat.¹⁸

De leírja 1456-ban a – számára távoli – Magyarország királyának a címerét a francia Antoine de la Sale, „jó René király” fiának a nevelője is, a Jehan de Saintré lovag története című regényében. Az 1385 körül született, s 1448-tól a Saint-Pol-i udvarban Luxemburgi Lajos nevelőjeként működő szerző a nápolyi-szicíliai királyságban uralkodó Anjou-udvar révén juthatott a magyar király zászlója meglepően pontos ismeretének a birtokába. Regényének hőse szerelmében csalódva egyik vezetője lesz a keresztény országok nagy törökellenes hadjáratának. Itt Jehan de Saintré társaságában ott szerepel Misgrave herceg Magyarország királyának a zászlójával, amely vörössel és ezüsttel hétszer vágott (nyolc vörös és ezüst osztással), s számos más előkelő. A véres csatában a „Nostre Dame!” mellett a magyar király „Saint Lancelot!” csatakiáltása is hallatszik, amely utóbbit Antoine de la Sale regényének magyar fordítója és elemzője, Szabics Imre – véleményem szerint teljes joggal – Szent László királyunk nevével azonosít.¹⁹

A kora újkori magyar költők közül az egyébként botrányos életvitelű, életét pénzhamisítás miatt a vérpádon befejező Listius (Listi) László (1628–1663) írt szép, ugyanakkor a szak-heraldikus számára is hasznosítható verset „A’ nemes Magyar Ország chimeréhez”. Dicsőíti a „duplász” keresztet, a magyar címer négy ezüst sávját (a 16. századra kialakult felfogás szerint) a Tisza, Duna, Száva és Dráva folyókkal azonosítja, ugyanakkor a magyar címer második mezejében a zöldet (a hármas halom színét) csak „ékes lakó-föld” minőségében, tehát az ősi (középkori) „terra” értelmezésben írja le. Majd a Listius halála után negyedszázaddal író Anton Macedo portugál szerzetesnél jelenik meg 1687-ben a hármas halmot Magyarország három legnagyobb hegyével magyarázó értelmezés. Ő még nem nevezi meg, melyek e hegyek, s a később meginduló magyar irodalom érti csak a hármas hegyen egyértelműen a történelmi Magyarország három nevezetes hegységét, a Tátrát, a Fátrát és a Mátrát.²⁰ Név szerint említi a Tátra, Mátra és Fátra hegységeket Josephus Koller²¹ a 18. század harmincas éveiben.

Listius a magyar országcímert dicsérve megemlíti versében „az égben repülő sas” alakját, amelyet a 17–19. századi magyar (és vele együtt gyakran szerepeltetett más országok és tartományok) pajzstartójaként sokszor láthattak a kortársak. Annak ellenére, hogy a kétfejű sas (Doppeladler) a Német-Római Birodalom, illetve ennek császári méltóságát, azaz a Listius korában már régóta császár, Habsburg-uralkodókat szimbolizálta, Listius szinte már Magyarország címéréhez tartozónak érezhette, hogy versében megemlékezik róla.

Még tovább megy a sas dicséretében gr. Gvadányi József, verselgető öreg Habsburg-hű huszárgenerális, aki – mint írja – már 1743 óta szolgál a „dicsőséges ausztriai ház sasának szárnyai alatt”. Gvadányi a II. József (magyar király: 1780–1790) halálát követő Habsburg-ellenes politikai mozgalmak időszakában arra figyelmeztet A mostan folyó országgyűlésnek satyrico critice való leírása²² c. rölapjában, hogy az örökösödés fonalát a Pragmatica (Sanctio) „szent szűz Pannóniát (=Magyarországot) és szűz Ausztriát a szerelem legerősebb kötelékével egymáshoz csatolta. Nyugodtak lehetünk, mert Ausztria kétfejű sasának hegyesek a körmei:

„Karmol igen nagyon,
Mint Jupiter sasa,
Mennykővel üt agyon,
Bár mennyi ellenség ellene támadjon.”²³

A Habsburgok kétfejű sasa a hosszú évszázadok alatt annyira beivódott a köztudatba, hogy a „hetvenkedő katona” magyar leszármazottját, Hány Jánost megörökítő Garay János is beiktatta halhatatlan művébe, Az obsitosba. „Vitéz Joannes Hány” miután különböző „hőstetteket” hajtott végre, elfogta Napóleont, megvívott a hétfejű sárkánnyal, látogatást tesz Bécsben is.

„És hogy hajnallal a városba értém,
A király házára mindjárt ráismértem
Kétfejű sasáról, mely a háztetőn ül,
S mindennap egy tulkot költ el egy ebédül.”²⁴

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc résztvevői természetesen egészen más érzelmekkel tekintettek a sasos címerre. Arany János (1817–1882) a 19. század egyik legnagyobb magyar költője, 1848 nyarán látva, hogy a nép jelentős tömegei nem követik mindenben a forradalmárokat, és nem értik a

sas melléről levett magyar címer politikai jelentőségét, egyik prózai írásában így kesereg: „...a magyar ember sem tudja, miért van most a ’ sok nemzeti zászló, mit jelent a ’ veres, fehér és zöld bokréta; mit jelent az ’ czímer, mellyen egy felől négy feje pántlika, más felől hármás halom kettős kereszttel, tetején pedig korona van. Csak a ’ sárga–fekete színt, csak a kétfejű sast kérdezik. – Uram! Bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek!... Minden sóháza, posta-hivatalra, kamarai, kincstári birtokra, minden magyarországi várra, kaszárnyára, minden középületre kifüggesztették a ’ kétfejű sast, rámozdították a sárga–fekete színt, hogy elhitessék velünk, miszerint nem Magyarországon, hanem Ausztriában vagyunk. El is hitték a ’ szegény emberrel, úgy hogy most már csak sóhajtoz a ’ kétfejű sas után...”²⁵

A szintén íróként (is) számon tartott, Arany Jánosnál radikálisabb Tánics Mihály (1799–1884) még tovább lép. Az általa szerkesztett Munkások Újságja republikánus szellemben írt cikksorozatának mindjárt az első számában a címlapra rajzolt képen máglyára vetve látható a Pragmatica Sanctio egy példánya. A cikkben Tánics a köztársasági eszme és Kossuth Lajos (1802–1894) kormányzóvá választása mellett agítál, a koronát (a Pragmatica Sanctióval együtt) tűzre szánja, legfeljebb annyi engedelményre hajlandó, hogy „tétessék a Nemzeti Múzeumba mint régiség”, de „német családbeli emberek fejére ne tétessék soha, mert az ausztriai házból 15 királyaink valamennyien megszegték esküjüket.”²⁶

Nagyon tanulságos, hogy ha a 18–19. század írói és költői az államcímer kérdéséhez fordultak, elsősorban nem szépíróként, hanem publicistaként, politikusként viszonyultak témájukhoz. Ugyanakkor Arany János hosszú, a 14. századi Magyarország egyik fontos eseménysorát megéneklő történelmi trilogiája középső részében, a Toldi szerelmében nem politikai íróként gyönyörű leírását adja a Nagy Lajos magyar király seregében a Nápoly elleni hadjáratba

vonuló magyar hatalmi elit címereinek. Alapossága, az általa egyébként költői művészete egyik alappillérenek tekintett „epikai hitel” követése még ma is dokumentálható: amint arról egy korábbi tanulmányunkban beszámoltunk, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában megtalálhatók a költő jegyzetei, címerleírásai és sajátkezű címer-rajzai, amelyeket azért készített, hogy híven írhatta le a 14. századi magyar vezető családok címereit.²⁷

Arany János más verseinek heraldikai utalásairól és a 19–20. század heraldikájáról a magyar irodalomban S. Mohos Márta bevezetőben említett, egy évtizeddel ezelőtti előadása után már nem érzem feladatommak számot adni.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a források között a középkori időszakban főleg a krónikás feljegyzéseknek a címerek színeire, felhasználására vonatkozó utalásai a heraldika, mint szaktudomány számára nem egyszer nélkülözhetetlen ismeretekkel szolgálnak. Az újkorban a költők, írók feljegyzései többnyire már csupán színezik a más forrásokból is ránk maradt magyar címerekre vonatkozó ismereteket, ugyanakkor érdekesen árnyalják a szerzőjükről, mint költőről, íróról alkotott képet, s így nemcsak a heraldikust, hanem a történészt és az irodalomtörténet kutatóját is segíthetik munkájukban.

Végezetül fejezzük be e rövid összefoglalót Vörösmarty Mihály 1832 februárjában írt versével:

MAGYARORSZÁG CÍMERE

Szép vagy o hon, bérc, völgy változnak gazdag öledben,
Téridet országos négy folyam árja szegi;
Ám természettől mind ez lelketlen ajándék,
Naggyá csak fiaid szent akaratja tehet.²⁸

Bertényi Iván

JEGYZETEK

¹ *Quirin, Heinz*: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Braunschweig, 1964. Westermann, II. B. 48–5.; *Brandt, Ahasverus*: Werkzeug des Historikers. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1958. Kohlhammer, 61–64.; *Hildesheimer, Françoise*: Introduction à l’histoire Hachette, Paris, 1994 (Les Fondamentaux), 85.

² Acta contionis heraldicae municipalis hodiernae anno 1988 in oppido Keszthely habitae. Redegerunt *Iván Bertényi et László Czoma*. Festetics-kastély, Keszthely, 1990. 151–157.

³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini, I–II. 1937–1938. (a továbbiakban Szentpétery: *Scriptores*) I. 92. 45. c.

⁴ *Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consuerat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice turul dicitur, in capite cum corona. Istud enim banerium Hunni usque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro communi*

in exercitu semper secum gestavere. – Szentpétery: Scriptorum I. 152. 10. c.

⁵ Ut igitur in memoriam redeat Ladislai tam gloriosa triumphalis victoria, in obproprium sempiternumque dedecus Boemorum, Polonorum, Moravorumque scuta et vexilla in albensi ecclesia, sede regni ac solio in pariete suspensa in aeternum perseverant. – Szentpétery: Scriptorum, I. 186. 75. c.

⁶ Unde regis et communitatis militia (!) decreto est statutum, quod priori signo (!) quod fuerat totum rubeum sine aliqua expressa figura, in aquilam mutaretur. – Szentpétery: Scriptorum I. 191. 91. c.

⁷ Ladislaus comes ... ad regem multis vexillis extensis cum sua militia veniebat ... Episcopus Hungarica vexilla cognoscens ad comitem declinavit, Tartari vero multitudinem advertentes abierunt... – Szentpétery: Scriptorum II. 571. 29. c.

⁸ Gurke sub vexillo regis vexillarius existens occisus, vexillo regis cadente, sub vexillo cruciferorum rege pugnante. – Szentpétery: Scriptorum I. 489. 197. c.

⁹ Rex autem mutaverat armorum suorum insignia, quibus induerat Desev filium Dyonsii, quem putantes esse regem crudeliter occiderunt. – Szentpétery: Scriptorum I. 500. 209. c. A Képes Krónikáról mint heraldikai forrásról vö. *Bertényi, Iván*: Les chroniques armoriées: L'exemple de la Chronique Illustrée hongroise (milieu du XIVe) – In: Les armoriaux médiévaux. Actes du colloque internationale „Les armoriaux médiévaux”. Institut de Recherche et d'Histoire des Textes CNRS sous la direction de *Holtz, Louis–Pastoureau, Michel–Loyau, Hèlène*. Le Léopard d'or. Paris, 1997. 171–186.

¹⁰ Károly Róbert temetésének leírásánál a szertartás során az elhunyt uralkodót megszemélyesítő 3 (lovas) vitéz „sisakján a hadi jelvény egy struccmadár-forma volt, arany koronával ékesítve: ilyen jelvényt szokott viselni a király úr, míg élt”. *Johannes de Thuróc* Chronica Hungarorum I. Textus. Ed.: *Elisabeth Galántai–Julius Kristó*. Bp., 1982. 156–157.; magyarul: *Thuróczy János*: A magyarok Krónikája. Ford.: Horváth János. Bp., 1986. 244–245. Facsimile kiadásában további címerek rajzával. *J. Thuróc*zy: A magyarok krónikája. Bp., 1986. passim

¹¹ *Holub József*: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. (Művelődéstörténeti Értekezések, 35. sz.) 87.

¹² *Holub József*: i. m. uo.

¹³ Személyére vö. *Hlavaček, Ivan*: Dalimil sog. – Lexikon des Mittelalters 3 (1986) S. 441. f.

¹⁴ Kněž i mrtva Jurika je sě ctiti

jeko dĕtem káza na ščitĕ crvenĕ a bielĕ pruhu nositi

Neb šlechtný Jurik obersky byl přejimal

Když byl uhrat dojmal...

Do Hířk krale uherského král český zapudi

i k tomu jej připudi

že musí křest přijeti

u za znamenie kříž na ščit vzieti. – *Gombos, A. F.*: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: *Gombos*) III. 1846. sz. 815–816. p. LIX. c. 11–14. és LXII. c. 29–33. sor.

¹⁵ Et hic claret quomodo Ungari post assumptam Christi fidem sub rege Stephano eandem semel sub Petro et Andrea, et vice altera sub fratre eiusdem Bela deseruerunt. Propter quod a summo pontifice insignia sunt regno tradita praefato, clypeus scilicet rubeus geminas albas in se continens cruces. – *Pez, J.*:

Scriptores rerum Austriacarum veteres et genuini ... Lipsiae. 1725. col. 701.

¹⁶ ...per farglisi in contro Carlo Martello suo figliuolo re d'Ungheria, e con sua compagnia, ducento cavalieri a sproni d'oro, Franceschi, e Provenzali, e del Regno, tutti giovani, vestiti col re d'una partita di scarlatto e verde bruno, e tutti con selle d'una assisa a palafreno rilevate d'ariento e d'oro, coll arme a quartieri a gigli ad oro e accerchiata rosso e d'argento cioè l'arme d'Ungheria, che pave la piu nobile e ricca compagnia che anche avesse uno giovane re con seco. *Historie Fiorentine Chronice di Giovanni Matteo e Filippo Villani*. – *Gombos F. Albin* II. 2541. sz. 1061. A leírásban problematikus a „quartieri” és az „accerchiata” együttes szerepeltetése. A magyar heraldikusok ezért eltérően értelmezik a leírást. *Bárczay Oszkár* arra gondolt, hogy a krónikás a „bordata” helyett használja az „accerchiata” szót, mert a boglárpajzsra helyezést szerinte „sopra il tutto” vagy „soprascudo” szavakkal szokták kifejezni, így végül arra következtet, hogy a leírás szerint az Anjouk családi címerét fehérrel és vörössel összerovott ráma övezte. („Semé de fleurs de lis d'or á la bordure componé d'argent et de gueules”) *Bárczay Oszkár*: A heraldika kézikönyve, Bp., 1897. (a továbbiakban: *Bárczay* 1897.) 385–386.; *Kumorovitz Lajos* Bernát ennek ellenére felteszi, hogy a vágások vörössel kezdődnek, s ezüsttel végződnek, s a leírás alapján elképzelhető címer olyan, mint *Nagy Lajos* (1342–1382) zászló- és pajzsmezői a *Képes Krónika* kódexének miniatúráin. – *Kumorovitz Lajos*: A magyar trikolor és a magyar államcímertől. Bp., 1955. Akadémiai doktori értekezés. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. D 447. 70. (V.) *István stajer hercegi zászlajának szalagjaitól a Villani-krónika – valószínűsített – vágásain keresztül így egymást követik a vörös–ezüst sávzatú (magyar) címeres emlékek az Anjou-családban* Mária királyné Santa Maria Bonnaregina templomban található pajzsaiig, illetve Magyarországi Klemencia (Clémence de Hongrie) pecsétábrájáig. (V.ö. *Bertényi Iván*: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. – *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 5–10. p., az ott lábjegyzetekben felsorolt régebbi irodalommal, *Lővei Pál*: Anjou–magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban. – *Ars Hungarica*, 26. (1988) 1. sz. 18–27. p.) V.ö. *Szikszay Béla* – más szerzők véleményét is idevonó – tanulmányával (Az országalma Anjou-címere – Művészettörténeti Értesítő 49. (2000) 3–4. sz. 285–297. p.), illetve ott kialakított ellentétes felfogásával. Mellesleg, ha feltételezzük az országalma címerének Mária királyné 1292 és 1294 közti tulajdonlásáról sikerül bebizonyítani, újabb adatot szolgáltat a vörös–ezüst sávzat 1301 előtti, a nápolyi Anjou-csalághoz kötődéséről, (előnyben részesítéséről). Az Anjouk a magyar királyi családból való származásukra alapozták magyarországi trónigényüket. Értelmetlen annak a kérdésnek a feszegetése, hogy a vágásos címer (Klemencia pecsétjén) „nem az Árpád-ház, hanem Magyarországot jelenti”. (*Szikszay Béla*: i. m. 292. p.) – Mind a kettőt jelentette!

¹⁷ „Ain part di gelt liechten schein

Von perlen chlar und von rubein

Purliert, acht stukch sind dar gelait

In panaweiz und vol berait

Di ander part is hymel pla,

Der auf reichlich getziret da

Sind lilygen reich von gold erhaben

Gestrewt, di dikche steuer gaben,

Den wappen mit in reichen prehen,

Die liepleich wol sind an zesehen.

Seinz helmes dach gechrönet
 Mit gold ist reich beschönet,
 Dar in leit manich edel stain
 Verworcht und auch polliret rain;
 Tzwo stranzzen vedern in der chron
 Gestakcht, da tzwischen sicht man schon
 Den stranzzen hals hermleinen
 Sein augen von rubeinen
 Glesten gen des veinde schar
 Der snabel ist von gold, gar,
 Darinn er fürzt ze preisen
 Gestalt, als ein hüfeysen
 Gepogen chlar von golde vein
 Gechrönet ist daz hawbet sein
 Mit golde reich. Nu merkchet
 Wi er mit ein sterkchet
 Dy wappen und der chreyen schal
 Der gernden mund auch nie verhal
 In Ungerlant chunich Ludwig:
 Er hat gepent strazz und steig
 Die tzu den ein laitten,
 Sein lob daz wil ich praitten;
 Hurta, Hurta Ungerlant,
 Deyn chrey den pesten ist bechant!"

Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte.
 Ein Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte. Hrsgegeben von *Alois Primisser*. Wien, 1827 alapján közli *Bleyer Jakab*: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. – Századok. (XXXIII) 1899. (a továbbiakban: Bleyer i.m.) 788–812. és 879–912. (Az idézett rész: 808.), Bárczay 1897. 393–394.

¹⁸ Bleyer i. m. 808.; *Ghyczy Pál*: Gelre herold címerkönyve. – Turul, XXII. (1904) 9.; *Bertényi, Iván*: Fourrures dans l'heraldique du moyen âge hongrois. – Hungarian Studies 3/1–2 (1987) Bp., 33. és 39. 16. lj.

Hermelinnek értelmezi az idézett sort *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos kora. Bp., é. n. 43.

¹⁹ Et si fut le duc de Misgrave o la baniere du roy de Honguerie, qui estoit faissée de vij pieces de guelles et d'argent, avec grant compaignie... la fut la tres fiere, cruelle et mortelle bataille qui

eust fait du mal assez: mais l'arriergarde, au cry de „Nostre Dame!” et du roy de Honguerie, „Saint Lancelot!” – *Misrahi, J.* – *Knudson, Ch. A. (éd.) Sale, Antoine de la: Jehan de Saintré*. Genève, Droz 1967. 212. és 220.; magyarul: *Sale, Antoine de la: Jehan de Saintré lovag története*. Ford.: *Szabics Imre*. Bp., 1985. 195. és 203. vö. hozzá *Szabics Imre*: Magyarország Antoine de la Sale Jehan de Saintré lovag története című regényében. – In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk.: *Klaniczay Gábor-Nagy Balázs*. Bp., 1999. 443–446.

²⁰ *Listius László*: A' nemes Magyar Ország chimeréhez. In: Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 12. sajtó alá rendezte Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla. Bp., 1987. 476–477. 117. sz. A zöld hármashalom középkori értelmezéséhez vö. *Herrade de Landsberg*: Hortus deliciarum. Publié aux traits de la société pour la conservation des monuments historiques d'Alsace. Strasbourg, 1899. bis LV. tábla, ahol a XII. századi miniatúrán egy hasonló funkciójú talapzat mellé korabeli értelmezésként odaírták, hogy „terra”. – *Kumorovitz L. Bernár*: A magyar címer kettős keresztje. Turul LV. (1941) 61. 174. lj. *Antonius Macedonál*: „In dextera mons assurgit numero triplex, qui tres praecipuos ejusdem Regni montes significat”. – In: *Divi titulares Orbis Christiani*. Ulyssipone MDCLXXXVII. fol. 369. idézi: *Kumorovitz* (1941) uo.

²¹ *Cerographia Hungariae*. Tyrnaviae, 1734. 20.

²² Lipsiae 1791. 33–37.

²³ Uo.– Idézi: *Széchy Károly*: *Gvadányi József* (1725–1801) Bp., 1894. (Magyar Történeti Életrajzok X.) 136.

²⁴ *Garay János*: Az obsitos. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1960. 20. Az utószó írója *Czibor János* egy kissé „a néppel egy királyt óhajtó emberek álmai” megfogalmazását látja Az obsitos „hazugságaiban”. uo. 33.

²⁵ *Arany János*: Országcímer, nemzeti szín. In: *Nép Barátja* 10. sz. 1848. augusztus 6. – *Arany János*: *Prózai Művek* 1. (Arany János Összes Művei 10. kötet). Szerk. *Keresztúry Dezső*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 176–178.

²⁶ *Táncsics Mihály*: *Respublica*. – *Munkások Ujságja* I. (1848) 5. sz. október 13. 1.

²⁷ *Bertényi Iván*: A Toldi szerelme heraldikája. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XX. (1962) 1–2. szám 295–325.

²⁸ *Vörösmarty Mihály* összes versei. Bp., 1961. 221. A tanulmány a Széchényi Professzori Ösztöndíj támogatásával készült.

HERALDIKA A 19–20. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

A gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze a nyelv, amely szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer.

Létezik olyan jelrendszer, amely nem beszédhangokból áll, de megállapodott jelentéssel használatos a közösségben. Ide sorolható a zene, vagy – témánkra térve – a címerekben található jelképrendszer, amely a legkülönbözőbb tudattartalmak közlésére alkalmas.

Maga a *címer* szó is képes széleskörű mondanivalók tolmácsolására. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei mutatják, hogy már a paraszti kultúra szóbeliségében is élt. A három-fa virága, címere eufemisztikus kifejezés, tulajdonképpen akasztófa címerét, az az akasztófára való gazembert jelentette.

Nagyot ugorva az időben, egy néhány hete elhangzott rádióinterjú lehetőséget ad arra, hogy napjaink városi köznyelvi alkalmazására is példát említhetünk. Egy gasztronómiai kiállítás kapcsán a muzeológus így tömörített: „a vendéglős címere a pörkölt”.

A megkülönböztető jelként előforduló jelvény, azaz címer fogalmának szépirodalmi megjelenése a mindennapi iratlan nyelvhasználatnál későbbi.

Említhetnénk Listius László intelmeit a 17. századból vagy 19. századi költőink: Arany János, Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály műveit. Petőfi Sándor életművének szóképzésében tizenhatszor fordul elő a címer szó. Említ városcímet, családi, grófi, királyi rangjelző jelvényt, a nemzetgyűlés megnyitáson az elnöksék előtti, dekorációként szereplő országcímet. A különböző jelentés tartományokra is találunk példát költészetében. Hol cégérjelentéssel említi, hol valakinek nemesi voltára, kiváltságára utalóan. Más esetben a címer elvetése az igazság, az egyenlőség megteremtését segítené. Olykor a hangulati tar-

talmat ragadta meg, érzelmvilágának jelképeként használta:

„Címerem most rózsza, nem borág.
Szerelemnek katonája lettem...”

Arany János érdeklődése a dicsőséges múlt iránt a reménytelenséggel küszködő hinni akarást erősítette. Olvasójának szemtanúkenti jelenlétélményét teremti meg a Stancák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből c. művében. A nagy király zászlólobogással és katonazenével kísért diadalmas bevonulását Bécs városába a magyar felségjelvény és a társországok címereinek felvonultatása teszi képileg sodróvá. A heraldikában előforduló hat szín közül megjelenik az ezüst, a vörös, a zöld és az arany. A számos heraldikai elem mozgalmasságot, elevenséget érzékeltet. Az ősi mesteralakok: A „négy ezüst csík szép vörös mezőben”, a kettős kereszt, a természetes állati eredetű címerképek: Hunyadi hollója gyűrűvel, Csehország büszke oroszánja, a szerbek vadkanfeje, a szerémi szarvas, a turulmadár, a moldvai marha, a bolgár agarak. Az égitestek: nap és hold Erdély jelvényében, a mesterséges kép: a kardos kar felvillantása vizuális élményt kiváltó költői leírás.

A heraldikai képsorok már-már túlsorduló tarkasága, lendületes sorolása után szinte hirtelen méltóságteljes tempóra mérséklődik a bevonulás, amikor egyszerű, dísztelen barna öltözékben, szerény mosollyal lassan lépdelő lován megjelenik a király. Egyetlen dísze a lángoló szem, s a „fényes lélek”, amely „homlokán sugároz”. Itt a heraldika nem csak historikus háttérül szolgál, hanem a képi és hangulati ellentéttel csodálatos poétikai megoldásra ad módot, amely erőteljes hatást vált ki, az igazi értéket, az eszményi világot teszi hangsúlyossá.

A politikai elnyomás miatt az allegória művészi hatásával gyakran él költészetében Tompa Mihály. 1850-ben írott Aratás után c. versében így ír:

*„Midőn a víg szüret zajától
A völgy, halom csakúgy kacag,
Száz röppentyű szikrázva röpked,
S megdördülnek a mozsarak.
Sajtóba jó a sárga furmint
S az érett fekete gohér,
Gerezdiből szűrünk vörös bort,
Olyan vöröset, mint a vér.”*

Hogy mit tartogat az ősz, arra a sárga és fekete színek utalnak. Világos kapcsolat van a képsor közvetlen és mélyebb, rejtettebb értelme között.

A címertani emlékek, fogalmak iránti figyelem 20. századi íróinknál, költőinknél sem csökkent. Használatuk kézenfekvő a historikus háttér megjelenítésére, értelmezési problémát sem jelent.

Illyés Gyula Dózsa György c. drámájában (II. felvonás, 2. kép) a címszereplőt a főrangúak sorába emelik, negyven paraszti porta urává teszik, átnyújtják nemességéről a „kutyabőrt”. Majd egy tekercset adnak át, ezen szavak kíséretében:

*„Íme nemesi címerednek rajza:
A levágott kar, markában a karddal.*

Vedd, s öltsd fel a lovagság jeleit”-t, s pallóssal érintik Dózsa vállát...

A III. felvonás 3. képében parasztjaihoz így szól a vezér:

*„Ismertek. Bár nem kutyabőrre írt
címerrel mutatkoztam be, hanem
azzal, amelyet sebhelyeim írtak
saját bőrömrre”*

A heraldikai jelképek költői szókészletbe emelése a mögöttes tartalomnak tömör, pontos megfogalmazását segíti:

*„...az éber egyház
ellenünkben is ugyanazt a pajzsot
és dárdát emeli, mint az eretnek
Husz esetében, és azóta mindig”*

(II. felvonás, 3. kép)

A védekezés és támadás, a magas rangot jelentő származás, az el nem múló igazi hatalom kifejezésére, az azonosításra alkalmas rejtett megjelölésre idézünk példákat Reviczky Gyula költészetéből:

*„Hétágú korona van címeremben,
Lelkem, mint vérem, büszke és szabad”*
(A pénz)

*„Királyi koronák törekenyebbek,
Mint legkisebb betűje nagy nevednek”*
(Wagner Richard)

*„Egy magyar ifjú, szép, deli, bátor,
Küzd a halállal, messze honától.
Szíve keresztény, karja vitéz volt.-
Hejh, hogy örül vesztenek a félhold!”*
(Varázsereklje)

Magyar könyörgés c. versében Füst Milán a megsebzett szívű, elvengült, megalázott népnek iránymutatást kér, s „megtört kis erőnk” összegyűjtéséhez a vitézség jelképét, s mindezt az ismétléssel nyomatékosítja:

*„Ó mért nem küldöd sugárodat,
Ó mért nem küldöd sugárodat,
Isten, mennyei kardodat.”*

Az égi fegyver, amelyet Isten nyújt, gyakori ábrázolás a képzőművészetben. Itt a királyi jelvényt a költő a népnek segítségül kéri.

A megtöretettséget, a megcsonkítottságot, az elbizonytalanodást, az örök harcot Sáránci József Frontátvonulás c. versében szintén kardszimbolikával fejezi ki:

*„Ki helyett élünk mi itt
e számárfüles országlapon?!”*

...

*féltemben félek egymagam
bűvölnek bika-hatalmak
ó hazám révült Európa
Te kicsorbult tompa kardvas”*

Egyszer majd szép lesz minden – mondja Kányádi Sándor versének címe. A félelmet szerelmünk levetkezi, sőtétben sem kell rettegünk, szenvedésünk elmúlik, s

*„büszkén viseljük szegény
nélküli koronánkat”*

A hagyományőrzést és hagyománytiszteletet, mint magatartásformát dicsérte Csanádi Imre, amikor megverselte a kuruc brigadéros, Esze Tamás armálisát, aki 1708-ban az igazságos harc érdeméül kapott címert II. Rákóczi Ferenctől.

Címerleírása nem száraz képi felsorolás, érzelmekkel telíti a címerképet, a kerekalpu pajzsban

szemben álló fegyveres hajdú alakját. A költemény megírásának indítéka a méltó utód, a magyar függetlenségi harcok tudós kutatójának, a 70 éves Esze Tamás történésznek a köszöntése volt. Ez esetben a tudatformáló erőnek, a történelmi korok és generációk egybekapcsolódásának is jelképe az armális.

Kálnoky László műfordító, lektor és költő, a szükséges feladatvállalást keresve ősei méltó utóda akart lenni. Fájjalta, hogy elmúlt az a kor, midőn ősei lóra pattantak és kardjukkal írhatták nevüket a magyar történelembe. Kifejezési eszközül a címerszimbolikát választja:

*„Itt örök hazát védett az örök ős,
Családi címerem kardos, törökfős,
Miért, hogy éppen bennem hallgatott el
S szunnyad a sok, vérembe költözött ő?”*

Város- és önarckép 1955 c. groteszk versében történelmi idő-meghatározóként használ heraldikai elemet:

*„Bár lennék boldog pörsenés
gyógytornász egyengette háton,
légy a kávéház asztalán,
hol a címersas két feje
zártkörű klubot alapított”*

Eddig még nem idézett jelentéssíkja tárul fel Garai Gábornál a verscímben emelt címer szónak. A megalázó, kínos helyzetek sorozata után, erkölcsi válságban vállalja a költő a küzdést. Mint a múltban az ellenféllel való harc kezdetekor, ő is címerként, képletesen felemeli már eltávozott költőtársa (Simon István) kezét. Így segít, bátorít, ad erőt a mindig bizakodó, derűs eszmetárs:

*„s kezded címerként emelem magasba,
hamis papírok szent cáfolatául:
lássák, miképp lett mégis más, és mégis
önmaga hívebb mása ez az ország
emberöltőnyi feltámadásban.”*

Szécsi Margit jelképrendszerének kedvelt, gyakran alkalmazott eleme a heraldika. Sajátos művészi kifejezőerőt fedez fel benne. Címer c. versében az elevenen ható címerképek idézésével találja meg a lehetőséget arra, hogy a világhoz való viszonyát, belső szabadságát, emberi tartását tömören, mindössze hat sorban kifejezhesse:

*„Se oroszlán, se olajág,
se cifra mező –*

*címerembe uram, uram,
se pénz, se erő,
de én hállok a világgal,
nem énvelem ő.”*

A magányérzet elleni belső küzdelmét, önmegtartó igyekezetét heraldikai képpel, s a színszimbolika alkalmazásával festi. A Bitaraj c. költeményében a városi heraldikában használatos jelképből, a folyók jelzésére utaló „kék trikósávok”-ból alkotja meg saját beszélő címerét, amelyet pajzstartó angyalként két keze őriz:

*„Mellemen a kék trikó-sávokkal a feszes folyókkal
zsebemben aranypérez-virággal a remény eleven címere
leszek*

*Két kezem a két angyal Ó ha összehajlik
Teremteni méltó égövet fölindul az én seregem
Magány Magányom Ama napokat feketével arannyal
becsíkozd Villogó és zord fegyenced vagyok
Kirontani magamból hova
Viselni a rabruhát hol éljek?”*

A címertant poétikai eszközül használja az egyén és a történelem viszonyát elemző Új heraldika c. versfolyamában. A lexikális adatok hosszas sorolása helyett három sorban lepergeti egész történelmünket:

*„A címerállat – halmazok
jegyzik égboltra a hazát!*

*...
Úr-forgás, Új Heraldika!”*

Az elesetteket a csatamezőn címereik alapján azonosították, a szakirodalom szerint kb. a 16. században szorultak ki a címeres pajzsok, sisakdíszes sisakok a harcmezőről. A címerek tovább éltek, a társadalom különböző helyzetű csoportjai kezdték használni azokat.

A verseihez hasonlóan, rajzaiban is jelképteremtésre törekvő Nagy László illusztrációt készített Szécsi Margit előbb említett Új heraldika c. költeményéhez. A képet uraló legkülönbözőbb alakú pajzsokon a versből megfejthető jelentésű ábrázolások láthatók. (Nagy László: Szárny és piramis. 1980. 35.)

A leggyakoribb állati címerkép, egy oroszlán, pajzsát elhagyva a kép teljes szélességében fekszik elnyúlva, fejét előrenyújtott mellső lábain pihenteti. Magatartása nem sugároz erőt, cselekvő indulatot, talán a „devalválódott világ” teszi?

Nagy László metaforikus-látomásos képeitől nem idegen a heraldika, egész líráját áthatja vizuális érzékenysége. Hisz a szóban, „*Hiszem azt is, elvezet a pecsétek mögé, ahol éppen rám várnak a titkok*”. Költészete alakult, de embersége, hűsége rendületlen maradt, szinte attól kezdve, hogy gyermekkorában először lépett ki „*pajzs nélkül*” a télbe.

Balassi Bálint lázbeszéde c. költeményében így jellemzi nagyra tartott elődjét:

„*Ördög már veletek, oltottmész-ruhám dörög,
zsinórzata villám, nem esem hanyatt, se orrlag,
angyalaim karolnak égbe, s majd krónika csácsog:
címere hárfa – hungarus volt, istentelen.*”

A falak négyszögében és A város címere születésének körülményei ismertek, az 1956-os forradalom és szabadságharc idején, illetve hatására születtek. A felhalmozódott társadalmi feszültség az idegen megszállás alatt álló országban nemzeti tragédiában robbant ki. „*A tragédia előtti mozgalomban tán csak verseim vettek részt... A költészet kifejező és megítélő hatalom, de nem megoldó ... Személyem vonakodott, mert glédába kerültem volna sokakkal, akik verseimért még nemrég rám fintonogtak és üldöztek is: a másodszori átnyergelőkkal, akik majd harmadszor is átnyergelnek. Tisztelet és becsület néhány kivételnek... A fegyverek idején és után is lefoglalt feleségem betegsége, majd tüdővérzése. Kétfelől értek olyan csapások, hogy még jobban megöszültem.*”

Mesterien fogalmazza meg az említett két versben a kimondhatatlant, de a heraldikai szimbólumok feloldhatók, a „*fekete katona*” csak értelmezhető:

„*végzetes vízszintesekkel
elkészült a város címere újra,
cirkalma lesz a füst és fohász,
mert eljön a fekete katona,
eljön a fekete katona.*”

A jelvény megalkotásának szükségességét az előző szakaszokban indokolja, valamennyi „*mert*” szóval kezdődik, s a kusza élet, a tótágast álló világ megrendítő képsoraival válságos idők látomásos megjelenítésével folytatódik. A betegség okán való bezártság megrendítő sorait idézzük.

„*Meghalni se tudtál,
te csak az asztalra buktál,
beborultál,*

*torkolat-tüzek, láncok,
sikoly-címeres lányok,*

*üszöktől cirmos virágok,
komor vagányok,
s küllők, cserepek forgatagába
egy árva hajszálat se küldtél,
csak beleöszültél,
csak beleőrültél.*

*Szabályos télben
itt állsz egyedül ébren
a falak négyszögében
ágyúdörejként visszhangzó köhögésben,
lélekben is fázva.
késekkel koronázva...*

A stiláris eszközök ily módon való párosítása a feszültség, a lelki vívódás erőteljesebb kifejezését szolgálja, kiváltképp a hallgatásra kényszerítettség állapotában.

A történelem, a politika korlátai ellenére is tudott a „*tilos*”-ról, az említhetetlenről beszélni 1980-ban írott Föld-tan c. versében Kossuth-díjas költőnk, Nagy Gáspár. A címer fő hordozója a pajzs, ennek versbe emelésével utal Magyarország megcsonkítására:

„*Úgy kikalapálták, edzették,
hogy úgyszólván szinte sík lett,
bemérték, átszabták, eladták:
nem maradt rajta hű hegy,
csak heg maradt, mélyedés
ágyában szunnyadó herma –
érte szót, hangot emelni,
költővitézek, ki mer ma?*”

Az eddigiek is bizonyítják, hogy költőink sokszíniően használtak és használnak heraldikai fogalmakat. Az irodalmi barokk stílusban a jelképek, a címerek, zászlók felsorakoztatása, részletező leírása fokozta a tetszetős külsőséget, díszítettséget, a vizualitás előhívói. Jól megfeleltek a mozgalmasság-élmény igényének is.

Századunkban inkább sűrítő erejének költői felhasználását érezzük dominánsnak. A műnek nemcsak a képi megjelenítését segíti, hanem gazdagítja, színesíti a szókészletet, szóhasználatot, az alkotói eszköztárat, mintegy nyomatékot adva a mondanivaló lényegének kimondásához. Szécsi Margitnál és Nagy Lászlónál eszköz az erőteljes kifejezési lehető-

ségre, az expresszionista képalkotásra, a stílus dinamizálására.

„Az írás mágia. Mi a mágia?... Hát igézet, varázslat. Keverék szóból, álomból, jelképből, érzésből, keverék, bűvös jegyek egyvelege, melynek visszaható ereje van az életre, éppen úgy, ahogy az életnek szóalkotó, jelkép-elevenítő ereje van. Az írás varázslat, ha nem tudnád.” (Márai Sándor: Mágia. 1941)

A jelkép-elevenítő erőre idézek két leheletfinom megoldású sort. Az Egy úr Velencéből c. verses játékában, amely 1756-ban játszódik, a toscanai szegény grófkisasszony, kezét nem a szép szavakkal viaskodónak adta, hanem az aranyakkal és ranggal fizető öreg úrnak, ki „aranyfüstje volt címerének”.

1943–1944-es Naplójában rövid bejegyzést ír: „Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom. Igaz, ez nem csekélység.” Márai versben, prózában, drámában egyaránt használt heraldikai elemeket. Ősei a 17. században Magyarországra bevándorolt szászok. II. Lipót császár jutalmazta meg nemességgel öregapját, akit „bányagróf Kristóf” néven tisztelt a család, és a máramarosi kincstári bányákat igazgatta. A szabadságharc alatt találta meg a család magyar szívét, 1848 augusztusában Kossuth minisztériumának végzése alapján magyarosították nevüket. „Meggyőződésükre, viselkedésre mániákus magyarok voltak, különösen apám és mérnök öccse, aki állandóan gyűjtötte a családi címereket, koronákat rajzoltatott, megtervezte apám és anyám egyesített címerét... A dzsentrinek tűnő viselkedés ellenére került a megyei társaságot, nem találta helyét az osztályok között.”

Nemcsak az Egy polgár vallomásaiban ír őseiről, hanem verseiben is említi őket. A műfaj követelményeinek megfelelően sűrítetten. Társadalmi helyzetjelző a „sáfrányos csipkekeszkenő” vagy az „elfakult csipkegallér”, netán egy kéz felidézése is:

„Sujtásos köntösujja lágy
Ráncából, kékeres kezének íve mellére hull.”

Milyen egyértelműen más alakot fest, mint Tornai József Veres Pétert megidéző sora: „Te kérgesujjú szellem” (Ősök).

Márai gyakran emlékezik vissza őseire, életére, s mindarra, amit tőlük, általuk kapott: műveltséget, az alkotás parancsát, a múlt értékeinek őrzését, egy életformát és mentalitást – mindazt, amit röviden polgári értékrendnek hívnak. Az értékmentés feladatát az értékmentés parancsa veszi át – írja. Meg le-

het-e menteni az értékeket, az értékrendet megőrizve az egyén és a történelem kataklizmái közepette? Az értékteremtés, a múlt visszahívása a család alkotó, jelent formáló ereje. „Hiszek a magyar középosztály hivatásában a megváltozott új világban is.”

Dolgozatom befejező részében csupán egy bizonyos származásra utaló jelvény, a férfiak viselte családi gyűrű ismétlődő felbukkanását kívánom nyomon követni prózájában és lírájában.

„Aki nemes volt és szegény
címergyűrűs ujjával zongorázott
Beethovent és csak nézte a világot”

A nagyapát idéző versében (Családi portré) használja az individuális, megkülönböztető jelet, amely a társadalom számára láthatóvá teszi az ősi rangot, s egyben kötelez!

„Endre bácsi igazgatta a bankot, a dzsentrijelvényekből talán nem is őrzött meg erre az életre egyebet, mint a pecsétgyűrűt.”

Az Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946 egyik zaklatott bejegyzését idézem: „1944. március 19-én számomra az Állam átváltozott ellenséges erővé, mely ellen minden módon védekezni kellett, védekezni, ahogy tudok ... 1944. április 4-én, mikor elrendelték a sárga csillag kötelező viselését, szegyenemben lehúztam ujjamról apám címeres gyűrűjét és egy fiókba dobtam: nem akartam »megkülönböztető jelvényt« viselni egy időben, mikor mások szegyenfoltot viselnek. Két eszterdeje ennek. Most kezembe akadt a gyűrű és felhúzódom. Halott apám kezéről húzták le, nagyapám, dédapám viselte. Én is viselem most már, amíg lehúzza valaki ujjamról. Két év alatt sok minden történt, sokat tanultam.” Márai nem ismerte a megalkuvást, s mivel nem volt a társadalomnak kivető ereje, tudta, hogy van, ami több, mint a politika, s az az igazi, a végső cselekedet, a magatartás. Magatartással felelt valamire, amire szavakkal nem volt módja válaszolni. A részvét, a segítőkészség, a jobb emberi érzés nem fáradt el benne.

S végül még egy említést teszek a címeres pecsétgyűrűről, amivel íme mi mindent meg tudott fogalmazni! A halálra felkészülést így: „Lehúzni a gyűrűt, az órát, mellékes mozdulattal, szórakozottan eldobni mindent, amit az életben gyűjtöttünk... lehúzni a gyűrűt, az órát, lassan elejteni mindent, amiről azt hittük, hogy nem tudunk élni nélküle... hallani még a világot, de már nem figyelni oda, emlékezni még, de már mosolyogni, mert nem fáj lehúzni a gyűrűt, az órát, ... a címe-

ket, a feladatokat, ... eloltani minden fényt, egyedül lenni, már nem is dideregni, elaludni, aludni.”

Saját értékőrző magatartását sem érzi többé hitelesnek, gyanítja, hogy kiüresedtek a formák, amelyekhez ragaszkodik, a jelvénynek már nincs semmi jelentősége. Bár mindig is úgy tartotta, hogy „*az ember maradjon hűséges azokhoz, akikkel származás, nevelés, érdek, emlék összekötözte. Az életmód mögött ugyanis kultúra van.*”

Az egyén, a közösség önmagát határozza meg a vállalt jelképekben. A címer a történelmi hitelességet

őrzi, benne él a köztudatban, költői eszközként modern életérzések kifejezésének stilisztikai eszközéül is szegődhet. A közéleti líra értelmét a közösség, a nemzet szolgálata, a fennmaradás hitének erősítése adja. Így találkozik a heraldika és a szépirodalom. A népet nemzetté kovácsoló múlt jelképeinek őrzése a nemzeti tudat ápolásának egyik kívánatos módja.

Mohos Márta

IRODALOM

Bertényi Iván: A Toldi szerelme heraldikája. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.* 1963. 295–325.

Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Bp., 1983.

Kertész Manó: Szokásmondások. Bp., 1985.

Listi/usi László: A nemes Magyarország címeréhez. In: Listi László munkái. Bp., 1891. 581–582.

Mohos Márta: Die Heraldik in der ungarischen Literatur. In: *Acta contionis heraldicae municipalis hodiernae anno 1988. in oppido Keszthely habitae.* Keszthely, 1990, Festetics-Kastély.

Petőfi-Szótár. I. Bp., 1973.

Vértessy Jenő: Arany János heraldikája. Turul, 1908. 69–75.

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG 2001. ŐSZI ELŐADÁSAI

1. október 11.

Szluha Márton: Vas megyei nemesi összeírások.

Elnök: Bertényi Iván

2. október 25.

Lakatos Sarolta: A Kállay-család története.

Elnök: Pandula Attila

3. november 15.

Bárdossy Péter: A Bárdossy család története.

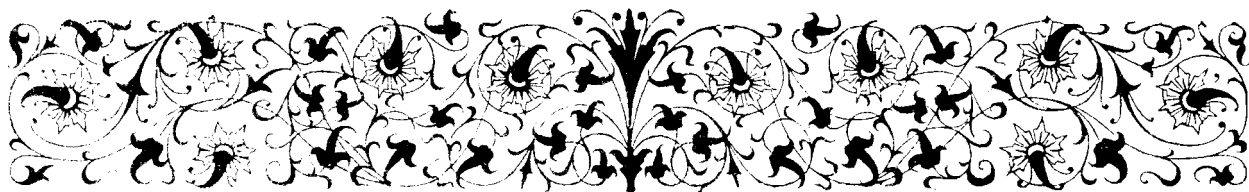
Elnök: Harmath Arisztid

4. november 29.

Kollega Tarsoly István: Genealógiai kutatási lehetőségek Magyarországon.

Elnök: Nyulásziné Straub Éva

Az előadások helye: Zászlómúzeum, Bp., József krt. 68. (bejárat a Nap utcából), az előadások 5 órakor kezdődnek.

FESTÉSZET A MAGYAR HERALDIKÁBAN

Az első teljes, azaz pajzsból, sisakból és sisakdíszből álló címert adományozó oklevelünk kiállítása Zsigmond király nevéhez fűződik, és 1398-ban kelt, kedvezményezettje a Csentevölgyi család.¹ Ez az oklevél pátens formában íródott, és rányomott pecséttel hitelesítették. Az adomány a címert leírja, de nem hagy ki helyet a címer megfestésére, és szövege sem utal arra, hogy a címer megfestésének lehetősége felvetődött volna.

Mai ismereteink szerint IV. Vencel cseh király volt az első, aki festett címerképes oklevelet adományozott 1392-ben. Hazánkban az új típusú adománylevél első fennmaradt példánya a Zsigmond király által 1405-ben a Tétényi család részére adományozott címereslevél, amely az oklevélben leírt, és annak közepén megfestett címert adományozza.² Az oklevél privilegialis formában, függő pecséttel készült. (A cseh adománylevél után igen hamar megjelent a magyar kancelláriában kiállított első festett címerképes oklevél, és ebben feltehetően szerepet játszott az, hogy IV. Vencel Zsigmond testvére és vetélytársa volt.)

A címereslevelek elkészítésénél elvileg egy, a címertanban jártas festő működött közre. A középkori magyar kancelláriai számadáskönyvek többsége sajnos elpusztult, csak II. Lajos királytól (1516–1526) maradt ránk egy számadáskönyv, amelyben bizonyos János nevű festő szerepel, akinek a kancellária munkadíját fizetett egy címerkép elkészítéséért. Az általános gyakorlat az volt, hogy a díjat a megadományozott a kancellárián fizette be. A megrendelő pénztárcájától függött, hogy a különböző képességű festők közül melyiket tudta megfizetni. A tehetősebbek nem csak magasabb színvonalú munkát kaptak, de az oklevél kezdő sorait, esetleg az oklevél széleit is dí-

szították a mesterrel. Az elkészült címerképek és oklevéldíszítések mindig a kor festészeti stílusjegyeit viselik magukon. A művészi kivitel alapján az 1405–1918 közötti időszak képi megfogalmazásait *négy korszakra* oszthatjuk.

Az *első korszak* a kezdetektől az 1480-as évekig tart. Az ekkor készült címereslevelek a kora és késő gótikus festészeti stílus jegyeit tükrözik. Radocsay Dénes a Zsigmond király által adományozott 85 oklevél művészettörténeti elemzése alapján kimutatta, hogy bár ezek közül 69 nem magyar területen készült, többsége a magyar heraldika terméke.³ Radocsay a névtelen festők munkáit stílusjegyek alapján csoportosította, és ennek alapján négy mester munkájának tulajdonítja a Konstanzban készült címeresleveleket. E korszak címerképeire a heraldikailag egyszerű megfogalmazás, a derűs színösszeállítás, a takarók keskeny, lendületes, merész ívű vonalvezetése jellemző, a címerképek háttere, a szőnyeg indádszekkel megrakott. A címerképek egy részét kettős keretelés övezi: a külső téglalap formájú keretet egy négykaréjos belső keret övezi, amely a gótikus ablak formáját idézi. Az említett szerkesztés egyik legismertebb darabja a Nagymihály család 1418-as oklevelén látható címerkép.⁴

A 15. század második felében Magyarországon a letűnő gótika helyét fokozatosan vette át a reneszánsz a kultúra minden területén. Az 1460-as években azonban még nem működtek az itáliai mesterek Magyarországon, még nem készültek Budán kódexek, és a címereslevelek díszítése még gótikus stílusjegyeket mutat, mint például a bodfalvi Bod család 1460-as, a szerdahelyi Huszár család 1466-os, a Montefalco család 1478-as vagy a Mérey család 1474-es oklevelének írása és címerképének festészeti megfogalmazása.⁵

A 1470-es évek elejéről van információ az első itáliai származású miniátor budai tevékenységéről. Valószínűsíthető, hogy az ún. *első firenzei címerfestő* Blandius miniátorral azonos. Ettől a miniátortól származnak 1471-től az újonnan vásárolt Korvinákba és könyvekbe festett királyi címerek.

Az „*első firenzei címerfestő*” budai tevékenységének megkezdése után mintegy 10 évvel jelent meg először az új művészeti stílus okleveleinek díszítésében, és ettől kezdve beszélhetünk a magyarországi címereslevél-festészet második korszakáról.

A *második korszak* az itáliai reneszánsz festészet hatására készült címerképek időszaka (1480-as évektől), amely már átvezet az élő heraldika korából a hanyatló heraldika korába. A reneszánsz művészet – Európában másodikként – előbb toscánai, majd firenzei mesterek révén Mátyás király udvarában nyert pártfogó támogatásra. Mátyás budai udvarában könyvfestőműhelyt létesített, ahová itáliai miniátorokat hívott. A kódexek illusztrálása mellett – kellő díjazás ellenében – a miniátorok oklevelek díszítését is végezték. Az említett „*első firenzei címerfestő*” munkáiban jellegzetes pajzstartó puttók és virágornamentika figyelhető meg. Feltehetően követője, vagy tanítványa – akit a korszak jeles kutatója, Balogh Jolán a „*második firenzei címerfestő*”-ként említ – átvette és alkalmazta mestere egyéni címer- és puttóábrázolási stílusát. Művészeti hatásuk a 16. század elejéig érvényesült a címereslevél-festészetben.

A Korvina-műhelyben tevékenykedő mesterek közül elsőként a székesfehérvári püspök, Kálmáncsehi Domokos Breviáriumát⁶ illusztráló *Francesco de Castello* ecsetjének nyoma fedezhető fel ránk maradt címereslevélen. A művészettörténészek stílusjegyek és az ecsetkezelési technika összevetése alapján kimutatták, hogy az 1481-ben készült Török-címereslevél és a Breviárium miniátora azonos. A színes virágdíszítésben a felső-itáliai miniátoriskola hatása érezhető, de még gótikus hagyományokkal ötvözve. A Török-címereslevél⁷ e kettősségével a reneszánsz címereslevél-festészet első darabja. Az oklevél kezdő sorának és a Breviárium lapszéli díszítésének motívumai azonos elemekből tevődnek össze, ezekkel azonos díszítésű az ugyanebben az évben készült, Lindvai Bánffy Miklós részére kiállított adománylevél⁸ díszítése is.

A Török-címereslevélben adományozott takaró – ismereteink szerint – az első, ahol a takaró jobb és bal oldali ága különböző színű, az is egyedi, hogy a medve fején a korona kék, és ezzel összhangban a sisakon is kék korona nyugszik.

A 15. század végéig a pajzsbeli ábrázolás megőrizte a gótikus stílusjegyeket, azonban a háttér (szőnyeg) és a lapszéli díszítés, valamint az oklevél írása már reneszánsz stílusú. Mátyás uralkodása idején a Korvina-műhely miniátorai a könyvdíszítés mellett inkább a nagyobb művészi szabadságot adó, és több jövedelmet biztosító birtok- és címadományozó, valamint kinevezési okleveleket díszítették, mint a címeresleveleket.

Mátyás király halála után a Korvina-műhely a megrendelések számának gyors csökkenése miatt el-sorvadt. A jól képzett mesterek szétszóródtak a világban, néhányuk azonban Budán maradt, és címereslevél-festészettel kereste kenyerét. Ezzel magyarázható, hogy Jagelló-uralkodóink idején teljesedett ki a reneszánsz címereslevél-festészet, magával hozva a heraldikai szabályokat, a művészi kivitel alá rendelő címerképek megjelenését.

Az itáliai reneszánsz hatására kidolgozott címereslevelek címerképei a természetes ábrázolás felé mutatnak, jelentős részükben a takaró, a szőnyeg és a külső díszek kidolgozásában érvényesül a reneszánsz stílus, de néhány ekkor készült címerünk pajzsbeli ábrázolása is elszakadt a heraldikai megfogalmazástól. A miniátorok ecsetje nyomán a pajzsban életképek, gyönyörűen megkomponált jelenetek rajzolód-tak ki, amelyeknek azonban azon túlmenően, hogy pajzsban szerepelnek, nincs köztük a címerhez. Ilyen magas színvonalú művészi alkotás a királyi vadászatot megőrkítő 1520-as Bicskey-címer, vagy az 1514-es Radák-címerben szereplő két harcos alakja, de említhetjük az 1607-es gersei Pethő-címert⁹ is, amelynek címerállatai természetes ábrázolásúak, és sisakdíszként II. Ulászló trónon ülő, élethű portréja szerepel, mellette egy fatalapzaton állnak gyermekei, a későbbi II. Lajos (nem élethű) és Anna (I. Ferdinánd későbbi felesége).

A királyi kancelláriában tevékenykedő miniátorok között kiemelkedő a *Cassianus kódex*¹⁰ miniátorának munkássága. E festő minden valószínűség szerint *Fra Zoa Antonio Cateneo, Madocsaí abbé*¹¹. Alkotásainak jellegzetessége a sisaktakarók akantuszleveles ki-képzése, amely tanítványai munkáin is feltűnik. A Korvina-műhely korábbi mestereinek hatása is egyértelműen kimutatható alkotásain, és pedig a sötétbordó háttér és az arany fűcsomók jellegzetes díszítő-elemként történő szerepeltetésében. A mesternek jelenleg 16 címereslevele ismert. Ábrázolásmódja a pajzsön kívüli díszítésben lendületes, szimmetriát kedvelő, színeiben élénk. Az egyik első, és egyben

legszebb alkotása az 1607-ben készült Drágffy-címereslevél.¹²

A reneszánsz miniátorok közül említést kell még tenni a *Radák-címereslevél festőjéről*. A névtelen mestert a művészettörténészek a Bakócz-monogramistaként említik. Mindkét szakterület a maga területének egy híres munkájáról nevezte el a miniátort. A Radák-címereslevél festőjének 20 alkotása maradt fenn a Bakócz Tamás püspök számára 1514–1525 között illusztrált Gradualén (Szertartáskönyvön) kívül.¹³ (Pl. Kanizsai László, Kanizsai Dorottya, Dobay, Jeszenszky, Imreffy, Desseffy, Forgách család.¹⁴) Alkotásai mind az oklevél és a szőnyeg, mind a címer kivitelében kiérlelődött reneszánsz stílust mutatnak, címerképeinek jellegzetessége a sisakdísz hiánya, amelyet a takaró kialakításával ellensúlyoz. A magyarországi reneszánsz miniatúrafestészet kiemelkedő darabjai ezek az alkotások még akkor is, ha heraldikailag erősen kifogásolhatók.

A Habsburg-uralkodók alatt kibocsátott, a reneszánsz festészet stílusjegyeit magukon viselő alkotások 1533-tól 1612-ig, I. Rudolf uralmának végéig készültek. Ebben az időszakban kiemelkedő I. Rudolf címerfestőjének, *Bocskai Györgynek* az oklevéldíszítése. Munkáin az iniciálék és az uralkodó nevét és címeit tartalmazó sorok közötti díszítés magas művészi színvonalat képvisel.

A mohácsi vész után a budai műhelyben tanult mesterek közül néhány kézjeggyel találkozunk még a Szapolyai János udvarában készült munkákon, de 1540-ben az utolsó volt budai miniátor is Bécsben dolgozott már. Az 1526-ban három részre szakadt országban nem egységes a reneszánsz festészet hatásának lezárulása. Az ország nyugati részén, a Habsburg-uralom alá került területeken a 17. század második évtizedében zárult le a reneszánsz oklevéldíszítés korszaka, Erdélyben azonban sajátos helyi művészi hagyományokkal örvözve 1690-ig élt tovább e stílus.

Az erdélyi reneszánsz művészetet, ezen belül a címereslevél-festészet és az építészetben alkalmazott díszítő festészet közötti kapcsolatot Balogh Jolán művészettörténész tárta fel és adta közzé az 1960-as években.

Az erdélyi reneszánsz festészet a helyi, apró virágmintás díszítés elemeit építette be az oklevelek címerképe, valamint a fejedelem nevét és címfelsorolását tartalmazó sorok díszítésekor. (Hasonlóan díszített I. Rudolf kancelláriájából, a 16. század utolsó harmadában kikerült oklevelek többsége.) Gyakran az oklevelek szélein is feltűnnek e díszítő elemek. A

takarók itt is vaskosak és telítettek, a címerkép többi része azonban alkalmazkodik a heraldikai szabályokhoz. A művészi kiteljesedés a keret és a szőnyeg díszítésében jelentkezik. Több címerkép készítője összefüggésbe hozható a gyulafehérvári fejedelmi palotában dolgozó mesterekkel. Természetesen a hosszú periódus nem jelentett egyenletes művészi és heraldikai korszakot. János Zsigmond (1556–1571), Báthori Zsigmond (1585–1597, 1598–1599, 1601–1602), és Báthori András (1599) fejedelemsége után mindkét vonalon jelentős minőségi romlás következett be. A fejedelmi kancellárián készült oklevéldíszítésben a mélypont – amikor a címereslevél-adományozás részben bevételi forrás, részben „fizetőeszköz” lett – (I.) Apafi Mihály fejedelemsége (1661–1690) alatt következett be.

A művészi kivitel szempontjából a *harmadik csoportba* a barokk festészet hatására készült címerképek tartoznak. E korszak oklevéldíszítésének fő sajátossága, hogy a túldíszített keret, a háttér (szőnyeg) és a takaró kidolgozása mellett összhatásában háttérbe került a címer, mintegy mellékmotívumává vált a festménynek. Ennek a szerkesztésnek egyik klasszikus példája az 1628-ban készült Bornemisza-oklevél címerét befogadó oldal díszítése. A díszítésben megjelennek a puttók bájos alakjai, és a pajzstartók túlhangsúlyozott figurái válnak uralkodóvá a képen. A pajzson belüli ábrázolás általában heraldikailag megfelelő, azonban ez az az időszak, amikor a címeregyesítés nélküli, rendkívül összetett címerek váltak divattossá, ahol a pajzson egyszerre több sisak is szerephez jutott.

Míg a reneszánsz oklevélfestészetben a pajzstartók és a virágmintás oklevéldíszítés érdemel kiemelt figyelmet, addig a barokk festészet hatása alatt készült címeresleveleknél a címerképet övező keret sarkainál megjelenik Magyarország és társországainak címere, tükrözve e címerek fejlődési szakaszait. A díszítés másik jellegzetessége az uralkodó portréjának gyakori szerepeltetése. Különös figyelmet érdemel, hogy a könyv formájú okleveleknél a lapszéli díszítésben város és tájkép ábrázolása válik gyakorivá. Kiemelkedő művészi értékű az 1548-ban készült, lap formájú Oláh-címereslevél,¹⁵ amelyben V. Károly német-római császár, II. Ulászló, II. Lajos és felesége Habsburg Mária, I. Ferdinánd és felesége Jagelló Anna, továbbá Oláh Miklós családtagjai, valamint több tájkép kapott helyet, a címert övező, kétoldali, lapszéli miniatúrák között. Hasonlóan egyedi díszítésű az 1762-es Joannovics Vidák család részére ké-

szült oklevél,¹⁶ amelynek címert tartalmazó lapját 14 ország és tartomány címere díszíti. A könyv széles lapszéli díszítéseiben pedig Mária Terézia, Lotharingiai Ferenc és 14 gyermekük arcképét helyezték el, ezenkívül megörökítették Bécs, Karlóca, Pétervárad és Temesvár látképét.

A *negyedik korszak* a 19. század közepétől 1918-ig tartott. Ebben az időszakban a címerek kivitele és szerkesztése visszakanyarodott az élő heraldika korának mereven stilizált formájához, elszakadt a gyak-

ran változó festészeti stílustól. Ez utóbbi a könyv formájú oklevelek lapszéli díszítésében jut csak érvényre. A címereslevelek festésére szakképzett festőket alkalmaztak. Ferenc József idejéből két udvari címerfestőt kell megemlíteni: Krahl Edét és Kovács Erzsébetet. Krahl 1878–1914 között a kiadott okleveleknek mintegy 70%-át látta el kézjegyével.

Nyulásziné Straub Éva

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh Jolán: A művészetek Mátyás király udvarában. I–II. Bp., 1966, ill. III: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst. Graz, 1975.

Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. (1460–1541). Kolozsvár, 1943.

Balogh Jolán: Giulio Giovinio Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*. 1984/3.

Hoffmann Edit: Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékééről. *Magyar Könyvszemle*. 1925. 28–51.

Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofilek. Bp., 1929. 181. (Bakócz monogramista, Bakócz Graduale).

Hoffmann Edit: Franciscus de Castello Ithalico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. *Magyar Művészettörténet*. IX. (1933) 42–46.

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. Schallaburg, 1982 (Kiállítási katalógus).

Radocsay Dénes: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 271–294. – A cikk végén a szerző által felkutatott 1405–1489 közötti címereslevelek katalógusát adja.

Radocsay Dénes: Az utolsó budai miniátorok. Magyarországi reneszánsz és barokk. *Művészettörténeti Tanulmányok*. Bp., 1975. 137–152.

JEGYZETEK

¹ Csentevölgyi család, 1398. október 16., jelzete: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) DL 50.509.

² Tétényi család, 1405. április 15., jelzete: MOL DL 64.122.

³ *Radocsay Dénes*: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 271–294.

⁴ Nagymihályi család, 1418. március 29., jelzete: MOL DL 85.682.

⁵ Bod család, 1460. február 21., MOL DL 73.414, Huszár család, 1466. február 6., MOL DL 50.533, Montefalco család, 1478. május 27., MOL DL 50.535, Mérey család, 1474. május 23., MOL DL 49.353.

⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kod. lat. fol. 446.

⁷ Török család, 1481. november 26., MOL DL 50.536.

⁸ Zágráb, Archiv Hrvatske; Turul IX. (1891) 58.

⁹ Bicskey család, 1520. július 13., MOL DL 72.296., Radák család, 1514. január 18., MOL DL 67.255., Pethő család, 1507. szeptember 22., MOL DL 86.051.

¹⁰ Párizs. Bibliothèque Nationale, Cod. lat. 2129.; *Balogh Jo-*

und die Kunst. Graz. 1975. (a továbbiakban: Balogh 1975) 277.

¹¹ *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966. I. 487.; Balogh 1975: 225–228.; Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofilek. Bp., 1929. 93.

¹² Drágffy család, 1507. március 28., MOL DL 108.128.

¹³ Bakócz Graduale (1514–1520) őrzési helye: Esztergom, Főegyházmegeyei Könyvtár.

¹⁴ Kanizsai László, 1519. március 12., MOL DL 24.772, Kanizsai Dorottya, 1519. június 25., MOL DL 24.773, Dobay család, 1519. június 9., MOL DL 50.251, Jeszenszky család, magánkézben, Imreffy család, 1523. november 11., MOL DL 93.845, Dessewffy család, 1625. április 9., MOL DL 74.770, Forgách család, 1525. május 27., MOL DL 60.103.

¹⁵ Oláh család, 1548. november 23., MOL P 108, hg.Esterházy It., Rep. 2–3. Fasc. K. No 162.

¹⁶ Joannovics Vidák család, 1762. december 3., MOL R 64.

lán: Die Angage der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus

RENDJELEK A MAGYAR ÁLLAMI HERALDIKÁBAN*

Egyetemes kitekintés

Sajátos, sokrétű kapcsolódású részterületei a heraldikának és a falerisztikának a rendjelekkel és kitüntetésekkel feldíszított címerek.¹ Általában elterjedt külföldi szakterminológiában „lovagrendi heraldiká”-nak nevezik ezt a tárgykört. A téma fontos részterülete, a rendjelekkel, mint a címertartozékokkal ékesített államcímerek története.

A rendjelekkel ékesített államcímerek előzményei, a középkorban, az egyházi lovagrendek heraldikájában figyelhetők meg. Így pl. a *Johannita Lovagrend* (később *Máltai Lovagrend*) történetének korai szakaszában – de különösen az ún. rodoszi korszakban – gyakorlat volt a családi címerek, s a Rend jelvényével ékesített címer (pajzs) egymás mellé helyezése. A Rend jelvénye ezt követően, gyakran megjelent a Rend tagjainak családi címereiben (is). A nagymesterek a 15. századtól kezdődően használták az előkelőbb pajzsmezőben a Rend jelvényét, más pajzsmezőben pedig saját családi címereket vagy annak egyes részleteit. A *Német Lovagrendi* nagymesterek, egyedi, nagymesteri kereszttel ékesített címereket Frigyes szász herceg nagymesterségétől kezdődően (1498–1510) használtak.

A kialakuló különféle világi lovagrendek (lovagi társaságok) esetében az uralkodó (rendi szuverén) – természetesen – saját (országcímerét) az adott rendjellel díszítette. Egészen kiemelkedő rendjelek (pl. Aranygyapjas Rend) esetében az adott ordót elnyerő külföldi uralkodó is az elnyert elismerést használta, esetenként saját (ország-) címerével kapcsolatosan is.

A rendjelek későbbi fejlődéstörténete során az egyes világi lovagrendekből átalakult, részben azok

mintáját követve létrehozott – korai – érdemrendeknél a rendi szervezet által használt pecséteken szereplő címerábrázolások szoros kapcsolatot mutatnak az alapító rendi szuverén címerével. Elsősorban olyan rendek esetében figyelhető ez meg, ahol – legalább formálisan – fennmaradt a Rend lovagi társaság (testület) jellegű karaktere. Az itt alkalmazott címerek, sokszor századokon keresztül változatlanok, nem követik az államcímer változásait. Így pl. az Aranygyapjas rend esetében hosszú időn keresztül fennmaradt a régi burgundiai címer használata. Vagy pl. – 1693-tól kezdődően – hasonló gyakorlat figyelhető meg a dán Elefánt Rend, valamint Danebrog Rend esetében is.

Egyes uralkodók (uralkodóházak) időről-időre viselték bizonyos egyházi lovagrendek nagymesterségét. Így említhető a Habsburg-család esetében a Német Lovagrend, illetve a Romanov-család esetében a Máltai Lovagrend. A nagymesterség jeleként az államfők címerén e rendjeleket – láncon vagy szalagon – a pajzs körül helyezték el.

Léteznek olyan rendjelek, ahol a rendi szervezet élén (is) álló államfőt különleges kivitelű, egyedi rendi lánc illeti meg. (Pl. az 1802-ben létrehozott francia Becsület Rend.) Természetesen ez is megjelenik az adott állam heraldikájában.

A nagymester (általában) örökös (örökletes) államfő, a rendelkezése alatt álló rendjelek jelvényeivel, lancaival, szalagjaival övezte címerét, a 16–17. századtól kezdődően.

Az újabb kori monarchiák államcímerein (s más hatalmi jelvényein, jelképein) állandó alkotóelemként szerepelnek az adott uralkodóhoz tartozó rend-

* A szerző ezúton köszöni meg Nyeső József (Konstanz) és Tóth Csaba (Magyar Nemzeti Múzeum – Éremtár) uraknak a tanulmány összeállításához nyújtott önzetlen segítségét.

jelek, az olyan elismerések, amelyeknek az adott uralkodó „ura”. Kérdés, hogy az adott államnak csak egyes, vagy valamennyi rendjele megjelenik ezeken a címerábrázolásokon. Nem érdektelen utalni arra, hogy a kora újkorban sokszor kis államok is nagyobb számú rendjellel bírtak (pl. német, illetve olasz fejedelemségek).

Kezdetben csak egy, később azonban több rendi lánc pajzs körüli elhelyezése is felmerült. Először Franciaországban, miután az 1469-ben alapított *Szent Mihály Rend* láncát után, az 1678-ban létrehozott *Szentlélek Rend* láncát is ráhelyezték az államcímerre. Sőt a későbbiekben, bizonyos értelemben a tárgykörben iránymutatónak tekintett Franciaországban, amikor újabb rendeket – érdemrendeket – hoztak létre, így 1693-ban a *Szent Lajos Rendet*, illetve 1759-ben a *Katonai Érdemrendet*, ezek jelvényei már nem kerültek az államcímerre. Csupán a két tényleges – öspróbához kötött tagságú – „ordres du roi” ábrázolása került az államcímerre, a mai értelemben vett érdemrendek pedig nem.

Megjegyzendő, hogy a női rendjeleket nem jelenítették meg államcímereken.

Több rendjel – mint az uralkodó nagymesterségeire utaló szimbólum – megjelenítése államcímerben a Habsburg–Lotharingiai-házhoz kötődik. Lotharingiai Ferenc császár csak a tradicionális Aranygyapjas Rendet, illetve a toszkán Szent István Rendet alkalmazta államcímerin, függetlenül az ő korában létrehozott, a Habsburg–Lotharingiai-házhoz kötődő további rendjelektől. Fia, II. József császár címerábrázolásain, az új rendjelek, a *Katonai Mária Terézia Rend* (1757) és a *Magyar királyi Szent István Rend* (1764) is megjelennek.

A Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság Szent Januarius Rendjelének 1738-as alapításakor írta elő először rendi Statutum az államcímernek rendjellel való ékesítését.

Általában az államcímereken a legmagasabb (vagy a két legelőkelőbb) rendjel szerepelt láncon, szalagon vagy ún. badge formájában (pl. Anhalti Hercegségek, Nagybritánia, Orosz Császárság). A 18. század végétől egy sor országban helyezték államcímerre (legalább az ottani ún. nagy címerekre) az ott adományozásra kerülő összes rendjelet. Díszjeleket, kitüntetések, s más alsóbb elismeréseket azonban nem. (Pl. Bajor Királyság, Bádeni Nagyhercegség, Hannoveri Királyság, Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság, Oszmán Császárság, Porosz Királyság, Svéd Királyság.)

Megjegyzendő, hogy az államcímereken elhelyezett falerisztikai jelvények esetében heraldikailag elfogadott két rendi lánc koncentrált elhelyezése, illetve (több) rendi lánc torlódó megjelenítése is.

A rendjelek kiemelt szerepe abban is megnyilvánult, hogy gyakran ábrázolták őket államfők személyi zászlóin (standár), illetve szimbólumként megjelennek egyes államok hadilobogóin is. A 20. században létrehozott államok címereiben viszont gyakorlatilag nem szerepelnek az adott államok rendjelei.²

A magyar és a magyar vonatkozású államcímerek falerisztikai kapcsolatai

Zsigmond kora

1. ábra. Magyarország címere a Sárkány Rend jelvényével. (A Grünenberg-féle címereskönyv alapján).

A Sárkány Rendet 1408-ban megalapító magyar király, európai összehasonlításban is példát mutatott a címerpajzsot övező, pajzstartó (Sárkány Rendi jelvény) sárkány típusának megteremtésében. Ugyanígy hozzá kötődik a címer mellett jelvénytípusú, hatalmi szimbólumként megjelenő (Sárkány Rendi jelvény) sárkány alakja is. Nem érdektelen mindezek tükröződése a korabeli állami (uralkodói) heraldikában sem. Rendjelvények következetes használata, Zsigmond heraldikai reprezentációjában, nemzetközi összehasonlításban is a legkorábbiak közé tartozik, illetve bizonyos értelemben példa nélküli. Sárkány Rendi jelvények, állami, uralkodói címerekkel kapcsolatos használata, részben Zsigmond német-római királyi, illetve német-római császári méltóságával kapcsolatos. A tárgykörben eddig ismertté vált Sárkány Rendes államcímert (uralkodói címer) ábrázolások ezen falerisztikai jelkép kiemelt, folyamatos, elterjedt használatát sejtetik.

Zsigmond császári kettős felségpecsétjének (1433–1437) előlapján a császár fejének bal oldalán a Sárkány Rend jele, az egyenlőszárú kereszt, a trónon ülő uralkodó lábainál pedig jellegzetes, gyűrű alakú sárkány látható. Zsigmond birodalmi pecséten történő rendjelhasználata unikálisnak tekinthető.³

Zsigmond császár és magyar király 3. magyar királyi kettős felségpecsétjének előlapján (1433–1437), a címergyűrűben a két felső és a két középső pajzs között (a kettőskeresztes magyar címer, illetve a cseh címer között) a Sárkány Rend jelvénye (sárkány, hátán lángkereszttel) látható.⁴

A konstanzi zsinat kapcsán keletkezett, és először 1483-ban kiadott, ún. Grünenberg-féle címerkönyvben Magyarország címere esetében az államcímert jellegzetes alkotórészei a pajzspár felett elhelyezett, a sisakdísszal, sisaktakaróval párhuzamosan, mindkét oldalon megjelenő, egymással szembe forduló Sárkány Rendi jelvények. A jellegzetes, hátán vörös kereszt, a farkát saját nyaka köré tekerő sárkány alakja, felette lángkereszttel⁵ (1. ábra).

Luzern város egyik kapujának 1412-es évszámmal ellátott címerében, a német királyi sasos pajzs alatt, a pajzstalp közepe alatt látható a jellegzetes Sárkány Rendi sárkány ábrázolása (itt lángkereszt nélkül).

A Suki család által támogatott szováti (Suatu) középkori, (ma unitárius) templom egyik boltozati zárókövén, a Sárkány Rend jelvényével körülfogott, kettőskeresztes pajzs figyelhető meg. Minden valószínűség szerint ez az ábrázolás országcímert⁶. A fenti, s az itteni más heraldikai ábrázolások a korabeli ural-

kodói pecséteken látható címerekkel állnak rokonságban.

Zsigmond többféle címere, címerváltozata ismert különböző lelőhelyekről (a budai várból, a vértesszentkereszti bencés apátságából, a visegrádi királyi palotából), nagyobb számban előkerült kályhacsempékről. Ezek a rendjelvényvel ékesített, állami (uralkodói) címerek elterjedt használatát tanúsítják.

Így pl. a király sisakdíszé mellett elhelyezett Sárkány Rendi jelvények két változata is ismert Budáról. A cseh címer szárnyas sisakdíszé látható, oldalain egy-egy Sárkány Rendi jelvényel.⁷

Egy vértesszentkereszti kályhacsempén a magyar sávokkal és a cseh oroszlánnaal négyelt, dőlt pajzs felett, a sisakból kinövő, szárnyas sisakdísz mellé, a csempe sarkába helyezték az összetekeredő sárkány alakját.⁸

Ismeretesek Sárkány Rendes pajzstartókkal ellátott különféle államcímert-ábrázolások kályhacsempéken. Így a magyar sávokkal és a birodalmi (brandenburgi?) egyfejű sassal négyelt pajzs⁹, a magyar sávokkal és a cseh oroszlánnaal négyelt pajzs,¹⁰ a brandenburgi sasos pajzs.¹¹ Megjegyzendő, hogy ezeken az ábrázolásokon a pajzstartó Sárkány Rendi sárkányábrázolások döntő része heraldikai jobbra néz, de előfordul heraldikai balra tekintő ábrázolás is.¹²

Habsburg-korszak

A 16. századtól a 20. század elejéig Habsburg-királyok ültek a magyar trónon. Időről-időre folyamatosan használtak különféle magyar címereket, illetve olyan címereket, amelyeknek fontos alkotórésze a magyar államcímert, illetve különböző kapcsolódó címerek (is). Ezeknek a címerábrázolásoknak, mindvégig alkotóeleme az Aranygyapjas Rend lánc, illetve a 18. századtól kezdődően más rendjelek is.

Az alábbiakban szeretnék bemutatni egyes, a tárgykörbe tartozó, jellemző példákat. Az adott címer típusok áttekintésére hasznos forrás a korabeli numizmatikai anyagban megjelenő államcímert-ábrázolásoknak anyagsorozatja.

A II. Mátyás által használt egyik címervariáns esetében a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén koronás négyelt pajzs, szív pajzssal, a szív pajzsban az osztrák-burgundiai címerrel. A nagypajzs 1. és 4. mezéjében a magyar sávokkal, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlánnaal. A sas szárnyairól lelógó, kissé stilizált, Aranygyapjas Rendi láncsal, a pajzstalp közepe alatt bárányal (rendjelvényel).¹³

A II. Mátyás által használt másik címervariáns esetében, a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén négyelt pajzs, szív-pajzzsal. A szív-pajzsban az osztrák-burgundiai címerrel. A nagypajzs 1. mezőjében a cseh, a 2. mezőben a dalmát, a 3. mezőben a horvát, a 4. mezőben a szlavón címerekkel. A sas szárnyairól lelógó (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi láncsal, a pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvényel)¹⁴ (2. ábra).

2. ábra. II. Mátyás-kori címer
– féltalléron (1615)
(Magyar Nemzeti Múzeum
– Éremtár)

3. ábra. III. Ferdinánd-kori
címer talléron. (1638)
(Magyar Nemzeti Múzeum
– Éremtár)

II. Ferdinánd egyik címervariánsa: a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén, koronás négyelt pajzs, szív-pajzzsal. A szív-pajzsban az osztrák-burgundiai címerrel. A nagypajzs 1. és 4. mezőjében a magyar sávokkal, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlánnal. A sas szárnyairól lelógó (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi láncsal, a pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvényel).¹⁵

A III. Ferdinánd által használt címervariánson a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén koronás magyar államcímerrel. A pajzs körül, kétfejű sas szárnyairól lelógó (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi láncsal, s a pajzstalp közepe alatt (különösen stilizált, csak jelzésszerű) báránnyal (rendjelvényel)¹⁶ (3. ábra).

A III. Ferdinánd által használt más címerváltozat a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén (korona nélküli) magyar államcímer. A kétfejű sas nyakai mögül lefüggő Aranygyapjas Rendi láncsal, amely kissé stilizált kivitelű. Megjegyzendő, hogy ennél a címernél csak a láncot jelenítették meg, a bárányt nem.¹⁷

Az I. Lipót által használt címervariánson kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén koronás, ovális négyelt pajzs, szív-pajzzsal. A szív-pajzsban az osztrák-

burgundiai címerrel. Az 1. és 4. mezőben a magyar sávok, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlánnal. A sas szárnyairól lelógó (némileg stilizált) a pajzstot teljesen körülvevő Aranygyapjas Rendi láncsal. A pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvényel)¹⁸ (4. ábra).

A Mária Terézia által használt magyar címervariánson koronás magyar kiscímer. A pajzsfő jobb szegletéből kiinduló és a pajzsfő bal szegleténél végződő – lényegében részleteiben is aprólékosan kidolgozott – Magyar királyi Szent István Rendi lánc. A pajzstalp közepe alatt magyar királyi koronáról lefüggő rendjelvényel. Ezt az ábrázolást lehet – tárgy körünk szempontjából – a legkarakterisztikusabbnak tekinteni¹⁹ (5. ábra).

4. ábra. I. Lipót-kori címer
negyed talléron (1701)
(Magyar Nemzeti Múzeum
– Éremtár)

5. ábra. Mária Terézia-kori címer
talléron (1767)
(Magyar Nemzeti Múzeum
– Éremtár)

6. ábra. II. József-kori címervariáns háromszoros
aranydukáton (1773)
(Magyar Nemzeti Múzeum – Éremtár)

A II. József által használt címerváltozat esetében a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén két koronával lefedett négyelt pajzs, koronás szív-pajzzsal. A szív-pajzsban az osztrák-burgundiai címerrel. Az 1. mezőben Magyarország, a 2. mezőben Csehország, a 3. mezőben Burgundia, a 4. mezőben Toszkána címereivel. A pajzsfő jobb szegletéből kiinduló, a pajzsfő bal szegletéig tartó (csak kismértékben stilizált)

Aranygyapjas Rendi láncal. A pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvénnnyel). Ezt követően, belül, a pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig tartó szalagról lefüggő (erősen stilizált) Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztel. Ezen belül, a pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig érő – gyakorlatilag vízszintes – erősen jelzészzerű Magyar királyi Szent István Rendi láncrészlettel, a pajzstalp közepe alatt lefüggő nagykeresztel²⁰ (6. ábra).

A II. József nagypecsétjének hátoldalán látható címerábrázoláson, a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén két koronával lefedett, három egymásra helyezett, összetett pajzs. A kétfejű sas nyakáról leógó Aranygyapjas Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvénnnyel). Ezen belül a pajzstalp jobb szögletéből kiinduló, a pajzstalp bal szögletéig tartó szalagkivágaton egymásra helyezett, keresztbe fektetett szalagon a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp elejétől kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig tartó – vízszintes jellegű – láncrészleten a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje.²¹

Természetszerűen falerisztikai jelképek államcímeren való megjelenítése a 18–19. század fordulójától kezdődően, az akkori – többszöri – címerrendezéseknél, változtatásoknál hangsúlyosabb szerepet kapott a korábbiaknál. Folyamatosan használták a Habsburg Birodalom tradicionális, illetve – létrejöttüket követően – az ez idő tájt alapított rendjeleket (hierarchiájuk sorrendjében). Megjegyzendő, hogy női rendjel ekkor sem került államcímerre.

Az ausztriai császári cím (1804-es) felvétele és az azzal kapcsolatos címerrendezés során, a nagy titkos (s a kis titkos) pecséten megjelenő államcímer, kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén két koronával fedett, három egymásra helyezett összetett pajzs. A sas szárnyairól leógó Aranygyapjas Rendi lánc, amely kívülről körülöleli a pajzsot. A pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvénnnyel). A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig tartó szalagkivágaton egymásra helyezett, keresztbe fektetett szalagokon, a pajzstalp közepe alatt a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp eleje alatt, a pajzstalp jobb szögletéből kiinduló, a pajzstalp közepénél végződő lánckivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje. A pajzstalp hátsó része alatt, a pajzstalp közepe alól kiinduló és a pajzstalp bal szögleténél végződő szalagkivágaton a toszkán Szent István Rend keresztje.²²

Az 1804-es magyar bírói pecsét címerábrázolásánál a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén a Szent

Koronával lefedett magyar középcímer látható, a különféle rendjelek elrendezése egyező az előzőekkel.²³

Az 1804-es császári nagypecsét (is) látható címerábrázoláson. A kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett pajzs esetében a pajzsfő jobb szögleténél, illetve a pajzsfő bal szögleténél a pajzs mögé benyúló, s a pajzsot körülölelő (kissé stilizált) az Aranygyapjas Rendi lánc ábrázolása. A pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjelvénnnyel). A pajzstalp jobb szögletéből kiinduló és a pajzstalp bal szögleténél végződő szalagon a pajzstalp közepe alatt egymásra helyezett, keresztbe fektetett szalagokon a Katonai Mária Terézia Rend (kissé stilizált) nagykeresztje. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részénél végződő – kissé stilizált – lánckivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje.²⁴

Az 1804-es középcsét államcímer-ábrázolásán a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett pajzs körül láthatók falerisztikai jelképek. A sas szárnyairól leógó – kissé stilizált – Aranygyapjas Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvénnnyel). A pajzstalp jobb szögletéből kiinduló, a pajzstalp bal szögleténél végződő szalagkivágaton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. Felette, a pajzstalp alatt lánckivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje.²⁵

A német-római császárságról való lemondás, s az azt követő 1806-os címerrendezés során alkalmazott nagypecséten látható államcímer. A kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett nagy pajzs körüli rendjelek. A pajzsfő jobb szögletéből kiinduló, a pajzsfő bal szögletéig tartó, a pajzs mögé benyúló (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi lánc, amely körbeöleli a pajzsot. A pajzstalp közepe alatt báránnyal (rendjelvénnnyel). Felette a Német Lovagrend (kissé stilizált) keresztje. A pajzstalp jobb szögletéből kiinduló és a pajzstalp közepénél végződő, rozettás szalagkivágaton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp bal szögletéből kiinduló, a pajzstalp közepéig tartó (kissé stilizált) lánckivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje.²⁶

Az 1806-os császári középcséten látható államcímer-ábrázoláson a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén a Német Lovagrend nagymesteri keresztjére helyezett középpajzs körül figyelhetők meg falerisztikai jelképek. A sas szárnyairól lefüggő, a Német Lovagrendi nagymesteri kereszt felett áthaladó (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjelvénnnyel). A pajzstalp jobb szögletéből kiinduló, a pajzstalp bal szögletéig tartó,

a pajzstalp közepe alatt rozettás szalagon a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp elejéből kiindulva, a pajzstalp hátsó részéig érve, a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje lánckivágaton. Maga a nagykereszt a pajzstalp közepe alatt. Az utóbbiak a Német Lovagrendi nagymesteri kereszt, alsó keresztzsára felett vannak.²⁷

Az 1807-es magyar királyi nagypecsét hátlapján látható államcímer-ábrázoláson a kiterjesztett szárnyú, kétféjű sas szárnyairól lefüggő (kissé stilizált) Magyar királyi Szent István Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt a nagykeresztrel. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részénél végződő (kissé stilizált) Aranygyapjas Rendi lánckivágat, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjelvénnel). A pajzstalp eleje alatt, az onnan kiinduló, s ott véget is érő szalagkivágaton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje.²⁸

Az 1815-ben létrehozott ún. császári középpecsét államcímer-ábrázolásán a kiterjesztett szárnyú, kétféjű sas mellén elhelyezett pajzs körül láthatók falerisztikai vonatkozások. A sas szárnyairól függ le az Aranygyapjas Rend (kissé stilizált) lánc, amely körülöleli a pajzsot, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjelvénnel). Ugyaninnen kiindulva, részben alóla, részben azt lefedve, szalagon a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjének jelvénye, a kereszt a pajzstalp közepe alatt. A pajzstalp jobb szögletéből kiindulva, a pajzstalp bal szögleténél végződve a Magyar királyi Szent István Rend (kissé stilizált) lánc, a pajzstalp közepe alatt kissé felkunkorodó ábrázolása a nagykeresztrel. A pajzstalp alatt, abból kiinduló, a pajzstalp közepénél végződő lánckivágaton az Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje. A pajzstalp hátsó részéből kiinduló, s a pajzstalp közepénél végződő lánckivágaton az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya.²⁹

Az I. Ferenc magyar király pecsétjén látható címerábrázoláson a pajzsderékből kiinduló, s ott végződve (valóságghú) hosszú, a pajzsot körülölelő lánckivágaton az Aranygyapjas Rend. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig érő szalagon a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepe alatt, egymásra helyezett szalagcsokron magával a keresztrel.

A pajzstalp eleje és a pajzstalp közepe között (kissé stilizált) lánchrészleten a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepéből kiinduló, s a pajzstalp hátsó részénél végződő szalagkivágaton a toszkán Szent István Rend keresztje.

7. ábra. I. Ferenc magyar király pecsétjén látható címer (gipszmásolat)
(Magyar Országos Levéltár – Pecsétgyűjtemény)

8. ábra. V. Ferdinánd pecsétjén látható címer (gipszmásolat)
(Magyar Országos Levéltár – Pecsétgyűjtemény)

Éz utóbbi két rendjel insigniája a Katonai Mária Terézia Rend szalagjára helyezett.³⁰

Az 1836-os címerrendezéskor létrehozott császári nagy- (és közép-, illetve kis-) pecsét államcímer-ábrá-

zolásain látható falerisztikai vonatkozások lényegében megegyezők.

A nagypecsét államcímer-ábrázolása: a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett nagy pajzs körül láthatóak különféle rendjelek. A kétfejű sas nyaka mögül kiinduló valóságű, részleteiben is kidolgozott Aranygyapjas Rendi lánc fogja körül a pajzsot. A pajzstalp közepe alatt lefüggő báránnyal (rendjellel). A pajzstalp jobb szögletéből kiinduló, s a pajzstalp bal szögletéig tartó szalagon a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig tartó (teljesen valóságű), középen kissé bekunkorodó formában a Magyar királyi Szent István Rend lánc, a pajzstalp közepe alatt a nagykereszt. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp közepénél végződő (valóságű) lánctagon az Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részén végződő (valóságű) lánctagon az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya.³¹

Az 1836-os magyar nagy titkos pecsét (V. Ferdinánd kori) államcímer-ábrázolásán a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett pajzs körül láthatók falerisztikai vonatkozások. A sas szárnyairól lefüggő – kissé stilizált – a pajzsot körülölelő Magyar királyi Szent István Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt a nagykereszt. A pajzstalp elejéből kiinduló, a pajzstalp hátsó részéig tartó szalagkivágoton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepe alatt, kissé stilizált formában Aranygyapjas Rendi lánc kivágoton a bárány (rendjelvény): A pajzstalp eleje alatt kiinduló, s ott végződő lánc kivágoton az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya. A pajzstalp hátsó része alatt, onnan kiindulva, s ott végződve, lánc kivágoton az Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje.³²

Ennek a címernek változata tanulmányozható V. Ferdinánd egy másik pecsétjén. A kétfejű sas szárnyairól lelógó, a pajzsfő elejétől a pajzsfő hátsó részéig tartó (némiképpen stilizált), az egész pajzsot körbeölelő Magyar királyi Szent István Rendi lánc, a pajzstalp közepe alatt a nagykereszt.

A pajzstalp elejéről kiinduló, a pajzstalp hátsó részénél végződő szalagkivágoton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepe alatt lefüggő kereszt. Ráhelyezve a pajzstalp eleje alatt (stilizált) kicsiny lánc kivágoton az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya. Ráhelyezve a pajzstalp hátsó része alatt (stilizált) kicsiny lánc kivágoton az Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje³³ (8. ábra).

Az 1836-os nagy kis titkos pecsét,³⁴ illetve a magyar bírói pecsét³⁵ falerisztikai vonatkozásában egyező a nagy titkos pecsét államcímer-ábrázolásán látható változattal.

1850-től ismeretes egy sajátos, falerisztikai jellegű államcímer (felségjelvény) változat. Az osztrák császári korona alatt, koronás kétfejű heraldikai sas, címer nélkül. A sas jobb karmában kardot és jogart, bal karmában pedig országalmát tart. A sas nyakában, mellén, farkán a Habsburg Birodalom legfontosabb rendjelei, kitüntetései láthatók, némiképpen stilizált formában, bizonyos, hangsúlyozott mértékbeli eltérésekkel.

A sas nyakában, kiemelten nagy méretben látható az uralkodóház ún. házi rendjelének, az Aranygyapjas Rendnek szalagos változata.

A jobb oldalon, a szárnyra akasztva a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje, a bal oldalon ugyanígy a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje (középkeresztje?).

A sas jobb lábánál az Osztrák császári Lipót Rend középkeresztje.

A sas bal lábánál az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya (II. osztálya?).

A sas farkánál, jobbra az Erzsébet Terézia Katonai Alapítvány jelvénye, balra – női csokor szalagon – a Csillagkereszt Rend.

A sas farka közepén, az Arany Vitézségi Érem, szalagról lefüggő két példánya. A jobb oldali a hátlap, a bal oldali az előlap képével.

Hangsúlyozandó, hogy ezen az ábrázoláson – szokatlan módon – olyan elismerések is megjelennek, amelyek más esetekben soha: pl. a Csillagkereszt Rend, illetve az Erzsébet Terézia Katonai Alapítvány jelvénye, valamint az Arany Vitézségi Érem³⁶ (9. ábra).

Az 1866-ban bevezetett (s 1915-ig használt) császári közép címeren láthatók újabb falerisztikai vonatkozások: a kiterjesztett szárnyú, kétfejű sas mellén elhelyezett pajzs körül tanulmányozhatóak rendjelek. Valamennyi (kissé stilizált) ábrázolás a kétfejű sas fejei mögül – a szárnyon – indul ki, s a másik oldalon ott is végződik. Kívül az Aranygyapjas Rend lánc, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjelvény). Ezt követi a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjének szalagja, a pajzstalp közepe alatt a kereszt. Ezután a Magyar királyi Szent István Rend lánc következik, a pajzstalp közepe alatt a nagykereszt. A pajzsfő elejétől kiinduló, s a másik oldalon ugyanott végződő rendi láncrésztelen az

Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje. Maga a kereszt a pajzstalp közepe alatt látható. A pajzstalp eleje alatt az Osztrák császári Vaskorona Rend I. osztályának jelvénye függ le. A pajzstalp hátsó része alatt az Osztrák császári Ferenc József Rend nagykeresztjének jelvénye függ le. Megjegyzendő, hogy ennél az ábrázolástípusnál az egyes jelvények lefedik egymást³⁷ (10. ábra).

Az 1836-os kiscímer, amelyet 1867-től a közös intézményeknél is használtak, a kiterjesztett szárnyú, kétféjű sas mellén elhelyezett pajzs körül, a szárnyakról lefüggő formában mutatja az Aranygyapjas Rend (valószínűsíthető) láncát. A pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjellel).³⁸

Az Altenburger Gusztáv által 1874-ben tervezett magyar középcímeren, a pajzstalp elejétől kiinduló, és a pajzstalp hátsó részéig tartó, kissé stilizált lánc kivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje. A pajzstalp közepe alatt a rendi lánc díszes középtagjáról lefüggő nagykeresztrel³⁹ (11. ábra).

A korszak legvégén, az 1915-ös, átfogó címerrendezésnél létrehozott új, közös közép-, illetve kiscímereknél merültek fel, részben újszerű falerisztikai megoldások: A középcímer esetében, jobbra az osztrák,

balra a magyar középcímerek között, kiemelkedő, kisebb pajzsban a Habsburg–Lotharingiai-ház ún. genealógiai címerét ábrázolták. Ennél, a pajzsfőből kiindulva, s ott is végződve, a pajzsot körülvevő, az uralkodó-ház ún. házi rendjelének, az Aranygyapjas Rendnek valószínű hű lánc látható, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjellel).

Közvetlenül alatta, a két pajzs között, egymást némiképp takarva, a három legmagasabb érdemrend (teljesen valószínű hű) jelvénye. Így szalagkivágaton a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje, lánc kivágaton a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztje, illetve – ugyancsak lánc kivágaton – az Osztrák császári Lipót Rend nagykeresztje.⁴⁰

A kiscímer esetében a két nagyobb címer között, középen ábrázolt ún. Habsburg–Lotharingiai genealógiai címer esetében, a pajzsfőből kiindulva, s ott is végződve, a pajzsot körülvevő az Aranygyapjas Rend (valószínű hű) lánc, a pajzstalp közepe alatt a báránnyal (rendjellel).⁴¹

A magyar államcímer ezt követő fejlődésénél már nem került sor rendjelek, kitüntetések címertartozékként történő alkalmazására.

Pandula Attila

JEGYZETEK

¹ *Pandula Attila*: Falerisztika, egy alig ismert történelmi segéd tudomány. In: *Nagy Ádám* szerk.: A numizmatika és a társtudományok. /I./ – Konferencia Szegeden 1993., Szeged–Bp., 1994. 32. II., 34., IV.. *Üő.*: Orden und Auszeichnungen – Besondere Spiegelbilder der Geschichte. In: *Autengruber, Michael* szerk.: Das Erste und Zweite Gunzenhäuser Phaleristik – Symposium. Offenbach am Main 1997. /I./ (Offenbacher Phaleristisch Studien Band I.) 19. 2., 24. V.

² *Vö. Neubecker, Otfried*: Ordensritterliche Heraldik. (Eine Übersicht), I. „INFO” Nr. 14. (II. évf. 2. sz.) Februar 1981. 20–21.; Ua. II. „INFO” Nr. 15. (II. évf. 3. sz.) März 1981. 19–21.; Ua. VI. „INFO” Nr. 19. (II. évf. 7. sz.) Juli 1981. 24., 26.; Ua. XV. „INFO” Nr. 31. (V. évf. 1. sz.) Februar 1984. 27–28.

³ *Kéry Bertalan*: Kaiser Sigismund – Ikonographie. Wien–München 1972. 128., 97. illusztráció (itt a jegyzetben a továbbiakban: ill.) előlap.

⁴ Uo. 129–130., 101. ill.

⁵ *Grünenberg, Conrad von*: (Stillfried-Alcantara. újrakiadó): Wappenbuch – volbracht 9. IV. 1483. Görlitz 1875. I. Lief. 3. XIX. Der Kung von Ungarn. *Vö.* XIX. címer ill.

⁶ *Kelemen Lajos*: Művészettörténeti tanulmányok. I. Bukarest, 1977. 119.

⁷ *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon. II.

In: Budapest régiségei. XXII. Bp. 1971. (a továbbiakban: Holl 1971.) 168. IV. 11. típus, 131. ill.

⁸ *Mezősiné Kozák Éva*: A vértesszentkereszt bencés apátság gótikus kályhacsempéi. II. In: *Communicationes archaeologicae Hungaricae*. 1984. 193. – 6. típus. 2–3. ill.

⁹ *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. In: Budapest régiségei. XVIII. Bp., 1958. (a továbbiakban: Holl 1958.) 234. – II. I. típus. 37. ill.; Holl 1971.: 163–164., – I. 12. típus, 115. ill.; *Mezősiné Kozák Éva*: A vértesszentkereszt bencés apátság gótikus kályhacsempéi. I. In: *Communicationes archaeologicae Hungaricae*. 1981. (a továbbiakban: M. Kozák 1981.) 184. – I. 12. típus, 22. ill.

¹⁰ Holl 1958. 243. – V. 5. típus, 65. ill.; M. Kozák 1981. 25. jegyzet, 186. – II. 3. típus, 2., 4. ill.

¹¹ Holl 1958. 243. – V. 5. típus 65. ill.

¹² *Iránsné Melis Katalin*: Művészet és tárgykultúra. Kályhacsempék. In: *Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde* szerk.: Művészet Zsigmond király korában. II. Katalógus. Bp., 1987. 434. T 10. (1410–1430) – Kályhacsempé (budai lelet) – heraldikai balra, 443. T 34. (1410–1420-as) Kályhacsempé (vértesszentkereszt lelet) – heraldikai jobbra.

¹³ *Vö. pl. Huszár Lajos*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. München–Bp., 1979. 169. 1111. szám, uo. hátlap ill. – Tallér (ezüst) 1617. /K. B./

¹⁴ Uo.: 170. 1117. szám; uo.: ill. hátoldala – Féltallér (ezüst) 1615. /K. B./

¹⁵ Uo.: 174. 1152. szám; uo.: hátlap ill.– Tizenkétszeres aranygulden (arany) 1626. /K. B./

¹⁶ Uo.: 188–189. 1246. szám; uo.: hátlap ill. – Tallér (ezüst) 1638. /N. B./

¹⁷ Uo.: 189. 1247. szám; uo.: hátlap ill. – Tallér (ezüst) 1638. /NNB/.

¹⁸ Uo.: 216. 1415. szám; uo.: hátlap ill. – Negyed tallér (ezüst) 1701. /NB/.

¹⁹ Uo.: 254. 1677. szám; uo.: előlap ill. – Tallér (ezüst) 1767. /K/.

²⁰ Uo.: 276. 1828. szám; uo.: hátlap ill. – Háromszoros aranydukát (arany) 1773. /HG/.

²¹ *Kumorovitz Lajos Bernát*: Die Entwicklung des Ungarischen Mittel- und Grosswappens. „Nouvelles Études Historiques” Klny. Bp., 1965. 326. 9. ill. hátoldal.

²² *Illés József*: A magyar címér és a királyi cím története 1804-től kezdve. Bp., 1910. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből – XXIV. k. 6. szám). (a továbbiakban: Illés i.m.) I. tábla hátlapja 1. ill. (Typ. 6.)

²³ Uo.: I. t. 3. ill. (Typ. 20.)

²⁴ Uo.: 20. 6. ill.

²⁵ Uo.: 23. 7. ill.

²⁶ Uo.: 39. 11. ill.

²⁷ Uo.: 41. 12. ill.

²⁸ Uo.: II. t. 16. ill. (Typ. 36.)

²⁹ Uo.: 60. 19. ill.

³⁰ Magyar Országos Levéltár, V-1. – Pecsétgyűjtemény, Gipszből készült pecsétnyomat-másolatok gyűjteménye. Typ. 24. 227. szám. – I. Ferenc magyar királyi pecsétje.

³¹ Illés i.m.: 70. 23. ill.

³² Illés i.m.: III. t. 30. ill. (Typ. 10.)

³³ Magyar Országos Levéltár, V-1 – Pecsétgyűjtemény, Gipszből készült pecsétnyomat-másolatok gyűjteménye, Typ. 9. 235. szám. V. Ferdinánd nagy titkos pecsétje.

³⁴ Illés i.m.: III. t. 31. ill. (Typ. 29.)

³⁵ Uo.: III. t. 32. ill. (Typ. 27.)

³⁶ Magyar Országos Levéltár, V-5 – Pecsétgyűjtemény, Altenburger és Résző–Ensel-féle címer- és pecsétgyűjtemény, 1. tétel – Ausztria uralkodóinak s egyes családtagjainak címerei. I. Ferenc József osztrák császár címerei. 11. 1. (kézzel) ceruzás számozás Brandt, v. rajza és litográfiája (Bécs), Verlag Ignaz Klag in Wien kiadása „VIRIBVS UNITIS” emléklap. 34,6×27,5 cm. Felső részén, középen, igen érdekes, falerisztikai vonatkozású címerábrázolással. E részlet mérete: 7,5×7,5 cm.

³⁷ *Ströhl, Hugo Gerhard*: Österreichisch–Ungarische Wappenrolle. Wien 1895². IV. tábla.

³⁸ Uo.: V. tábla.

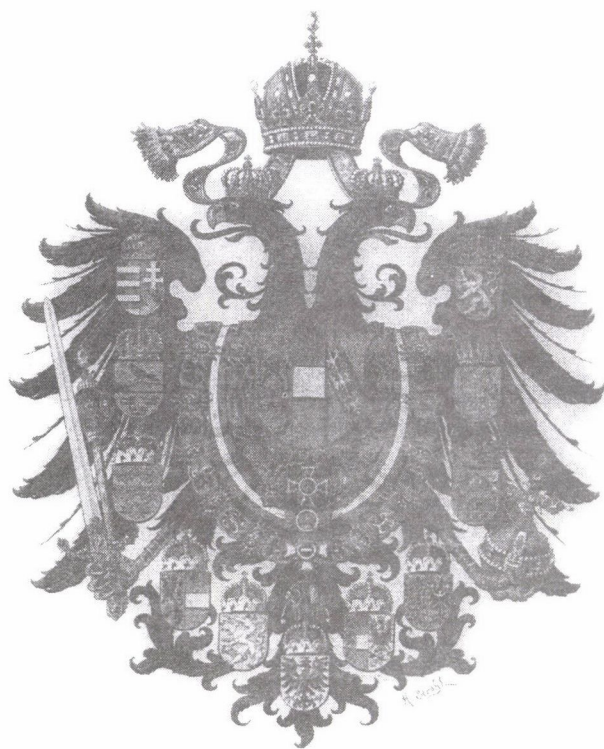
³⁹ Magyar Országos Levéltár, V-5 – Pecsétgyűjtemény, Altenburger és Résző–Ensel-féle címer- és pecsétgyűjtemény, 16. tétel – Magyarország (kis-, közép-, nagy-) címere, zászlaja. színei. 53 számozott lap, Altenburger Gusztáv terve „A magyar szent korona országainak egyesített címere 1874-től. (ceruzarajz, részben vízfestéssel kifestve).

⁴⁰ *Ströhl, Hugo/ Gerhard*: Az új osztrák, magyar és közös címerek. Bécs, 1916. V. tábla.

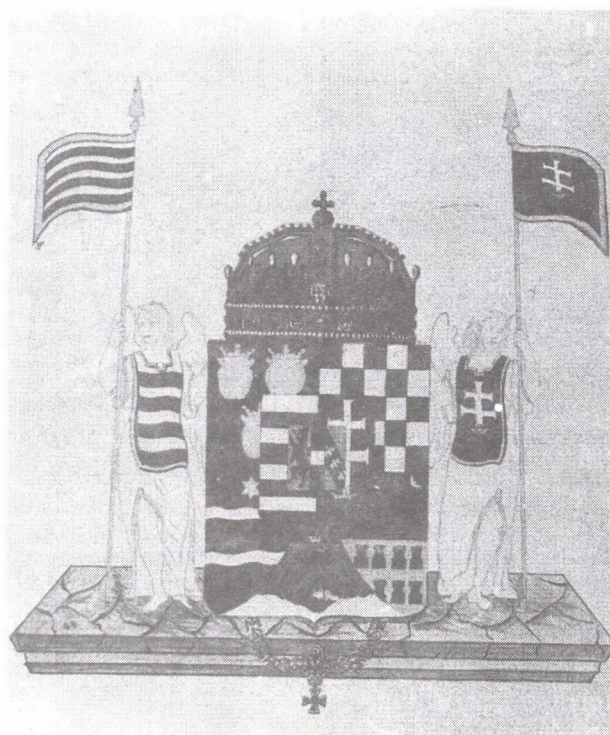
⁴¹ Uo. VII. tábla.

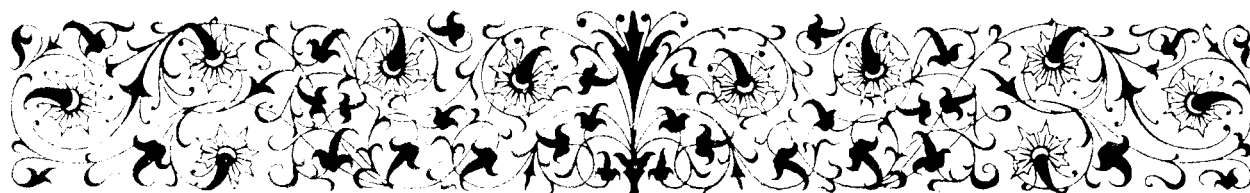
9. ábra. Falerisztika-jellegű államcimer-felségjelvény (1850) litográfiai részlete
(Magyar Országos Levéltár)

10. ábra. Császári középcimer (1866)
(Ströhl nyomán)

11. ábra. Altenburger Gusztáv magyar középcimer-terve (1874)
(Magyar Országos Levéltár)

A PREMONTREI REND MEGTELEPEDÉSE AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I.

A magyarországi premontreiek Árpád-kori történetének máig használt szintézisét Oszwald Ferenc készítette el: dolgozata 1957-ben látott napvilágot a Művészettörténeti Értesítő hasábjain.¹ Középkorkutatásunk mind a mai napig ezt a tanulmányt tekinti rendtörténeti vizsgálódásai egyetlen lehetséges kiindulópontjának, mert az elmúlt négy évtized eredményeit összefoglaló tanulmány nem rögzíti. Az általunk tárgyalt időszak határait egyfelől a premontrei szerzetesség magyarországi megjelenése, másfelől a rend hazai monostorait tételesen felsoroló legkorábbi ismert kútfőnk, az ún. Második ninivei katalógus 1235-i kelte jelöli ki.² Periódusunk diplomatikai forrásadottságai az okleveles anyag nagymértékű pusztulása miatt általában véve is igen rosszak Magyarországon, ám esetünkben ezt a hiányosságot még tovább súlyosbítja két egyedi körülmény: egyfelől, hogy a nem királyi monostoralapításokat a 15. század előtt idehaza csak akkor foglalták írásba, ha ezt a nemzeti örökösödés rendszere indokolta,³ másfelől, hogy a tatárjárás a rendszerint utak közelébe települő premontrei monostorok levéltáraiban valószínűleg különösen komoly pusztítást vitt végbe.

A fehér barátok magyarországi rendházainak legkorábbi ismert összeírását is külföldi forrás, a „Liber monumentorum ecclesiae Sanctorum Cornelii et Cypriani iuxta Ninive” c. 15. századi kódex őrizte meg. Ez a könyv két önálló katalógusból – helyesebben regesztagyűjteményből – áll, amelyeket csupán sorszámokkal különböztetünk meg egymástól, s nevezük őket Első, illetve Második ninivei jegyzéknek. Előbbi 1240 előtt keletkezhetett, s szövege mindössze egy helyen interpolált. A magyar rendtartomány mo-

nostorai közül azonban csupán egyet említ, a váradhegyfokit, s mivel erről Raphael van Waefelghem parki premontrei kanonok már az 1910-es években bebizonyította, hogy 12. századi alapítású,⁴ az Első ninivei katalógus közlése semmiféle új adatot nem szolgáltat a hazai rendtartomány korai történetéhez.

A Második ninivei jegyzék, amely a generális káptalan 1210 és 1240, de leginkább 1234 és 1239 közötti határozataiból válogat, jóval tarkább képet mutat a kritikai vizsgálat során, s még 1270 körüli interpolációkra is akadhat benne a figyelmes olvasó. Anyagában két magyar vonatkozású regesztát őriz. Szerencsénkre ezek szövege forrástani szempontból teljesen egységes, és ami még ennél is fontosabb, egyértelműen keltezett. Az első feljegyzés András váradhegyfoki kanonok 1234-i prémontréi látogatásáról tudósít, amelynek végén a magyar szerzetes szerkönyvekkel megrakodva tért haza monostorába.⁵ A második regeszta Frigyes hamborni apát 1235-i magyarországi vizitációs körútjának állomásait rögzíti, értékes listát adva ezzel a mondott évben fennálló hazai premontrei monostorokról.⁶ Backmund a két Ninivei jegyzék egészét értékelve kijelenti: „*Omnino independens est in suo genere.*”⁷ A dokumentumok témánkba vágó részleteinek szövegkritikai vizsgálata alapján mi is egyetérthetünk a bajor tudós megállapításával. A Második ninivei katalógus magyar vonatkozású anyaga önálló szövegű, megbízható forrásunk: a helynevek torzult alakjaiban nem találunk olyan *error significativust*, amely alapján más, ismert monostorjegyzékkel való rokonságot feltételezhetnénk, átvételnek vagy kontaminációnak semmi nyoma, s a szöveg közléseit a hazai okleveleinkből ismert adatok egyetlen esetben sem cáfolják. Hiányzik viszont

a jegyzék anyagából a Nyulak-szigetén álló rendház, amelyet már 1225-ben királyi privilegiális említ, ill. az a bényi monostor, amelynek egy 1273-i hiteles oklevél közlése szerint már 1217-ben léteznie kellett.

Dolgozatom készítésekor nem szorítkozhattam az írásos források kizárólagos használatára, mint tette azt a magyar cirkária históriáját elsőként összefoglaló 18. századi névtelentől Oszvald Ferencig a hazai premontrei rendtörténetírás mérvadó vonulatának összes képviselője. A régészeti társtudomány újabb eredményei ugyanis nem egy esetben döntő módon befolyásolják az egyes monostorok korai történetéről kialakított képünket, sőt az is előfordul, hogy okleveles említés híján éppen az építészeti párhuzamok kelteznek valamely rendház alapítását. Céloom tehát az írásos és tárgyi források együttes használatával a tőlem telhető legpontosabb képet rajzolni a magyarországi premontrei cirkária monostorainak legkorábbi történetéről.

Ábrány

A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt ábrányi prépostságot a szakirodalom sokáig a mai Nyírábrányban kereste,⁸ Györffy György azonban meggyőzően igazolta, hogy a középkori „*Monostorushabraham*” azzal a Margittától délnyugatra fekvő kicsiny községgel azonos, amelynek modern magyar neve Vedresábrány.⁹ Egy 1397-i oklevélben ugyanis Monostorosábrány a Berettyó felső folyásánál elterülő Királyi falu szomszédjaként szerepel.¹⁰ A prépostság alapítója és kegyurai ismeretlenek,¹¹ s az alapítás időpontjára nézve is csak annyi bizonyos, hogy 1235 előtt kellett történnie. Korai történetéről csupán a Második ninivei katalógus tájékoztat minket, ám abból is csak annyi derül ki, hogy az ábrányi prépostságot Pályiról érkezett szerzetesekkel telepítették be, s hogy egyházi főhatósága a váradi püspökség volt. A tatárjárás nyilván súlyos károkat okozott a monostornak, de teljesen nem pusztította el, hiszen Ábrányt nemcsak a Ninivei jegyzék sorolja fel a magyarországi rendházak között, hanem az összes többi 13. századi katalógus is. Régészeti nyoma Vedresábrányban egyelőre nem került elő.

Almás

Az ismeretlen titulusú almási egyház a később Váralmásnak is nevezett falu területén állt,¹² s a váradi püspök lelki joghatósága alá tartozott. Alapításának időpontja és alapítójának személye ismeretlen. Eredetileg bencés apátság volt, mígnem kegyura, Kán nb. László comes a monostort már premontrei rendházként említő Második ninivei katalógus kelte

előtt elűzte birtokáról a Benedek-rendieket. Utóbbiak az őket ért sérelmek miatt a Szentszékhez fordultak, s IX. Gergely 1238. február 11-én kelt bullájában a váradi prépostot, valamint a kubisi és a szentjánosi apátot bízta meg az ügy kivizsgálásával. A pápa leveleiből megtudhatjuk, hogy László comes először Váradhegyfokról való premontreieket hívott Almásra, akik azonban „*bona dicti monasterii dilapidare ac consumere prodigaliter ... presumpserunt*”, majd egyszerűen eltávoztak.¹³ A monostor kegyura ezt követően – a Második ninivei katalógus és IX. Gergely bullájának idézett adatait figyelembe véve: 1235 és 1238 között – kóbor szerzetesekkel, majd saját káplánjaival miséztetett az elárvult templomban. A Szentszék által elrendelt vizsgálat eredményét nem ismerjük, de akárkiknek is ítélte a pápától kinevezett *ad hoc* bíróság az almási monostort, azok nem sokáig élvezhették a megszerzett javakat, mert a tatárjárás valószínűleg ezt a rendházat is elpusztította. Amikor ugyanis IV. Béla 1249-ben Geregye nb. Pál országbírónak adományozta az „*in comitatu Byhor*” fekvő Almás falut, oklevelében már egyetlen szóval sem említette az itt álló monostort.¹⁴ Régészeti nyomait még nem találták meg.

Bény

A Bényben – modern magyar nevén: Kisbényben¹⁵ – emelkedő premontrei egyház védőszentje Szűz Mária volt. A prépostságot a két Ninivei katalógus leszámítva mindegyik 13. századi rendi összeírás említi: ezekből tudjuk, hogy a monostort Váradhegyfokról érkezett szerzetesekkel népesítették be, s hogy a prépostság fölötti lelki joghatóság az esztergomi érseket illette. Az alapítás időpontjának és az alapító személyének meghatározását csak a hazai levéltári anyagtól várhatnánk, ám a bényi prépostság Árpád-kori történetéről mindössze egyetlen használható oklevél maradt fenn: Hont-Pázmány nb. Amádé fia István mester 1273-i végrendelete¹⁶ – abból pedig csupán annyi derül ki, hogy a monostor már 1217-ben is állt, hiszen a testamentum szövege szerint a végrendelező atya akkor adta a rendháznak Kéménd falut, amikor II. András király kíséretében a Szentföldre indult.¹⁷ A prépostság épületeinek feltárását vezető régész, Alojz Habovštiak irreálisan korai időpontra helyezi az alapítás dátumát, amikor kijelenti, hogy 1135-ben a monostornak már léteznie kellett.¹⁸ A szlovák kutató nyilvánvalóan félreérti Hont-Pázmány nb. Lampert comesnek a mondott évben kelt, kétszeres átíratban ránk maradt oklevelét: abban ugyanis

nem a bényi monostorról van szó, hanem a bozóki bencés monostornak adott bényi földekről.¹⁹ Habovštiak az alapítás általa megállapított, hibás *terminus ante quem*-jéből kiindulva bencés előzményeket feltételez Bényben, ahol a premontreiek megjelenését ezek után egy újabb légből kapott dátumhoz: épp az 1217-i évhez köti. Alighanem a szlovák régész teóriája is befolyásolta Györffy, aki szerint az, hogy az 1235-ben okleveleink szerint már valóban létező bényi monostor nem szerepel a Második ninivei jegyzékben, arra utal, hogy a rendházat eredetileg bencés szerzetesek lakták.²⁰ A közelmúltban elhunyt akadémikus felvetését – Habovštiak hasonló eredményre jutó, ám rendkívül gyenge lábakon álló érvelésével ellentétben – semmiképpen nem vethetjük el, mint eleve hibásat. Az ordóváltás lehetőségével a korai alapítású premontrei monostorok esetében mindig számolnunk kell. Mivel azonban a Frigyes hamborni apát magyarországi vizitációs útjáról szóló oklevelet csupán két évszázaddal későbbi, másolatos tartalmi kivonata révén ismeri a szaktudomány, a bényi monostornak a Második ninivei jegyzék anyagából való kimaradása akár szövegromlással is magyarázható. Sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a vizitátor maga sem látogatta végig a cirkária összes fennálló rendházát. Teljes bizonyossággal tehát csak annyit tudhatunk, hogy Bényben a 13. században premontrei közösség létezett – hogy ennek voltak-e bencés előzményei vagy sem, az a jelenleg rendelkezésünkre álló okleveles anyag és régészeti leletek alapján megállapíthatatlan. A bényi prépostság temploma helyreállított formában ma is látható.²¹

Bozók

Kevés olyan Árpád-kori premontrei monostorunk van, amelynek alapításáról csaknem egykorú oklevél tájékoztat bennünket: a bozóki ezek közé tartozik.²² III. Béla király 1135-ben kelt privilegiálásában összeíratta a rendház birtokait, s megemlékezett róla, hogy a Szent István király tiszteletére szentelt monostort Hont-Pázmány nb. Lampert comes alapította, mégpedig feleségével, Zsófiával és fiával, Miklóssal közös elhatározásból.²³ Az alapítás időpontjáról már közel sincsenek ilyen pontos adataink, mert ezzel kapcsolatban az idézett oklevél beéri annyival, hogy a *fundatio* II. István uralkodása idején történt.²⁴ A monostor javainak 1135-i összeírásakor a bozóki rendház nem kevesebb, mint huszonhat különböző faluban birtokolt kisebb-nagyobb földeket és szőlőket.²⁵ Ezek hasznát azonban ekkor még nem premontrei, hanem

bencés szerzetesek élvezték. Két korai apátjuknak még a neve is fennmaradt II. Béla király egy másik, 1139-i oklevelében: Sándornak és Crispinusnak hívták őket, az emlékezetüket megtartó diploma pedig arról tájékoztat, hogy az 1135-i privilegiálásban részletesen felsorolt szolganepek közül sokan „*a predicta ecclesia in camerarios regis et armigeros fugerant*”, ám a király rendeletére visszatoloncolták őket.²⁶

Nem tudhatjuk, hogy végül miért távoztak Bozóról a Benedek-rendiek: hogy önszántukból hagyták-e el a rendházat vagy az almásihoz hasonló, botrányos események közepette üzték-e őket onnan ki. A premontreiek érkezését viszont meglepő pontossággal keltezi két pápai bulla. A bozóki monostort a morvatorzági Hradiskóról telepítették be a fehér kanonokok, míg Hradiskót a lotharingiai Riévalból. Ez utóbbi apátság 1179-ben és 1181-ben is kérte a Szentszéktől birtokainak megerősítését, s a pápai kancellária által lejegyzett tételes felsorolás természetesen mindkét esetben tartalmazta a Riéval filiációs körébe tartozó valamennyi rendház katalógusát is.²⁷ Az 1151-ben alapított hradiskói és az 1171 körül fundált garábi monostor mindkét oklevélben szerepel, Bozók viszont csak a későbbiben (mint „*ecclesia Sancti regis*”). A riévali apátság a jelek szerint kényszerűen ügyelt rá, hogy az investitúraharc e különösen feszült időszakában minden birtokát érvényes pápai tanúsítvány garantálja. Kérelmükben aligha feledkeztek volna meg bármelyikről is. Abból tehát, hogy a III. Sándor kancelláriája által kiállított 1179-i okmány még nem szól az esztergomi érsek lelki joghatósága alatt álló rendházról, arra következtethetünk, hogy az akkor még nem volt a premontreieké. A III. Lucius utasítására kiállított 1181-i irat vonatkozó közlése viszont ékesen bizonyítja, hogy ez utóbbi évben már a fehér kanonokok miséztek a monostor templomában. Árpád-kori épületeinek értékelhető maradványai nem maradtak fenn.²⁸

Brassó

A milkói püspök joghatósága alá rendelt brassói női rendházat – akárcsak az erdélyi egyházmegyében álló nagyszebenit – Karl Reinert szerint a 13. század elején alapíthatták, talán éppen az 1211 utáni években, amikor a Német Lovagrend amúgy is sok telepést hívott be Dél-Erdélybe a Rajna-vidékről, Vesztfáliából és mindenekelőtt Szászországból.²⁹ Utóbbi területeken a rend megalapítását követő évtizedekben számos premontrei apácakolostort emeltek, de a 13. század elejére ezek legtöbbször csaknem teljesen el-

néptelenedett. A rend női ágának hanyatlása miatt a veszfáliai cirkária számos közösséget összevont, a szászországi tartomány pedig egész kolostorokat adott át a cisztercieknek. Reinerth feltételezi, hogy az első nagyszebeni és brassói premontrei apácák azon veszfáliai és szászországi nővérek közül kerültek ki, akik nem akartak más közösségbe vagy rendbe átlépni.

Brassóban alapított monostoruk azonban csak néhány évtizeden át működhetett, s talán már a tatárjárás során elpusztult. A Második ninivei katalógust leszámítva egyetlen rendi összeírás sem említi olyan rendházat, amelyet kétséget kizáróan ezzel azonosíthatnánk.³⁰ Titulusa is ismeretlen, pedig ha tudnánk, hogy melyik szent védelmébe ajánlották, talán könnyebben meghatározhatnánk, hogy a város melyik középkori temploma köthető az egykori apácakolostorhoz, ill. hogy egyáltalán köthető-e hozzá a ma ismert egyházak valamelyike is. Az egykor a brassói vár területén álló, 1455-ben elbontott, román kori Szent Lénárt-kápolna közelében nyíló barlang, a *Nonnenloch* neve talán éppen a premontrei apácakolostor emléket őrzi,³¹ bár a művészettörténészek és régészek valószínűbbnek tartják, hogy a középkori várostól kissé távolabb emelkedő, s építészeti párhuzamai alapján a 13. század első felére vagy közepére keltezett Szent Bertalan-templom volt a történelem nélküli rendházé.³²

Cheim

Az egri püspökség területén alapított, s Várad-hegyfokról hívtott szerzetesekkel betelepített cheimi rendházat nem tudjuk lokalizálni.³³ Hazai okleveles említése egyáltalán nincsen, így nemhogy a történetét, de még a titulusát sem ismerjük.

Csorna

A Szent Mihály tiszteletére szentelt csornai monostor alapítását a legtöbb szerző az 1180 körüli évekre teszi.³⁴ Ezzel a dátummal először Hugo Annalesében találkozhatunk; a magyar szakirodalomban Fuxhoffer révén terjedt el.³⁵ Teljes létjogosultságot azonban csak azután nyert, hogy az 1872-i csornai sematizmus még egy hibás okleveles hivatkozással is megerősítette, kijelentve: „*a prépostság egyik nagylelkű adományozója, Osl Mihály 1230-ról kelt levelében, mely hiteles másolatban a prépostság birtokában van, úgy hivatkozik ezen évre, mint amelyben a csornai prépostság már meg volt alapítva.*”³⁶ Osl comes 1230-i oklevelében azonban egy szóval sem utal a csornai

alapítás körülményeire: mindössze annyit jelent ki a monostorral kapcsolatban, hogy annak ő a kegyura.³⁷ Hasonló eredményre jutunk, ha megvizsgáljuk azt az 1343-i iratot, amelyet Ortway hoz fel bizonyítékként az 1180-i alapítás teóriája mellett.³⁸ Ebben Osl nb. György fia Miklós és Márk fia János valóban úgy nyilatkozik, hogy Csornán „*monasterium in honore Sancti Michaelis ... per eorundem progenitores existit constructum*”,³⁹ de arra egyetlen szóval sem utalnak, hogy melyik őseik és mikor hozták létre a rendházat.

Mivel a csornai monostor fölötti kegyúri jogok még a 14. században is az Osl nem kezén voltak,⁴⁰ logikus azt feltételeznünk, hogy az alapító is ebből a *genusból* került ki. Az Oslak családi történetét viszonylag gazdag okleveles anyag illusztrálja, a nemzetség sok tagját ismerjük név szerint. Vajon melyikük hozhatta létre a csornai premontrei prépostságot? Hugo Annalesé és Fuxhoffer Monasteriologiája szerint Lőrinc fia István és Lőrinc volt az alapító,⁴¹ az 1872-i csornai sematizmus, mint arról már volt szó, úgy tudja, hogy éppen az 1230-i végrendeletet jegyző Osl comes az, míg Belitzky János amellel érvel, hogy az előbbi szintén Osl nevű apja.⁴² Ezeket az elképzeléseket azonban éppúgy nem támasztja alá semmi, mint az 1180-i alapítás mítoszát. Karácsonyi János a csornai konvent pecsétjének Zsigmond-kori leírását idézve igyekszik bizonyítani azt, hogy az alapító az 1230-i iratban szereplő Osl volt. A pecsét körirata a következő: „*S[igillum] CONVENTUS D[e] CHERNA OSLONI.*”⁴³ Túl azon, hogy a 12–13. századi monostoralapításra egy Zsigmond-kori oklevél semmi esetre sem tekinthető adekvát forrásnak, a leírás két ok miatt sem adhat segítséget az alapítás keltezéséhez. Először is, mint azt egy 1224-i oklevélből tudjuk, az 1230-ban végrendelező Osl comesnek az apját is Oslnak hívták.⁴⁴ Másodsor pedig arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a csornai monostor kegyuraságát birtokló nemzetség neve megegyezett első ismert tagjának nevével. Éppen a már idézett pecsétleírást is tartalmazó oklevél jelenti ki az Osl nembeliekről, hogy „*patroni existunt monasterii antefati*”. Így aztán nagyon is könnyen lehet, hogy a körirat nem az alapító személyére utal, hanem a kegyuraságot gyakorló nemzetségre.

Az alapítás körülményeiről csak annyit tudhatunk többé-kevésbé biztosan, amennyit a Második ninivei katalógus mond a csornai monostorról: hogy első szerzetesei a hatvani anyaházból érkeztek, s hogy közössége a győri püspök lelki joghatósága alá tartozott. A prépostság első említését az a keltezetlen ok-

levél jelenti, amelyben a soproni Corradus fia András részben kegyes adományként, részben száz pensa fizetségért a rendháza iratja Ugsa falu mellett fekvő földjét.⁴⁵ 1228-ban II. András a monostornak ítélt két ekealja földet, amelyet a soproni várjobbágyok megpróbáltak attól elperelni Béla ifjabb királynak a „*novae donationes*” felülvizsgálatára vonatkozó döntése alapján.⁴⁶ Két évvel később Osl comes végrendeletében összeírta a prépostság ösz-szes birtokát, akár tőle, akár mástól nyerte azokat a rendház.⁴⁷ E jegyzék alapján kijelenthetjük, hogy a mondott évre a csornai monostor központi birtokteste nagyjából kialakult; az alapítás időpontjának meghatározásához azonban ez meglehetősen kései *terminus ante quem* semmivel sem visz közelebb.

Az első olyan oklevél, amelyben nem valamiféle birtokügy kapcsán szerepel a rendház, 1236 körül kelt, s benne egy soproni várjobbágy, bizonyos Márton perbe hívja István csornai prépost horpácsi népeit, mert azok megverték őt és Helleus nevű fivérét.⁴⁸ 1237-ben az Osl nb. Zotmar fia Miklós két ekényi földet adott a rendháznak Csornán és egy mansiót.⁴⁹ A prépostságnak a Második ninivei jegyzék keltekor már volt egy leányegyháza: a türjei monostor. Középkori épülete szinte teljesen elpusztult.⁵⁰

Garáb

Ismereteink szerint a Szent Hubertus titulusú garábi prépostság volt az első nem királyi alapítású magyarországi premontrei egyház, a rend kezében lévő első hazai nemzetségi monostor. Az alapítás körülményeiről ezúttal külföldi oklevelek segítségével kaphatunk képet. III. Sándor pápa ugyanis, amikor 1171-ben és 1179-ben megerősítette a lotharingiai Riéval apátságát annak összes birtokában, többek közt „*locum Grabensis ecclesie in Hungaria cum omnibus appendiciis suis que dedit vobis Mendinus Alben-sis ecclesie tunc prepositus*” is felsorolta, s ugyanígy tett 1181-ben III. Sándor utóda, III. Lucius is.⁵¹ Mivel a garábi egyház fölötti kegyúri jogokat a 13. század második felében a Kökényes-Radnót nemzetség bírta, a bullák szövegében szereplő Mendinust történetírásunk Karácsonyi óta Kökényes-Radnót nb. Mikud fehérvári préposttal azonosítja, az alapítás *terminus ante quem*jeként pedig, korábbi okleveles említése nem lévén a monostornak, III. Sándor 1171-i bullájának keltét jelöli ki.⁵² Külön érdekességet jelent a patrocínium megválasztása, mivel ez az első adatunk Szent Hubertus magyarországi kultuszára. A monostor időközben megváltozott: a Második ninivei katalógus

már nem Riéval, hanem Jászó filiájaként tartja számon. Lelki joghatóságot az esztergomi érsek gyakorolt fölötté. Első hazai okleveles említése 1240-ből való, s mindjárt egyértelmű bizonyítékot nyújt arra a szakirodalomunkban teljesen elhanyagolt tényre, hogy a garábi konvent már ekkor hiteleshelyi tevékenységet folytatott. Pedig a mondott évben IV. Béla egyfelől velük íratta át Tamás fia Simon, Endre és Bence részére korábban kiadott adománylevelét, másfelől a garábi prépostot bizta meg azzal, hogy az oklevélnyöröket bevezesse a Heves megyei Lengyend birtokába.⁵³ A garábi szerzetesközösség már 1235 előtt leányegyházat létesített Kökényesen. Az egykori monostor épületeinek fennálló maradványai nincsenek, feltételezett helyükön az 1990-es években szondázó ásatást végeztek.⁵⁴

Hatvan

Az Antiochiai Szent Margit titulusú hatvani prépostság alapítását a korai rendtörténeti hagyomány Báncha nb. István váci püspök, későbbi esztergomi érsek nevéhez kötötte, s az 1240 körüli esztendőkre keltezte.⁵⁵ Ma már biztosan tudjuk, hogy mind a dátum, mind pedig az alapító személye más volt, hiszen Hatvan már a Második ninivei katalógusban is felbukkan, sőt ugyanott már filiája, Csorna is szerepel, ez pedig jóval korábbi alapítást sejtet. Mivel e Heves megyei monostor Árpád-kori okleveles anyaga rendkívül gyér, a kutatás éppen a sokkal kedvezőbb forrásadottságú csornai rendház históriájából kiindulva próbálja meg keltezni a hatvani prépostság létrejöttét, s állapítja meg *terminus ante quem*-ként az 1180-i esztendőt.⁵⁶ Csorna korai történetének azonban éppen az alapítás időszak a leghomályosabb része, melyről legfeljebb századokkal későbbi, kétes hitelű adatok maradtak ránk. Az 1180-i csornai alapítás mítoszát értékelhető bizonyíték nem támasztja alá. A hatvani prépostság legkorábbi történetére vonatkozólag így egyetlen biztos adattal rendelkezünk: a premontréi anyaház halottaskönyve július 14-én megemlékezik bizonyos Symon Banco-ról, akit a hatvani Szent Margit egyház alapítójának nevez.⁵⁷ Hogy ki volt ez a Symon Banco, nem tudjuk: Oszvald a Nagyhatvani család ősének véli,⁵⁸ Györffy Bánk bán fiával – vagy vejével, fogadott fiával – azonosítja.⁵⁹ Könnyű dolgunk lenne, ha az Obituare az alapító halálózási évét is megadná, ez az adat azonban a 13. századi szerzeteseknek nem volt fontos: ők pusztán azt jegyezték fel, hogy az év melyik napján a rend mely tagjairól és jöteveiről kell megemlékezniük. Az

ismeretlen adománytevő halálát ezek után egyetlen módon keltezhetjük: megnézzük, hogy a Symon Banco-hoz hasonlóan július 14-én elhunytak sorrendje miféle szabályszerűségeket mutat. Waefelghem kutatásai szerint a nevek a halálozás időrendjében követik egymást, s ennek alapján Symon Banco halála nagyjából a 13. század első éveire tehető. Amennyiben a flamand rendtörténésznek igaza van, még erősebb fenntartással kell kezelnünk a hatvani monostor alapításának manapság általánosan elterjedt, amúgy is pusztán elméleti következtetéseken alapuló keltezését, mely szerint a prépostság a csor-

nai leányegyház vélt alapítási ideje előtt, vagyis 1170 körül létesült volna.

A hatvani monostor a váradhegyfoki apátság filiája volt, s az egri püspök gyakorolt fölötté leli joghatóságot. A tatárjárás súlyos károkat okozhatott a prépostságnak, s talán ekkor semmisültek meg a hatvani rendház első évtizedeinek történetét dokumentáló oklevelek is. Régészeti nyomait a hatvani városháza hátsó traktusába beépített középkori romok közt keressük.⁶⁰

Körmendi Tamás

JEGYZETEK

¹ *Oszvald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 231–254. (a továbbiakban: Oszvald 1957.) – Jelen dolgozatom a XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tagozatának szegedi döntőjén bemutatott pályamunkám bővített változata. Köszönettel tartozom mindenekelőtt témavezetőmnek, Bertényi Iván tanszékvezető egyetemi tanárnak, továbbá Michel Popoffnak, a párizsi Bibliothèque Nationale de France fősztályvezetőjének, akinek személyes közbenjárása lehetővé tette, hogy a BNF régi-könyv-anyagát használva gyarapítsam dolgozatom forrásbázisát.

² Dolgozatunk azonban egyes indokolt esetekben túllép a kijelölt záró évszámon: elsősorban is akkor, ha az adott rendházat a tatárjárás pusztította el.

³ *Fügedi Erik*: Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor. *Századok* 125 (1991) 35–66.

⁴ *Raphael van Waefelghem*: L'Obituaire de l'abbaye de Prémontré. Louvain, 1913. (a továbbiakban: Waefelghem 1913.) 54.

⁵ „Nota, quod frater Andreas canonicus Sancti Stephani Waradiensis in Hungaria anno gratie M^o CC^o XXXIII° tulit secum ad ecclesiam suam pro habenda uniformitate ecclesie Premonstratensis lectionarium, integrum antiphonarium, graduale, missale cum nota, collectaneum, martirologium, calendarium, librum consuetudinum.” (*Norbertus Backmund*: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*. I–III. Straubing, 1949–1956. (a továbbiakban: Backmund 1949–1956.) III. 397., ill. ennek alapján Erdélyi okmánytár. *Codex diplomaticus Transsylvaniae*. Szerk.: Jakó Zsigmond. I. Bp., 1997.) 176. sz.

⁶ Kiadása: Backmund 1949–1956. III. 397–399. és Oszvald 1957. 237.

⁷ Backmund 1949–1956. I. 17.

⁸ Nyírábrányba – vagy korábbi nevén: Felsőábrányba – helyezi az ábrányi monostort pl. *Damianus Fuxhoffer–Maurus Czinár*: *Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi*. I–II. Pest, 1858–1860. (a továbbiakban: Fuxhoffer–Czinár) II. 3., *Rupp Jakab*: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve*. I–III. Pest (majd Bp.), 1870–1876. (a továbbiakban: Rupp 1870.) III. 253., *Bunyitay Vince*: *A várad püspökség története*. II–III. Nagyvárad, 1883–1884. (a továbbiakban: Bunyitay 1883–

1884.) II. 404. és III. 191., *Balics Lajos*: *A Római Katolikus Egyház története Magyarországon*. II. Kálmán királytól az Árpád-ház kihaltáig 1095–1301. 2. rész. Bp., 1890. 270., *Csánki Dezső*: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III. és V. Bp., 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki MTF.) I. 601., *Ortvay Ti-vadar*: *Geographia Ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375. referentibus eruta digesta illustrata*. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. Bp., 1892. (a továbbiakban: Ortvay 1892.) II. 776., *Gerecze Péter*: *Magyarország műemlékei*. II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp., 1906. 215., *Jakó Zsigmond*: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. 198–199., Oszvald 1957. 238. p. – Ráadásul Nyírábrányban van is egy Árpád-kori templom, amelyet így az egykori premontrei prépostság épületének vélték (Bunyitay 1883–1884. II. 406–408.).

⁹ *Györffy György*: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. (a továbbiakban: Györffy ÁMTF.) I. 590. Vedresábrány ma Romániához tartozik, román neve: Abram. – F. Romhányi viszont tévesnek nevezi Györffy korrekcióját, és a Fuxhoffer (helyesebben: Mallyó) által megalapított hagyományt követve Nyírábrányba helyezi a monostort (*F. Romhányi Beatrix*: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Katalógus. [Bp.], 2000. [a továbbiakban: F. Romhányi 2000.] 7.).

¹⁰ Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályusz Elemér. I. Bp., 1951. 5088. sz.

¹¹ A patronátust gyakorló nemzetséget Rupp a Geregye, Oszvald pedig a Gutkeled nemben vélte megtalálni, de az oklevelek egyikük véleményét sem támasztják alá. Az 1365-i okmány, amelyre Rupp hivatkozik (Rupp 1870. III. 253.), valószínűleg nem a Bihar megyei Ábrány premontrei prépostságát, hanem a tolnai Ábrahám ciszterci rendházát nevezi meg mint „*monasterium Beate Virginis de Abraham*” (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda, 1829–1844. [a továbbiakban: Fejér CD.] IX/3. 514.), hiszen a monostor fölötti kegyúri jogok eladásáról szóló szerződést a felek a somogyvári bencés konvent előtt foglalták írásba. Oszvald szerint Ábrány „*A Gut-Keled nemzetség közös monostora volt*.” (Oszvald 1957. 238.) Mivel a kiváló rendtörténész Nyírábrányban kereste az egykori premontrei prépostságot, feltételezhetjük, hogy esetleg utóbbi falu birtoklástörténetéből kiindulva jutott erre a megállapít-

tásra. Bihar megye nyírségi területein csakugyan jelentős birtokai voltak a mondott nemzetségnek (vö. Győrffy ÁMTF I. 580–581. – térkép), (Nyír)ábrányt azonban csak 1279-ben, a korábbi birtokos, Woyvoda fia Languus halála után juttatta IV. László király az elhunyt sógorainak, Gutkeled nb. Bricciusnak, Györgynek és Benedeknek, valamint az ismeretlen származású Hudus comesnek (Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest [majd Bp.], 1860–1874. [a továbbiakban: ÁUO.] IV. 177–179.). A Gutkeled nem tehát még ekkor is csak háromnegyed részben bírta a falut, és újabb negyvennégy évnél kellett eltelnie, míg 1323-ban Briccius fiai végre Hudus comes örökségét is megszerezték (Győrffy ÁMTF I. 590. – Károly Róbert 1325-i megerősítő oklevelére [Dl. 1045] hivatkozva). Backmund átvesszi Oszvald tévedését, sőt még tovább megy: „*Praepositura ... fuit semper sub patronatu generationis de Gut-Keled, ergo supponere licet, illam etiam canoniam fundasse.*” (Norbertus Backmund: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis.* 522.) Amennyiben Győrffy György nézete helytálló, és az ábrányi prépostság valóban Vedresábrányban volt, még az sem elképzelhetetlen, hogy kegyurai – sőt akár alapítói is – a Hont-Pázmány nem tagjai közül kerültek ki. Vedresábrány környékén ugyanis rajtuk kívül egyetlen más, 13. századi birtokosra sincsen adatunk – igaz, az ő jelenlétük is csak Fancsikán mutatható ki: ez utóbbit ugyanis 1278-ban Hont-Pázmány nb. Felicián fia, Paznan és Fanchaka elcserezték az atyafiságukba tartozó Marcell fia Mikóval. (Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadja: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. 447.)

¹² Váralmás ma Románia területén fekszik, román neve: Almas.

¹³ ÁUO II. 82. és Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita Ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. 161.

¹⁴ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrácz. 451. és ÁUO VII. 284.

¹⁵ Kisbény ma Szlovákiához tartozik, szlovák neve: Biňa.

¹⁶ A sági konvent 1363-i átírásában: Dl. 3.638. Kiadta: Fejér CD. V/2. 138–9. és VII/2. 29. Kivonatolva: Oszvald 1957. 240.

¹⁷ „... *quandam villam nomine Kemend ... pater suus Omodeus, cum transfretaret cum rege Andrea, pro remedio anime sue, monasterio suo de Ben confirmando donaverat in perpetuum.*” (Dl. 3.638.)

¹⁸ Alojz Habovštiak: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra, 1966. (a továbbiakban: Habovštiak 1966.) 16.

¹⁹ „... *comes Lambertus cum uxore sua Sophia et filio suo Nicolao ... in predio suo quod vocatur Bozouk ... coenobium construxerunt, hec igitur sunt nomina prediorum quibus ditata est ecclesia eadem ... octavum predium Byn rex Stephanus dedit filio Hunt iuxta fluvium Gron decem aratorum feno et nemore Byn nominato.*” (IV. Béla király 1262. október 13-i átírása a garamszentbenedeki konvent 1566-i átírásában: Dl. 5.775. – További átírásai [Oszvald 1957. 252. 19. jegyz.]: esztergomi káptalan, 1745: Dl. 5.776., pozsonyi káptalan, 1749: Dl. 24.324. Kiadta: Fejér CD. II. 82. és VII/5. 100., Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed.: Richard Marsina. I. Bratislava, 1971. 71. és Fuxhoffer–Czinár II. 7. Kivonatolva: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed.: Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. I–III. Strigonium, 1874–1924. [a továbbiakban: MonStrig.] I. 86. és Oszvald 1957. 240. Regesztázva:

Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. I–III. Bp., 1923–1961. [a továbbiakban: Reg-Arp.] 59. sz.)

²⁰ Győrffy ÁMTF II. 228.

²¹ A bényi templom a II. világháborúban súlyos károkat szenvedett, de főbb jellemzői még mindig meghatározhatók. Az épület alaprajzi elrendezése és kőfaragványai Gerevich Tibor szerint a III. Béla kori esztergomi palotaépítkezések hatását mutatják (Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. [a továbbiakban: Gerevich 1938.] 63–64.). A kolostorépület romjai a 17. században még álltak, mára azonban teljesen elpusztultak. A monostor körül a régészeti kutatás földsáncok maradványait tárta fel: a prépostság temploma és a hozzá csatlakozó konventház tehát minden bizonyossággal a Hont-Pázmány nem birtokközpontjának falai közt épült. A ma álló templomtól mintegy 500 m-re északra egy korábbi, egyhajós templomépület romjai kerültek elő. Habovštiak ez utóbbi maradványokat a premonstreiek Bényre telepítését megelőző idők bencés apátságához köti (Habovštiak 1966. 16.). Azonban valószínűbbnek tartom, hogy itt egy korai falusi templom romjaira bukkant a feltárás.

²² Bozók ma Szlovákiához tartozik, szlovák neve: Bzovík.

²³ „... *comes Lambertus cum uxore sua Sophia et filio suo Nicolao spe superne remunerationis et pro remedio animarum suarum, in honorem Sancti Stephani regis, in predio suo, quod vocatur Bozouk, glorioso rege Stephano regnante secundo ... cenobium construxerunt.*” (Dl. 5.775.)

²⁴ Oszvald Ferenc a terminus post quem-et bővebb indoklás nélkül az 1124-i esztendőben határozta meg (Oszvald 1957. 240.).

²⁵ „*Hec igitur sunt nomina prediorum quibus ditata est ecclesia eadem: primum Bozouk ... secundum predium Zeverag [~ Szenográd – az adott monostorral azonos megyében fekvő falvak esetében a vármegyét sem itt, sem a továbbiakban nem jelölöm], quod mater Michaelis donavit monasterio cum uno aratro et homine cum uxore et duobus filiis. Tertium predium in villa Badun [~ Badin] et quatuor viros in eodem predio. Quartum predium Kukezu [~ Kökeszi] cum duobus vineis. Quintum predium in Villa Nova [~ Újfalú] et sextum predium, quod vocatur Zeorna [~ Zcorna, Iszkornya], quatuor aratorum sufficiens. Septimum predium iuxta Danubium, quod Sanctus Stephanus rex comiti Hunt dedit ad pascendum animalia, pastoribus autem terram et arandum in villa Chenka [~ Csenke, Esztergom vm.] dedit, usuram viginti aratorum sufficientem. Octavum predium Byn [~ Bény, Esztergom vm.] rex Stephanus dedit filio Hunt, iuxta fluvium Gron, decem aratorum, feno et nemore Byn nominato. Nonum vero Paztuch [~ Pásztó], ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem ... usuram decem aratorum sufficientem [népekkel] ... Decimum Pauli [~ Páld (Páli)] vocatum ... ad tria aratra, cum fenetis et nemoribus, loco molendini. Undecimum predium Maroth [~ Marót, Pilis vm.], duodecimum vero Kurt [~ Kürt, Nógrád vm.] vocatum, ad septem aratra, iuxta Ipol.” Továbbá szólók az azonosíthatatlan Wouita faluban, a Fejér megyei Szigetfőn és a Pilis megyei Megyeren, földek és népek a Zólyom megyei Ocsován és a Hont megyei Szebelléb, Dopup, Nyék, Szöllős, Csemer, Litva, Darázi, Bori, Gyarmat, Szalatnya és Szobok falvakban, azonkívül 6 ember, kiknek feladata „*cum equis suis servire, curus trahere, secare et metere*”, 2 szabad („*duos liberos homines ... Termes et Lock*”), 5 ügyek („*homines ... quos hungarice vhuq vocant*”), akik szintén lovaikkal, szekérvontatással, kaszással és*

aratással szolgálnak, 3 harangozó, mészárosok, 2 sütő, 2 lovasz, egy sarukészítő, 23 *servus* és meghatározatlan számú szőlőműves („*omnes vinitores cum uxoribus*”). (Dl. 5.775. – A helynevek azonosítását a Györffy által közölt adatok alapján végeztem [Györffy ÁMTF III. 183.], kivéve Újfalú esetében, ezt a *praedium*ot az ÁMTF ugyanis csak 1323-tól ismeri [Uo. III. 262.]

²⁶ Dl. 5.775.

²⁷ Regesta Pontificum Romanorum ab ecclesia condita usque ad annum post Christum natum MCMCVIII. Ed.: Philippus Jaffé. Editio 2-a. Correcta et aucta auspiciis G. Wattenbach, curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. II. Lipsia, 1888. II. 13.494. és 14.580. sz.

²⁸ Balassa Zsigmond borsodi főispán 1520 körül feldúlta a bozói monostort, elűzte a szerzeteseket, majd beült a prépostság javaiba és várrá építette át az egykori rendházat. Ennek a romjai ma is megvannak, sőt régészeti kutatást is végeztek közöttük az 1960-as években, de a 12–13. századi állapotokat e maradványok alapján bajosan lehetne rekonstruálni. (Súpis pamiatok na Slovensku. I. Bratislava, 1967. 246.)

²⁹ Karl Reinher: Ein bisher unbeachtet gebliebenes Verzeichnis der Klöster des Prämonstratensien Ordens in Ungarn und Siebenbürgen aus der Zeit vor dem Mongolensturm. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 15 (1966) 177–178. – Györffy ezzel szemben a német lovagrend 1225-i kiűzetése utánra keltezi a brassói alapítást. (Györffy ÁMTF I. 827.)

³⁰ Györffy a premontrei rend 1270 körül keletkezett ún. Schäftlarni monostorjegyzékében szereplő „*Drozsa sororum*” rendházat Brassóval azonosítja (Györffy ÁMTF I. 827.). Ez utóbbi katalógus a Backmund által *Vetus Registrum*nak nevezett forráscsoportba tartozik: azon három rendi összeírás egyike, amelyek pontról pontra ugyanabban a sorrendben említik a magyarországi cirkária monostorait, nagyjából ugyanazokat a névadási hibákat tartalmazzzák, s amelyeknek közös ősforrása nézetünk szerint 1264 után, de legkésőbb 1270 körül keletkezhetett. Drozsa a *Vetus Registrum* mindhárom szinoptikus jegyzékében szerepel, de Györffy ezek közül csak a Schäftlarnit használta. A rejtélyes apácázárda felbukkanása ezekben a rendkívül pontatlan katalógusokban csupán egy dolgot bizonyít: azt, hogy valóban létezett egy többékevésbé hasonló nevű rendház a 13. században. Hogy a „*Drozsa*” névalak mennyiben romlott, ill. hogy Brassóval azonosítható-e, vagy másik, esetleg kettős említésű monostort kell-e sejtenuünk mögötte, az megfelelő okleveles háttér adatok hiányában egyelőre eldönthetetlen.

³¹ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból. VI. köt. Barcaság. Bp., 1873. 353.

³² A tatárjárás előtti Brassótól 3 km-re északra, a későbbi Bartholomä városrészt területén álló háromhajós, keresztházaspis templomot 1417-ben említi először írott forrás, akkor már mint a brassói plébános káplánja által gondozott egyházat (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hg.: Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. IV. Hermannstadt, 1937. 56.). Okleveles adatok híján csupán a művészettörténeti kutatás segítségére támaszkodhatunk e jelentős kora gótikus épület keltezésékor. A Szent Bertalan-templomot alaprajzi elrendezése és főapszísának kiképzése az ún. kerci körbe utalja. Az erdélyi kora gótika egyik legjelentősebb emlékéhez, az Imre király által 1202-ben alapított kerci ciszterci apátság valószínűleg francia és itáliai iskolán nevelkedett mesterek által emelt templo-

mához hasonlóan a brassói Szent Bertalan-egyház főszentélye is a nyolcszög három oldalával záródik, ugyanolyan megoldású boltozás fedi, s ablakai is a kerccel megegyező kiképzésűek. Mindkét templom főapszísának falmezőit két sor nyílás töri át: a felsőben mind az öt falsíkon egy-egy hatkaréjos körablakot vágtak, míg az alsóban csak a szentély északkeleti és délkeleti oldalán nyílik egy-egy kora gótikus, keskeny ablak, ill. a zárófalon egy ezekhez hasonlóan faragott, de jóval magasabb, csúcsíves ikerablak. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a brassói Szent Bertalan-templom főszentélyén ugyanaz a ciszterci építőműhely dolgozott, amelyik a kerci apátságot emelte. (Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994. 84. p. – Vö. Uő: Le chantier cistercien de Kerc [Cırța]. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 [1963] 2–38.)

³³ Charles Louis Hugo rendi annalista és Fuxhoffer az állítólag valaha Borsod megye hevesi határán fekvő Keme faluval azonosítja Cheimet (*Carolus Ludovicus Hugo: Sacri Ordinis Praemonstratensis annales*. I–II. Nanceii, 1734–1736. [a továbbiakban: Hugo 1734–1736.] I. 507. és Fuxhoffer–Czinár II. 15.), de ott ilyen nevű települést sem Györffy, sem Csánki nem ismer – sőt még Fényes Elek sem (Györffy ÁMTF I. 780., Csánki MTF I. 187. és *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára*, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I. Pest, 1851. 197.). Esetleg elképzelhető, hogy az Abaúj megyei Kemejen kell keresnünk az egykori monostort.

³⁴ Ortway 1892. II. 798–799., *Belitzky János: Sopron vármegye története*. I. Bp., 1938. (a továbbiakban: Belitzky 1938.) I. 469., *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL.) 154. és F. Romhányi 2000. 19.

³⁵ Hugo 1734–1736. I. 593. és Fuxhoffer–Czinár II. 10.

³⁶ A csornai premontrei rend 1872. évi névtára. Csorna, 1872. 11.

³⁷ Dl. 159. – Kiadta: Fejér CD. III/2. 144. és Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre. I–II. köt. Sopron, 1889–1891. (a továbbiakban: Sopron vm.) I. 17. A sematizmus összeállítója ráadásul még le is leplezi magát, hiszen az állítólag a prépostság birtokában lévő oklevélre nyilvánvalóan a nyomtatott szövegkiadás alapján hivatkozik, átveve Fejérnek az oklevél címében alkalmazott, hibás névkorrekcióját: Osl comest ugyanis egyetlen korabeli forrásunk sem nevezi Mihálynak. A *Codex diplomaticus* szerkesztője talán a csornai monostor titulusból következtetett arra, hogy az alapítót így hívhatták, feltevésének azonban semmiféle alapja sincs.

³⁸ Ortway 1892. II. 798–799.

³⁹ Sopron vm. I. 172–173.

⁴⁰ 1270-ben a csornai prépost megtöltötte, hogy „*omnes patronos ecclesie sue de genere Osl*” elfoglalják a rendház birtokait (Sopron vm. I. 389–390.). 1280-ban az Osl nb. Herbert comes fia Herbert mester magát és Jakab és Osl comeseket is a Szent Mihály-egyház patrónusainak nevezte (Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp., 1879. 87–88. és Sopron vm. I. 47.). Egy esztendővel később ez ugyanezen *genusből* származó Móric fia Móric comes úgy említi a monostort, mint amelyben ő „*iure et privilegio gaudebat patronatus, sub cuius etiam monasterii cymiterio sibi elegit sepulturam*” (Fejér CD. V/3. 100.). 1343-ban pedig, mint arról más vonatkozásban már szót ejtettünk, György fia Miklós és Márk fia János jelentette ki, hogy Csornán „*monasterium in honore Sancti Michaelis ... per eorumdem progenitores existit constructum*” (Sopron vm. I. 172–173.).

⁴¹ Hugo 1734–1736. I. 593. és Fuxhoffer–Czinár II. 10.

⁴² Belitzky 1938. 478. p.

⁴³ Fejér CD. X/2. 100. – Hivatkozik rá: *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. Bp., 1900. 401.

⁴⁴ Fejér CD. III/1. 465.

⁴⁵ Fejér CD. III/2. 95.

⁴⁶ Fejér CD. III/2. 144. és RegArp 444. sz.

⁴⁷ Di. 159.

⁴⁸ Di. 1027. – Kiadta: Fejér CD. III/2. 96–98. (1226-i, hibás keltezéssel – vö.: *Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp., 1902. 92–93. és *Oszvald 1957. 241.*) és VII/5. 227–229. (keltezés nélkül).

⁴⁹ Fejér CD. III/2. 95.

⁵⁰ A monostort 1578–1790 közt legalább háromszor átépítették, az 1790-i csornai tűzvészben teljesen kiégett, ezt követően pedig az alapokig visszabontották (*Kozák Károly: A premonstreiek építkezései Győr-Sopron megyében a XII–XIII. században*. In: Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve 15 [1973] [a továbbiakban: *Kozák 1973.*] 127.). A mai, késő barokk stílusú csornai prépostsági templom anyagából csupán a déli falba beépített dombormű keltezhető a 12–13. századra: Szent Mihály szembenéző, álló alakja, amely jobb kezében irattekercset fog, a balt pedig tenyérrrel kifelé fordítva maga elé tartja. Így emeli fel bal kezét a pécsi székesegyház egyik reliefjén a Jézus születése mesterének tulajdonított angyal és a somogyvári bencés apátság kőfaragványán Gábrriel arkangyal is (*Gerevich 1938. CLXXX. és CLXXXIV/a. táblák*). *Kozák* éppen ezekre a párhuzamokra hivatkozik, pusztán a bal kéz helyzete alapján keltezi a 12. század második felére a csornai domborművet, kijelentve, hogy az egészen bizonyosan a monostortemplom első fázisához készült (*Kozák 1973. 129.*). Nézetünk szerint *Kozák* érvelése nem meggyőző: semmi sem bizonyítja, hogy néhány évtizeddel korábban vagy később nem faraghattak hasonló kéztartású szobrokat és domborműveket Magyarországon.

⁵¹ *Antonius Horváth: De fundatione praepositurae Grabensis.*

Analecta Praemonstratensia 4 (1928) (a továbbiakban: Horváth 1928.) 85. – Mindezt Kökényes-Radnót nb. Mikud életrajza is igazolja, hiszen a pap-diplomata, aki a garábi alapításkor még csak fehérvári prépost volt, 1176-ban már választott győri püspökként tárgyalt Valter pápai legátussal. (*Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII. Collegit: Albinus Franciscus Gombos. I. Bp., 1937. 1487. sz.*)

⁵² *Karácsonyi János: Ki építette az első premonstreii monostort Magyarországon? Turul* 51 (1927) 1–3.

⁵³ RegArp 694. sz.

⁵⁴ F. Romhányi 2000. 26.

⁵⁵ Fuxhoffer–Czinár II. 23. és Rupp 1870. I. 702.

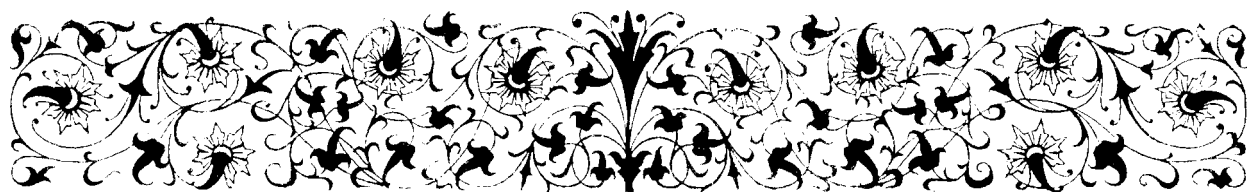
⁵⁶ KMTL 257. és F. Romhányi 2000. 30.

⁵⁷ „*Commemoratio Symonis Banconis, fundatoris ecclesie Sancte Margarethe in Hungaria.*” (Waefelghem 1913. 67.)

⁵⁸ *Oszvald 1957. 243.*

⁵⁹ Györfly ÁMTF III. 99.

⁶⁰ A hatvani Kossuth Lajos tér 2. és 3. sz. alatti házakba beépített romokról sokáig azt hitték, hogy a 16. századból valók, pedig kőfaragványaik alapján inkább egy többször átépített, késő Árpád-kori templom maradványai: az egyetlen templomhájó északkeleti sarkának, az egyenes záródású szentélynek és az abból észak felé nyíló (valószínűleg sekrestye céljaira szolgáló) kamrának az erősen pusztult falai. A romokat mindenekelőtt két faragványtöredék keltezi, amelyeket jelenleg a Hatvani Múzeumban őriznek. *Kozák* szerint ezek a 12. század végéről valók (Magyarország műemlékei topográfiaja. Szerk.: Dercsényi Dezső. IX. Bp., 1978. 271.), az újabb szakirodalom azonban úgy véli, hogy valamivel később, a 13. században készültek (*Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk.: Horler Miklós. I. köt. Általános helyzetkép. Szerk.: Feld István, Horler Miklós, Koppány Tibor, Lővei Pál, Székér György. Bp., 1988. 200–201.).

KONFERENCIÁK

*Beszámoló a XII. Nemzetközi Heraldikai Konferenciáról
(Groningen, 2001. szeptember 3–7.)*

A Nemzetközi Heraldikai Akadémia két évente megrendezésre kerülő kollokviumának idén az észak-hollandiai Groningen tartomány azonos nevű székhelye adott otthont. A konferencia fő témájául az Akadémia a regionális heraldikát jelölte meg, vagy ahogy Jean-Claude Loutsch, a rangos testület elnöke fogalmazott megnyitó beszédében: a különféle országok címerében mutatkozó, helyenként és területenként eltérő vonások feltárását. A Hans de Boo és Anders Daae által szervezett heraldikai seregszemlén huszonhárom referátum hangzott el, s ezeket hetvenöt résztvevő hallhatta, a világ szinte minden tájáról: Mexikóból vagy Dél-Afrikából ugyanis éppúgy érkeztek kutatók a kollokviumra, mint Portugáliából vagy Norvégiából.

A legnépesebb küldöttséggel természetesen a házigazda hollandok képviseltették magukat: a kis németalföldi állam heraldikájának jellegzetességeit öt előadás mutatta be a konferencia résztvevőinek. Ezek közt különösen érdekes volt Redmer Almának, a Drentjei Levéltár (Drents Archief) munkatársának Groningen tartomány középkori címereiről szóló referátuma, amely egyebek mellett arra is rámutatott, hogy a kommunális heraldika éppen úgy nyögi az írásos dokumentumok, címerlevelek hiányát Európa hazánknál jóval kedvezőbb forrásadottságú nyugati térségében, mint Magyarországon: Alma rendkívül gazdag illusztrációs anyaga is elsősorban a fennmaradt pecsétnyomatok fényképei közül válogatott. A hollandok amúgy remekül kihasználták a nemzetközi konferencia kínálta lehetőséget: Otto Schuttének a tartományi címerekről szóló általános jellegű bevezetője után három, egymásra épülő előadás ismertette Drentje, Groningen és Friesland tartományok heraldikájának helyi fejlődését – a majdan megjelenő – konferencia-

kötet így egyben Németalföld legészakibb csücskének heraldikájáról is minden eddiginél pontosabb, átfogó képet fog rajzolni.

A konferencia magyar résztvevője érdeklődésének megfelelően a középkori témájú előadásokat követte különös figyelemmel. Ezek közt is első helyen kell említeni Georg Scheibelreiter bécsi professzor referátumát az Osztrák Főhercegség 15. század végi nemesi címereiről és Cecil Humphery-Smith brit főherold tanulmányát a legkorábbi angol városcímerekben felbukkanó, vazallusi függésre utaló heraldikai jelekről. Érdekes volt látni, hogy mennyi hasonlóságot mutat két olyan egymástól földrajzilag és kultúrájuk jellegét tekintve is igen távol eső terület heraldikájának középkori fejlődése, mint amilyen Wales és Lengyelország. Michael P. Siddons és Stefan Kuczyński referátumai ugyanazt a motívumot emelték ki mindkét régióval kapcsolatban: hogy ti. a magukat azonos mondabeli őstől eredeztető kelta családok egymástól még a címerek 12. századi megjelenése előtt elszakadt ágai később éppúgy jelezték pajzsaikon a közös származást, mint ahogy az egyes lengyel nagycsaládok tagjai is mindig szigorúan ugyanahhoz a központi címerelemhez társítottak másodlagos megkülönböztető jeleket. Jelen sorok írója szintén középkori témát választott dolgozata témájául: rövid referátuma a magyar városok 1526 előtti pecséteinek védőszent-ábrázolásairól szól.

A heraldikai konferenciák visszatérő kérdése, hogy a címer mint jelkép mennyiben képes megfelelni a modern kor kihívásainak: sokszor azonban a közvélemény eleve megvalósíthatatlan igényeket támaszt a nyolcszáz éves múltra visszatekintő történelmi szimbólummal szemben. A kanadai Claire Boudreau előadásából megtudhattuk, hogy amikor az ezredforduló Újévény Ottawát közigazgatásilag egyesítették agglomerációjá-

nak tizenegy kisebb településével, a főpolgármester internetes szavazásra bocsátotta a kérdést, hogy pontosan mit ábrázoljon, mit fejezzen ki az új címer. A városlakók kívánságainak megfelelően megrajzolt, kék, zöld és ezüst elemeket váltogató, s készítője szándéka szerint a helyi vezetés dinamizmusát jelképező pajzs azonban egyfelől olyan antiheraldikusra sikerült, hogy még megalkotója sem tudott róla címertani leírást adni, másfelől a főpolgármester esztétikai elvárásainak sem felelt meg: az ottawai városvezetés első embere nem is az új címerszörnyet, hanem modern emblémát, ún. logót helyezettett hivatali szobája falára. Érdekes kezdeményezésről számolt be a konferencia zárónap-

ján Jean Gouillard: a francia heraldikus több éve gyűjti az európai országok legmagasabb szintű jelenkori közigazgatási egységeinek, a ma is létező tartományoknak, grófságoknak, megyéknek címereit, s ezeket a közeljövőben díszes gyűjteményes kötetben készül közreadni. A kollokviumot Jean-Claude Loutsch akadályoztatása miatt rendhagyó módon nem a Nemzetközi Heraldikai Akadémia elnökének, hanem az Állandó Bizottság rangidős jelenlévő tagjának, Cecil Humphery-Smith-nek a beszéde zárta.

Körmendi Tamás

*Genealógia, heraldika és a társtudományok jelenlegi állapota és perspektívái (Szlovákiában).
Tudományos konferencia Turócszentmártonban (Martin)
2001. szeptember 5–6.*

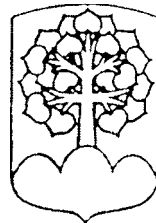
10 évvel ezelőtt jött létre a *Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej*. Ebből az alkalomból nemzetközi tudományos konferenciát tartottak Turócszentmártonban. Ezen szlovákia-, csehországi, lengyelországi, magyarországi előadók, hallgatók vettek részt.

Az évforduló alkalmat adott a történelmi segédtudományok jelenlegi szlovákiai helyzetének áttekintésére, különös tekintettel az elmúlt évtizedre, illetve a jövőbeli feladatok, lehetőségek stb. felvázolására is. A tudományos programban – esetenként párhuzamos szekciókban – 35 előadás hangzott el. A hazai előadók döntően az utóbbi években megnövekedett számú szlovákiai egyetemek oktatóiból, illetve egyes tudományos intézmények, műhelyek munkatársaiból kerültek ki. Nagyobb számú érdeklődő is jelen volt – Szlovákia különböző részeiből – a tanácskozáson.

Milan Šišmiš – titkár – megnyitó beszédében értékelést adott a Társaság 10 éves működéséről. Ennek keretében külön taglalta a jelenlévő Jozef Novák professzornak – a történelmi segédtudományi kutatások szlovákiai nesztorának – a terület, illetve a Társaság körüli szerepét, érdemeit.

A Történelmi Segédtudományok és Levéltár Tanácsék (Pozsonyi Comenius Egyetem) jelenlegi vezetője, Leon Sokolovský professzor szintén tárgyalta az elmúlt 10 esztendő történéseit. Így szólt a különféle szakmai rendezvényekről, konferenciákról, „nyári egyetemekről”, a publikációs tevékenységről, pl. a *Hlas* című szakfolyóiratról. Sokolovský professzor kiemelte – a Cseh-

országhoz fűződő (hagyományos) tudományos kapcsolatokon túl – a magyarországi kapcsolatok szerepét. Szólt a más országokhoz, így pl. a tengerentúli államokhoz kapcsolódó szlovák szakmai kapcsolatokról, (s különösen a heraldikai) sikerekről is.

Maria Stieberová, az egyházi anyakönyvek genealógiai forrásértékéről tartott előadást. Érintette e forráscsoportnak a történelmi demográfia, illetve a történelmi statisztika szempontjai szerinti felhasználhatóságát.

Radoslav Ragač, az elmúlt évtizedekben a szlovákiai levéltárakban folyó genealógiai kutatásokat levéltárosi szempontból elemezte.

Rudolf Marsina professzor a szlovákiai diplomatikáról tartott előadást. Ennek során, bő tudománytörténet is adott, nem hagyva el régebbi és újabb magyar vonatkozások, pl. Szentpétery Imre, Borsa Iván, Györffy György, Kristó Gyula munkásságának említését.

Marta Dobrotková, a történelmi demográfiáról, mint segédtudományról beszélt. Érintette a tudománytörténetet, a témakör főbb forráscsoportjait, az alkalmazási lehetőségeket.

František Žifčák, részletesebb áttekintést adott a szepességi vonatkozású – régi- és újabb – genealógiai kutatások tudománytörténetéről.

Frederik Federmayer a genealógiának az egyetemi oktatásban való alkalmazásáról (felhasználhatóságáról) beszélt.

Peter Nagy a professzionális genealógiai kutatás jelenlegi helyzetéről, lehetőségeiről adott áttekintést.

István B. Kovács Rimaszombat címeréről tartott előadást.

Zdenko G. Alexy Pozsony városi szimbólumainak újabb alkalmazási gyakorlatát tekintette át.

Ladislav Vrtel' Heraldika Szlovákiában az ezredfordulón címmel tartott, átfogó előadásában áttekintette a heraldika jelenlegi állapotát, északi szomszédunknál. Szólt a hagyományos és az újabb alkalmazási területekről, azok színvonaláról. Elemzésében elsősorban a rendszerváltozás óta eltelt időszakra koncentrált. Így az (új) állami szimbólumokról, a családi heraldika bizonyos értelmű ismételt megjelenéséről, az egyházi heraldikáról, az iskolai (egyetemi stb.) heraldikáról beszélt.

Legfontosabb aktualitásként a kommunális heraldikáról beszélt. Ismeretes, hogy Szlovákiában (is) jelenleg folyik a települések címeralkotása. Kitért – a fejlett – szlovákiai címerregisztrációra, a Heraldikai Bizottság tevékenységére.

František Oslanský a középkori, egyházi méltóságokat betöltő nemesek címerhasználatáról tartott előadást. Ennek keretében nagyobb számú példát elemzett.

Juraj Radziwill-Anoškin a címerek, nemesi családok nyilvántartásairól, a településcímerek összefüggéseiről értekezett.

Vladimir Rábik a szfragisztikáról, erről a Szlovákiában eddig kevésbé előtérbe helyezett történelmi segédtudományról beszélt. Különösen a távolabbi lehetőségekre fektette a hangsúlyt. Nem utolsósorban, az általa kiemelt magyarországi tudományos eredmények erőteljes figyelembe vételét hangsúlyozta.

Igor Graus, a szlovákiai falerisztikai kutatások jelenlegi állapotáról, ill. fontosságáról, jövőjéről értekezett. Kiemelten utalt a (párhuzamos) magyarországi kutatások fontosságára.

Jelen sorok írója két előadást tartott ezen a konferencián. A megújuló magyar genealógia a XXI. század küszöbén, illetve Napjaink magyar heraldikája címmel.

Őszintén reméljük, hogy a közeljövőben továbbra is fejlődnek a történelmi segédtudományok (különösen pedig a heraldika és a genealógia) művelésének lehetőségei, s hogy a két ország szakemberei között tovább bővülnek a – kölcsönösen gyümölcsöző – szakmai kapcsolatok.

Pandula Attila

*A mormon egyház magyarországi szervezetének
2001. szeptember 14–15-én tartott
genealógiai szimpóziuma*

Szeptember 14-én és 15-én a mormon egyház magyarországi szervezete két napos genealógiai szimpóziomot rendezett, amelyen meghívásuk alapján részt vett a Magyar Országos Levéltár részéről Körmeny Lajos főigazgató-helyettes, Berkes József előadó és Garadnai Zoltán osztályvezető, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság képviseletében e sorok írója, illetve a Hungarogens Családtörténeti Kutatóiroda helyettes ügyvezetője, Haraszi György egyetemi tanár. Az illetékes egyház teljes elnöksége megjelent a konferencián, így Mr. J. Peterson tartományi főnök, Mr. Edward Penn történész, főgenealógus, – aki egyben a rendezvény szervezője volt –, Harald W. Azman a bécsi egyház főnöke, valamint több szomszédos ország reprezentánsa. A helyszín a Mormon Egyház budapesti székháza volt.

Ez az összejevetel hosszas előkészítés eredményeként jött létre. Néhányunk elképzelése szerint az ezredévi ünnepségek méltó kiegészítése lenne egy olyan intézmény, központ létesítése, mely a milleniumi rendezvények után is maradandó emléket állítana ennek az évfordulónak. Megtettük az első szükséges lépéseket, tájékoztunk elképzeléseink fogadtatásáról illetékes levéltári, egyházi, társadalmi körökben. Az elvi hozzájárulások biztatóak voltak, de a pénzügyi alap hiányzott. Lehetett reménykedni, hogy a jubileum költségvetéséből erre is sikerülhet indulótőkét szerezni. Sajnos az árvízi katasztrófa hatalmas összegeket vont el ebből a csomagból, így terveinket módosítani kellett. Egy hungarológiai, kulturális intézménynek az alapításához állami forrásokra nem lehetett többé számítani. Mivel az eredeti elképzelé-

sekben az anyakönyvi filmek kutathatóvá tétele, ill. további kiterjesztésük amúgy is szerepelt, kézenfekvőnek tűnt, hogy ehhez a mormon egyházhoz kell fordulni közreműködésért. A MOL eleve ígéretet tett a szükséges technika rendelkezésre bocsátására, de mi nem csak a hazai, hanem a Kárpát-medencei fogalmakban gondolkodunk. A környező, de akár távolabbi országok anyakönyveihez való gyors hozzáféréshez célszerű lenne, ha a mormonok hazánkban rendeznének be olyan központot, ahol megfelelő leolvasó-géppark és alkalmas körülmények állnak a kutatás rendelkezésére.

Mindezek előkészítéséhez első lépésnek tekintjük ezt a minapi konferenciát. Vendéglátóink részéről Mr. Edward Penn ismertette: miért szükséges a hívek családfájának alapos ismerete, miként kell a kutatást megtervezni, ill. kivitelezni? Mondanivalóját nagyméretű demonstrációs táblákon szemléltette. Ezután Garadnai Zoltán számolt be a MOL óbudai részlegének berendezkedéséről, terveiről, helyzetéről.

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság képviselőjében magam fejtettem ki a mormon egyházzal való együttműködésről alkotott elképzeléseimet. Ráműtattam arra, mennyire fontos és hasznos a nemzeti identitás ápolása a genealógia révén, különösen egy olyan történelmű ország számára, mint hazánk.

A vendégek részéről Berkes József levéltáros szólt fel, ismertette a MOL által nyújtott lehetőségeket és módokat, amelyeket a kutatók igénybe vehetnek. Magas színvonalú beszámolót hallhattunk még Haraszi Györgytől, a hazai zsidóság történelméről, családtörténeti érdeklődéséről. A konferenciát baráti vacsora zárta a Marriott Szálló látványtermében. Végezetül elmondhatjuk, megtettük az első lépést azon az úton – ismételten a mormon egyház hathatós segítségével –, mely a világméretű genealógiai mozgalom hazai kutatási lehetőségeit az érdekeltek közös céljaihoz vezetheti.

Harmath Arisztid Sándor

ENGEL PÁL
1938–2001

A közelmúltban elhunyt Engel Pál kiváló tudós volt, akit a magyar történettudomány, elsősorban a magyar medievisztika a legjelentősebb alakjai között tarthat számon. Mindvégig azok közé a történészek közé tartozott, akik azt vallották, hogy politikai-ideológiai eszmék és kötöttségek helyett a történetírás szakszerűségét és tudományosságát két alapelv következetes érvényesülése biztosíthatja. Egyik alapelve szerint a történész számára a legfontosabb a forrás, s történelmet csak források – lehetőleg a teljes kútfőanyag – alapján szabad írni. Másik alapelve az volt, hogy a tudós számára „a legfőbb parancs a kíméletlen tárgyilagosság”. Egész szakmai munkásságában tudatosan törekedett ezen axiómák maradéktalan megvalósítására.

E történetfelfogásából egyenesen fakadt az, hogy mind szakemberként, mind vezetőként (különböző felelős funkciók és rangok birtokában) következetesen támogatta a kútfőfeltárást és a forráskiadást, amelyek korábban nem tartoztak a tudományirányítás preferált területei közé. Elvi és szakmai pártfogását, amely jelentős mértékben elősegítette ezen munkálatokat, gyakran élvezhették és tapasztalhatták például az Árpád-kori történeti földrajz, a Zsigmond-kori Oklevéltár és az Anjou-kori Oklevéltár kötetinek elkészítésében részt vevő kutatók. Segítsége és segítőkészsége előítélet nélkül nyilvánult meg: soha nem azt nézte, hogy ki és hol (melyik fővárosi vagy vidéki intézményben) dolgozik. Mindig azt értékelte csupán, hogy az illető szakember milyen érdemi munkát végez, mit teljesít. Szavai és tettei bizonyították: előtte a történettudomány egy és oszthatatlan, függetlenül attól, hogy kik és hol művelték. Egyedül az eredmény számított. Az MTA Történettudományi Intézetének vezető munkatársaként nemcsak hatéko-

nyan támogatta a forráskutatást, hanem ő maga is tevékenyen részt vett benne. Ezt tanúsítják saját mintaszerű forrásfeltárásai és forráskiadásai, amelyek kiterjedtek 14. századi máltai johannita iratok, 15. századi kamara-összeírások, 16. századbeli török defterek és bácskai jobbágynevek publikálására. Ezek mellett kivette részét az Árpád-kori történeti földrajz és a Zsigmondkori Oklevéltár munkálataiból is.

Történeti műveiben sokféle kútfővel dolgozott. Legkedveltebb forrásai az oklevelek voltak, de mindenkorai témájától függően bőven használt elbeszélő forrásokat (így krónikákat, évkönyveket, legendákat), s acta jellegű iratokat (pl. összeírásokat, deftereket stb.) is. Biztos kézzel bánt a terjedelmes mennyiségű forrásanyaggal, amit az tett lehetővé, hogy kiemelkedő képzettséggel rendelkezett a történeti segéd- és rokontudományok számos ágában. Paleográfiai, epigráfiai, kronológiai, genealógiai, demográfiai, numizmatikai, topográfiai, jogtörténeti és intézménytörténeti ismereteit kiválóan alkalmazta nemcsak a forráskutatásban, hanem sok cikkében, tanulmányában is. Egészen természetes, hogy baráti és szakmai támogatása nem maradt el, amikor a segéd- és rokontudományok egy vagy több területének művelői hozzá fordultak biztatásért, segítségért. Nagy erudícióval és filológiai akribiával készült írásai egyrészt hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a stúdiumok visszanyerjék régi presztízsüket és tudományos rangjukat, másrészt munkái mintaszerű példát mutattak a segéd- és rokontudományok magas színvonalú művelésére. Kiváltképpen érvényes ez az archontológiára. Engel Pál ezen disciplina hazai kutatását európai szintre emelte. Az 1301 és 1457 közti időszak magyar világi archontológiáját tartalmazó műve hatalmas alkotás, amely kutató nemzedékek hosszú sora számára nél-

külözhetetlen kézikönyv lesz e másfél évszázados korszak tanulmányozásához. Ha nem készített volna mást, akkor ez a munka, amely 1994-ben az akadémiai doktori címet hozta meg neki, önmagában is nagyra tette volna a nevét a szakmában.

De a magyar történettudomány szerencséjére és javára sok más jelentős mű fűződik nevéhez. Igen gazdag életművet hagyott maga után, amely a helytörténet, a regionális és az országos história legkülönbözőbb kérdéseit taglalja. (Egyébként az Ung megye késő középkori történetéről szóló értekezésével nyerte el még 1985-ben a kandidátusi fokozatot.) Széles körű érdeklődése révén a már említett témák mellett érdekelte őt a gazdaságtörténet és a köztörténet is, de elsősorban és mindenekelőtt a 14–15. század politikai történetével s e korszak társadalmi viszonyaival foglalkozott. Kedvenc témája az arisztokrácia, a főnemesség és általában a nemesség, azaz az uralkodó osztály (miként régebben nevezték), mai nevén a politikai elit hatalmi és társadalmi helyzetének alakulása volt. Nagyfokú érzékenységgel és különös éleslátással vizsgálta a királyi hatalom és az arisztokrácia viszonyát az Anjou- és Zsigmond-korban. Bármilyen is nyúlt, mindig volt újszerű mondanivalója. Kiváltképpen érdekesek és nagy hatásúak a bárók, a honor-rendszer, a várak és az ispánságok korabeli szerepével összefüggő megállapításai. Sajátos körülményként keveset oktatott egyetemen, de a Zsigmond-korról és Hunyadi János koráról írott – monografikus igényű – jegyzet- és tankönyvrészletei még hosszú ideig a hallgatók korszakbeli tudásának legfőbb alapjait fogják képezni. Ezekből a munkáiból nőttek ki nagyszabású történeti monográfiái. Miközben hazai és külföldi bizottságok fárasztó és idegőrlő munkájában vett részt, tehetsége lehetővé tette, hogy

– saját szakmai természetét betakarítva és betetőzve – összefoglaló műveket írjon a magyar középkorról. 1990-ben látott napvilágot a Magyarok Európában című sorozat I. köteteként az a könyve, amely a kezdetektől 1440-ig tárgyalja a magyar történelmet. 2001-ben jelent meg Szent István birodalma című monográfiája, amely ugyanakkor angolul is kiadásra került. Bennük – impozáns nemzetközi háttér felvázolásával – az államalapítástól egészen 1526-ig foglalnak a teljes középkori magyar históriával. A vegyesházi királyok korának egyik legkiválóbb hazai ismerője – az 1995-ben akadémikussá választott szerző – e szintézisekben tehát olyan korszakokat is vizsgál, amelyek bevallottan nem tartoztak fő kutatási területei közé. De ezen időszakok tárgyalásakor is nagy forrásanyag ismeretében, világos észérvek segítségével vont le új következtetéseket. Ha közülük néhányal lehet is vitatkozni (kettős honfoglalás, Nyomorávia, Ajtony stb.), az biztos, hogy e korok kutatóit Engel megállapításai további alapos és elmélyült búvárkodásra készítetik, s ez csak javára szolgálhat a szakmának.

Azt pedig külön is méltatni kell, hogy Engel Pál angol nyelvű – egészen modern szemléletű – könyve külföldön mérvadó lesz a magyar középkor története terén. A nemzetközi szakma ebből fogja megismerni és tanulmányozni középkorunkat s az annak különböző kérdéseiről szóló magyar szakvéleményeket. Biztosra vehető az, hogy a tárgyilagos idegen olvasók és szakemberek körében, akikre főképpen számított Engel, e munka – tárgyilagossága miatt is – komoly sikert fog aratni. Ez az engeli életmű igazi koronája. A kiváló tudós elment, de a nagy mű itt maradt.

Makk Ferenc

VÁCLAV MĚŘIČKA
1915–2001

Elment az európai falerisztikakutatás nesztora, aki igen sokat tett a szakterület modern történelmi segédtudománnyá válásáért, népszerűsítéséért, széles tudományos műveléséért.

Érdekes életutat bejárt, jellegzetes személyiség volt. Hagyományos polgári környezetből származott. A szokásos, kiemelt képzésben részesült, széles nyelvismerettel rendelkezett. Igen szoros kapcsolatban állt egyes Csehszlovákiában élő arisztokratákkal. Így az ottani Schaumburg–Lippe hercegi családdal.

19 évesen jelentkezett dragonyosnak, 1937-ben alhadnagy. Később – megszakításokkal – 1947-ig katonáskodott. Végül százados lett.

Hazája német megszállása idején tolmács, üzletember, lovas-udvari alkalmazott. A 40-es, 50-es évek fordulóján bányában kénytelen dolgozni, majd ismét tolmács.

Az 1950-es évek elején belép a Csehszlovák Néppártba. Rövidesen a párt egyik vezetője lesz. Végül a Parlament, illetve a kormány szolgálatában külügyi, illetve protokolláris feladatokat látott el. Gyakran kísért külföldi útjaikon tolmácsként politikusokat, közéleti személyiségeket.

A családban fennmaradt családi kitüntetésanyaggal kezdve, fiatal kora óta foglalkozott rendjelek, kitüntetések gyűjtésével. Igen jelentős kollekción hozott létre a legkülönbélebb államok elismeréseiből. Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Csehszlovákia falerisztikai emlékein túl, pl. előszeretettel gyűj-

tött szerb, montenegrói, illetve francia kitüntetéseket is, valamint klasszikus német falerisztikai anyagokat. Az egyszerű emlékérmektől a nagykereszttekig minden érdekelte.

Értékes darabjait, gyűjteményét többször publikálta, kiállításokon bemutatta; élete végén különféle múzeumokra hagyta. Gyűjteményének legértékesebb részével a Prágai Nemzeti Múzeumot gyarapította.

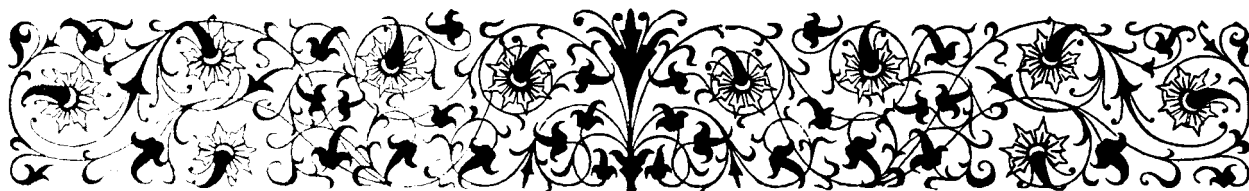
Évtizedeken keresztül, nagy számban publikált cseh, német, angol, francia nyelven falerisztikai könyveket, tanulmányokat. Döntően saját alapkutatásai eredményeit. Alapvető, folyamatosan használt – s nyilván még évtizedekig használatban lévő – fontos kézikönyvek szerzője. (Pl. Orden und Auszeichnungen. Prag, 1966., Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Wien–München, 1974; Faleristik. Prag, 1977; Cernohorska vyznamenani. Praha, 1986; Rad Marie Terezie. Praha, 1985.)

Měřička jó kapcsolatokat ápolt magyar szakmai körökkel is.

1989-ben – a nemzetközi összehasonlításban is legelső – keszthelyi Nemzetközi Falerisztikai Kongresszuson (tekintettel idős korára) fontos, beküldött előadással szerepelt.

Emlékét megtartjuk, példaértékű falerisztikai életművét használjuk.

Pandula Attila

KÖNYVISMERTETÉS

GERD SCHARFENBERG: *Die Orden und Ehrenzeichen der Anhaltischen Staaten 1811–1935.*

Edition Graf Klenau (Graf Klenau Comércio e Investimentos Lda. Madeira és a PHV Phaleristischen Verlag Michael Autengruber közös kiadása), Offenbach am Main 1999, 368 p., 399 (nagyobbrészt színes) illusztráció (Phaleristische Monographien Band 3.)

ISBN 3-932543-4

A jeles német szerző az utóbbi másfél évtizedben, több száz falerisztikai tárgyú tanulmányt, cikket tett közzé. Elsősorban Anhalt vonatkozásában, de más területek (pl. Poroszország), ill. időszakok (pl. a Német Demokratikus Köztársaság) falerisztikája kapcsán is.

Igyekezett a létező teljes vonatkozó forrásanyagot feldolgozni. Tekintettel a meglehetősen speciális témára – egy kis német állam (államcsoport) a tárgyalt időszakban (is) többször változó falerisztikájára –, erőteljesen támaszkodott a helyi gyűjtemények anyagaira. Így egyes múzeumok (pl. Heimatmuseum Ballenstedt, Historisches Museum Köthen, Museum für Stadtgeschichte Dessau, Staatliche Galerie Moritzburg Halle – Landesmünzkabinet), ill. kastélyok (pl. Schloß Bernburg, Museum Schloß Mosigkau, Dessau) kollektíóiban található forrásokra. Támaszkodott más német területek múzeumainak anyagaira is, pl. Deutsches Historisches Museum – Zeughaussammlung Berlin, Kunstsammlungen Veste Coburg. Fontos darabot közöl pl. II. Erzsébet angol uralkodónő gyűjteményéből is. Nagy arányban publikál – különböző – magántulajdonban lévő emlékeket.

Alapvetők levéltári forrásai (pl. Landesarchiv des Landes Sachsen-Anhalt – Orianenbaum –, Geheimes Staatsarchiv Preußisches Kulturbesitz – Berlin –, Dr. Kurt Gerhard Kliemann hagyatéka [Archiv des HEROLD – Berlin]).

A legkülönbébb levéltári anyagokon túl felhasználta a régebbi és újabb (általános, ill. csak anhalti témákkal kapcsolatos) falerisztikai szakirodalom közléseit. Feldolgozta a – vonatkozó – árverési katalógusok anyagát, a kapcsolódó numizmatikai szakirodalmat. Ezen kívül, pl. hivatalos lapok, törvénytárak, jogszabálygyűjtemények, címtárak kapcsolódó anyagait is felhasználta. Beledolgozta a helytörténeti irodalomban felmerült adatokat. Genealógiai irodalmat és emlékiratokban megjelent közléseket is hasznosított.

A műhöz Eduárd anhalti fejedelem, szász herceg írt előszót.

A kötet röviden érint minden olyan, a tárggyal kapcsolatos kérdést, amely az adott német területek történetét részletesebben nem ismerő (akár szakember) olvasó számára elengedhetetlenül fontos. Pl. „Anhalt rövid története” (17–24.), „Az anhalti címer és az országszínek” (25–28.), „Az anhalti uralkodó hercegek. 1811–1918” (29–32.).

Áttekinti és értékeli az Anhaltra vonatkozó falerisztika tudománytörténetét (13–16.).

Szól az egyházi és világi lovagrendek (a területet érintő) történetéről (33–36.). Részletesebb áttekintést ad az előzményekről: „Az anhalti rend (kitüntetésügy) fejlődéséről” (37–68.). Így ír a késő középkori Sarló Rendről, az ún. uralkodói kegyelmi érmek különféle változatairól, a barokk korszak elismeréseiről, az ún. alapítványi rendekről, díszjelekről, II.

(Anhalt Zerst) Katalin orosz cárnő díszjeléről, az anhalti kamarási kulcsról. A különféle elismerések 19–20. századi fejlődési irányairól.

A kötet gerincét alkotó leíró részben a szerző igyekezett minden, a vonatkozó kitüntetésekkel kapcsolatos adatot összegezni. Így a pontos, a Statutumban szereplő megjelöléssel, az alapító személyével, az alapítás időpontjával, az adományozás (tól–ig) évkörével egyaránt foglalkozik. Szól az adományozás céljáról, részletesen leírja az egyes elismeréseket. Adatokat közöl azok kiviteléről, méretéről, súlyáról. Szól a tervezőről, az előállítóról. Érinti a viselési gyakorlatot. Beszél a szalagról. Foglalkozik az adományozási okmányok, az elismerések tulajdonosi mivoltát igazoló dokumentumok kérdésével. Leírja a kiadott példányszámot. Szól a kitüntetettek halálát követő visszaadási gyakorlatról, vagy a példányok örökösöknél maradásáról. Végül az egyes elismeréseknél kiegészítő információkat közöl az adott elismerés történetéről, az egyes prototípusokról, alapmintákról, változatokról. Ír a miniatűrökről, tokokról is.

A leíró részben a szerző szól a Medve Albrecht Házi rendről és a Tudományért Művészetért Rendről (69–166.). Tárgyalja az Anhalt–Dessau Hercegség és Anhalt–Köthen Hercegség (dessauai igazgatás alatt) (közös az Anhalt–Bernburgi Hercegséggel) elismeréseit (167–170.). Külön részben foglalkozik az Anhalt–Köthen Hercegség kitüntetései (171–183.), ill. ugyanennek, dessauai igazgatás alatti elismeréseivel (185–193.), az Anhalt–Dessau Hercegség kitüntetései (195–212.), az Anhalt–Dessau–Kötheni Hercegség tárgykörével (212–242.), ill. Anhalt Hercegség (összállam – 1863–1918) elismeréseivel (243–306.).

Külön fejezet tárgyalja (307–329.) az ún. Anhalt Szabadállam kitüntetéseit a Weimari Németország, ill. a nemzetiszocialista hatalomátvétel időszakában (1935-ig).

A kötetben „katalógus” (lényegében jegyzék) segíti a tájékozódást (332–335.). A 118 tételt felsoroló bibliográfiából (336–341.) 39 „saját termés”, helyenként társszerzővel. A kötetben részletes mutató (342–352.), forrásörző helyek jegyzéke található (353.). A jegyzetek (354–368.) 490 hivatkozást tartalmaznak.

A szerző igyekezett felkutatni és illusztrációkban is megmutatni a legritkább kitüntetések, ill. változatokat is. A tárgyalt anyagot kvalitásos illusztrációkon mutatták be. Többségében a darabok elő- és hátlapja is szerepel.

Dr. Scharfenberg igyekezett a korábbi – pl. összefoglaló jellegű – falerisztikai szakirodalomban meglehetősen pontatlanságokat javítani.

A szerző több helyen közöl – vonatkozó – archonológiai jellegű adatokat. Így pl. közli a Medve Albrecht Rend tisztségviselőinek listáját (77–78.). Az egyes elismeréseknél mindig közli a magasabb osztályok kitüntetettjeit, más esetekben pedig a kitüntetettek híres képviselőit.

A kötetben jelentős számban kerülnek közlésre anhalti elismerések viselőinek korabeli ábrázolásai (festmények, sokszorosított grafika, fényképek). A bemutatott személyek nagy része az anhalti uralkodóház (házak) férfi és női tagjai. Ezen kívül pl. egyes katonai vezetők, főhivatalnokok is megtalálhatók itt. Az alsóbb társadalmi osztályokhoz tartozó kitüntetettekről azonban csupán néhány kép került közlésre. Az illusztrációk között több igen érdekes, eredeti kitüntetéstervrajz is publikálásra került.

Tekintettel a komplexitásra törekvő feldolgozásra, a recenzens a következőket hiányolja: A szerző – lényegében – csak a legjellegzetesebb adományozási okmányokat (változatokat) mutatja be. Az adományozási tokok, tasakok stb. csupán teljesen áttekinthető formában kerültek bemutatásra. A szerző helyenként részletesebben (is) bemutatott volna – jellegzetes – anhalti kitüntetések (is) tartalmazó ún. pántokat. Nagyobb hangsúlyt fektethetett volna a miniatűrök, ill. azok változatainak (képi) bemutatására is stb.

A jeles német falerisztikus kolléga – nemzetközi összehasonlításban is – fontos, módszertani szempontból követendő, alapvető kézikönyvet állított össze. Műve méltán sorolható korunk különféle nyelveken megjelent, legfontosabb falerisztikai eredményei közé.

Pandula Attila

SZOLVÁSSY LÁSZLÓ: Adatok gróf Bolza Pálról, a Bolza családról, gr. Bolza Pál szarvasi kastélyáról és kastélyparkjáról. Öntözési Kutató Intézet kiadása, Szarvas, 1999. 71 p., illusztrált + mellékletek
ISBN 9363 03 7981 3

Érdekes genealógiai, heraldikai vonatkozású publikáció. Fő témája gróf Bolza Pál (1861–1947) élete és pályafutása. A kezdetben katonatiszt arisztokrata 1894-ben kilépett a hadseregből, hazament Szarvasra, ahol gazdaságának, díszkertjének élt. Ő hozta létre az Európa-szerte ismert, páratlan szépségű Szarvasi Arborétumot. A szerző részletesen foglalkozik a szarvasi gróf Bolza-kastély, a park és az arborétum történetével.

A szerző részletesebben bemutatja a gróf Bolza család különböző ágait, a velük rokonságba került főnemesi, nemesi családokat, a család címerének fejlő-

dését, szarvasi temetkezési helyét stb. Így fontosak lehetnek az olyan fejezetek is, mint pl. „A Bolza-család származása és letelepedése Békés vármegyében” (9–16.), „A Bolza-család szarvasi ága” (19–20.), „Átfogó ismertető gr. Bolza Pálról és családjáról” (21–29.), „A szarvasi Bolza-mauzóleum és az újratemetések” (63–67.).

A kiadványt érdekes, vonatkozó képanyag (családi fotók, ill. kastélyképek) tesz ki szemléletessé.

Pandula Attila

„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére.

Szerkesztette: PITI FERENC. Szerkesztőtárs: Szabados György. Szegedi középkorász műhely. Szeged, 2000. 725 p.

Az utóbbi évtizedben újra igen kedvelt és elterjedt műfajjává vált az emlékkönyv. 2000-ben a magyar történettudomány a hatvanéves szegedi professzor, Makk Ferenc tiszteletére jelentetett meg emlékkönyvet. A szerkesztők *Köszöntője* és a *Tabula Gratulatoria* után a kötet 48 szerző ugyanennyi tanulmányát tartalmazza. Jelenvaló ismertetés természetesen nem vállalkozhat ezek teljes körű bemutatására, csupán – mintegy ízelítőül – tallóz belőlük.

Almási Tibor az Anjou-kori oklevéltár egy készülő, újabb kötetének anyagából egy oklevéltani érdekességre, a vasvári káptalan 1328. évi – szokatlanul nagyszámú, az azévi magyarországi oklevéltermés mintegy egyhatodát kitevő – átiró okleveleire hívja fel a figyelmet. Bertényi Iván az országbírói intézmény és a királyi különös jelenlét bíróságának kapcsolatát elemezve a középkori magyar igazságszolgáltatás működésének egy fejezetét látatja.

Borsa Iván *A hiteleshelyekről* című tanulmányával a témában való további kutatások néhány fontos feladatát jelöli meg; Tóth Ildikó, Kurecskó Mihály és Kőfalvi Tamás – a szegedi középkorász műhely ilyen irányú vizsgálódásait folytatva – egy-egy hiteleshely középkori történetét mutatják be (boszniai székeskáptalan, Nyitra, Pécsvárad).

A birtok- és családtörténet összekapcsolásával, elszórt okleveles adatok egybegyűjtésével Engel Pál az Aba nemzetség eddig ismeretlen, Alattyáni-ágát mutatja be, Tringli István pedig egy 13–14. századi úri

nemzetség, az Ákos nemzetség Pest megyei ágának feltehetően honfoglalás kori birtoklására világít rá. Heraldikai témájú Szegfű László nagy ívű tanulmánya, amely Makó város középkori címerének eredetét próbálja megmagyarázni.

Zsoldos Attila az Árpád-kor követeinek bemutatásával a korai magyar diplomácia működésébe nyújt betekintést, Petrovics István pedig egy fontos, de ismeretlen belpolitikai mozzanatot, az I. Károly király ellen tervezett első temesvári merényletet ismerteti.

A történeti demográfia nálunk kevésbé kutatott területére vezet el Csukovits Enikő tanulmánya, amely négy magyarországi település példáján a középkor végi Magyarország háztartásainak, ill. családjainak létszámát, összetételét vizsgálja.

Hasznos eligazítónak számít Németh Péter tanulmánya, amely Szatmár megye néhány ismeretlen – Maksay Ferenc megyemonográfiájából kimaradt – középkori települését veszi számba, és az egyszerű lokalizáláson túl felvázolja középkori birtoklástörténetüket is.

Több tanulmány az okleveles és elbeszélő források kritikájához járul hozzá (Kristó Gyula, Gerics József és Ladányi Erzsébet, Thoroczkay Gábor). A kötetben a nyelvtörténet és történeti névtan (Benkő Lóránd, Hajdú Mihály, Mező András, Veszprémy László tanulmányával), ill. az egyháztörténet is képviselteti magát (pl. Blazovich László, Galamb György). Művészettörténeti vonatkozású Tóth Endrének a ma-

gyar koronázási jogar készítheti idejét firtató tanulmánya, továbbá Marosi Ernőnek a Szent István alapította székesfehérvári prépostsági tptomra vonatkozó elbeszélő forrásokról írt elemzése.

A magyar történelmet tárgyaló tanulmányokon kívül jónéhány merít az egyetemes középkori történet tárgyköréből (Galántai Erzsébet, H. Tóth Imre, Orbán Imre, Szádeczky-Kardoss Samu, Zimonyi István), vagy a kettő érintkezését vizsgálja (pl. Teke Zsuzsa a firenzei-magyar kapcsolatok egy fejezeté-

nek bemutatásával, ill. Szántó Richárd a 14. század végi angol-magyar kapcsolatok taglalásával).

A kötetet Makk Ferenc professzor szakirodalmi munkásságának számbavétele zárja az ilyenkor szokásos felbontásban (I. Könyvek, önálló kiadványok; II. Szerkesztések; III. Tanulmányok, cikkek; IV. Ismeretterjesztő írások, fordítások, szócikkek, előszók; V. Ismertetések, hozzászólások; VI. Interjúk).

W. Kovács András

BOTKA JÁNOS: Jász-Nagykun-Szolnok megye jelképei

Jász-Nagykun-Szolnok megye önkormányzatának kiadása, Szolnok, 2000. 160 p., nagyszámú ábrával, térképekkel. ISBN 963 72042 6 1

A szerző széles forrásfeltáráson alapuló művében részletesen tárgyalja a megye jelképtörténetét.

A jelenleg használatos – 1991-es – megyei címer-ről, zászlóról ír először (23–29.).

A tárgyalt megye esetében elengedhetetlenül szükséges a sajátos történelmi-heraldikai előzmények bemutatása. Ezen belül szól a korábbi szervezetekről, tisztségviselőkről, jogállásról, s természetesen a kapcsolódó jelképhasználatról is (31–54.).

Az (előzmény) vármegyék pecséthasználatát elemzi a Heves és Külső Szolnok címerei 1876-ig c. fejezetben (55–66.) a legfontosabb pecsét- és címerképeket bemutatva. Lényeges, hogy fontos vexillológiai anyaggal is ki tudta egészíteni e tárgykör forrásait.

A jász és kun címeres pecsétek a 15–19. században, a Jászkun kerületek címere és pecsétje (67–98.) gazdag címeranyagot közöl. Megismerkedhetünk, pl. Jászberény (részletezettebb) címertörténetével. De pl. Dorozsma, Fényszaru, Fülöpszállás, Halas, Jászapáti, Jászdózsa, Kisér, Kunmadaras, Kunhegyes, Márialaka, Szabadszállás kommunális heraldikájának múltjával is. Igen érdekes, pl. Kolbász-szék jelképhasználatának áttekintése. Taglalja a Nagykun, Kis-kun, Jász-kerületek címertörténetét. A szerző igyekszik mindent megmagyarázni, ezeknek a kommunális heraldikai emlékeknek az esetében, pl. a korabeli ne-

mesi heraldika kapcsolatait keresi. Itt is használ – fontos – vexillológiai forrásokat is.

A szerző érinti a helyi római katolikus, ill. a református egyházak és intézményeik korabeli heraldikáját is.

Külön fejezet Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1878. évi címere és zászlója (99–109.), ahol a szerző a közvetlen előzményeket is összegzi. Itt is gazdag vexillológiai anyagot közöl.

Az új megye címer- és pecséthasználata 1878–1990-ig (110–122.) című részben elsősorban a századfordulóra koncentrál.

Végül (123–134.) Jász-Nagykun-Szolnok jelképeinek értékelését adja Botka János.

A mellékletek (1–11.) részben vonatkozó források közlései, ill. további illusztrációk (135–150.). A műhöz gazdag irodalomjegyzék tartozik (151–156.). Itt is olvashatunk, pl. a szerző 16 további – vonatkozó – művéről. A kötetben név- és helynévmutató (157–160.) segíti a tájékozódást.

Csak remélhetjük, hogy az elkövetkező években, más megyék esetében is publikálnak majd hasonló színvonalú heraldikai, szfragisztikai, vexillológiai szintéziseket!

Pandula Attila

PETER OHM-HIERONYMUSSEN: Die Mecklenburg-Strelitzer Orden und Ehrenzeichen.
A szerző kiadása, Kopenhagen, 2000. 188 p., nagyszámú színes, ill. fekete-fehér illusztrációval.
 ISBN 87-987887-0-1

A jeles dán falerisztikus bemutatja egy – az eddigi szakirodalomban alig méltatott – jellegzetes német állam, Mecklenburg–Strelitz elismerési rendszerét. Megjegyzendő, hogy ezen állam idén ünnepelte történelmi alapításának 300. évfordulóját.

Mecklenburg 1701-től szuverén hercegség a Német-római Szent Birodalomban. 1815-től szuverén nagyhercegség a Német Szövetségben. 1871-től szövetségi állam a Német Birodalomban. 1919-től szabad állam a Weimari Köztársaságban az 1934-es nemzetiszocialisták általi felosztásáig. 1994-től az egykori hercegség – néhány történelmi területe kivételével – ismét eredeti nevén szerepel a Német Szövetségi Köztársaságban.

A kötet széles, dániai és németországi kutatómunka eredményeként látott napvilágot.

A szerző ír a kamarási kulcsokról (1785–1918), udvarhölgyek kitüntető jelvényeiről, 18. századi udvari rendjelekről (13–18.).

A műben, több archontológiai jellegű részlet is olvasható. Ilyen pl. a rendi szuverének, rendi kancellárok, rendi tisztségviselők jegyzéke (19–20.).

Részletesebb bemutatást kapnak a 19–20. századi vonatkozások. Így a Wend Korona Háziarend („Der Hausorden der Wendischen Krone”) és a hozzá tartozó Arany és Ezüst Érdemkereszt (1864–1918) esetében a szerző leírja a jelvények (fő) típusait – az egyes osztályoknak megfelelően is. Ezek

igen részletesek, kitérnek a méretekre, súlyra, sőt a darabok szerkesztésére, összeállítására is. Megjelennek a korabeli adományozási okmányok (fő) típusai is. Igen érdekes a kitüntetés gyártásának tárgyalása (41–55.).

Alfabetikusan, kronologikusan, részletesen bemutatja a Rend valamennyi hazai, Német Birodalombéli (pl. anhalti, hannoveri, hesseni, lippei, nassauai, porosz, szász, württembergi), ill. külföldi (angol, dán, montenegrói, Osztrák–Magyar Monarchia-béli, orosz, török) kitüntetettjét (45–66.). Megtudhatjuk pl., hogy 1871-ben Schindler, pozsonyi könyvkereskedő megkapta az Ezüst Érdemkeresztet.

Jellegzetes, szélesebb körben adományozott elismerés volt a Mecklenburgi Griff Rend („Der Mecklenburgische Greifenorden”) (1904–1918). A szerző – nagyjából az előzőekhez hasonlóan – tárgyalja ezt az elismerést is. A különböző kitüntetett személyekről azonban csak bő válogatást ad (66–79.).

Részletesebb taglalást kapnak a további (közép és alsó) mecklenburg–strelitz polgári és katonai elismerések is.

E fontos, falerisztikai kötet bemutatásánál a recensens talán a miniatűrök, sávok, tokok, dobozok stb. bemutatásának elmaradását, ill. teljesen periférius tárgyalását hiányolja.

Pandula Attila

KOLLEGA TARSOly ISTVÁN–NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: A Magyar Országos Levéltár címereslevelei (CD-ROM), Jövő Nemzedékéért Alapítvány (Arcanum Adatbázis Kft.) kiadása, Bp., 2000.

A Magyar Országos Levéltár rendkívül gazdag címereslevél-kollekcióját jeleníti meg a kiadvány.

Az eredeti, ill. korabeli formahű, hitelesített másolatban meglevő címeresleveleket összegzi. A (heraldikai, művészettörténeti, történeti, esztétikai stb. szempontból) legfontosabb (leginkább a 15–17. századból való) címerek színes másolatban kerülnek bemutatásra. 1246 – ugyancsak a MOL-ban őrzött – címer heraldikai rajzban tanulmányozható. Mindkét anyagcsoport, vegyesen, kronologikusan kerül bemutatásra.

Az egyes címereknél – párhuzamosan – közlésre kerülnek a legfontosabb – vonatkozó – adatok. Így a

fő címerszerző(k) neve(i), az oklevél kelte, a kelet helye, az oklevelet kibocsátó uralkodó, az adomány tárgya. A megjegyzés rovatban olvasható pl. a család esetleges későbbi névváltozására vonatkozó adat, vagy ha az oklevél nem eredetiben maradt fenn. Fel tüntetik, ha a dokumentumon hamisítás nyomai észlelhetők. Megjegyzik, ha az oklevélben említés történik a családra vonatkozó, korábbi címeradományra.

Az eredeti címeradományokat tartalmazó oklevélnél közlésre kerül a levéltári jelzet, amely minden esetben a címerszerző nevével és az oklevél keltével együtt értendő.

Pandula Attila

VIRÁG ZSOLT: *Magyar Kastély Lexikon. I. Pest megye kastélyai és kúriái. Perfect Project kiadása, Bp., 2000. 335, nagyszámú illusztrációval, alaprajzzal. ISBN 963 00 4248 7, ISBN 963 00 4249 5*

A könyvvel „debütáló” fiatal szerző, sokéves, alapos kutatás, személyes terepbejárás eredményeként állította össze e kiadványt.

Tervei szerint – azonos formában – Magyarország valamennyi megyéjéről készülne kötet. Megjegyzendő, hogy ilyen jellegű sorozat eddig még nem készült.

A kötet lényegében lexikonszerű címszavakban, Pest megye jelenlegi település elnevezései alatt tárgyalja az ott fellelhető kastélyokat, kúriákat, rokon emlékeket. Gyakorlati útmutatóként utal más műemlékekre, látnivalókra is. A leírt objektumokról, a lehetőségekhez képest mai képet közöl, ill. bemutat az eredeti állapotot tükröző archív fényképeket is. A közlést gyakran egészíti ki, egy-egy jellegzetes épület alaprajzával is.

Az egyes épületeknél részletesebben szól az építetökről, és felsorolja a későbbi tulajdonosokat is. Ismerteti a kastélyok, kúriák II. világháború utáni sorsát, ill. jelenlegi viszonyait.

Éppen e nagyszámú család- és birtoktörténeti adalék miatt ajánlható e mű a genealógiával foglalkozó olvasóknak.

Hangsúlyozandó, hogy a szerző, a lehetőségekhez képest a teljesség igényével állította össze a lexikont, nem csak a műemlékeket, műemlék jellegű épületeket írja le.

Az (általános) művészettörténeti, műemlékvédelmi szakirodalomban nem egyértelmű a „kastély”,

„kúria” stb. fogalma. A szerzőt is foglalkoztatja ennek a kérdésnek a megfogalmazása. Ebből a bizonytalanságból adódik, hogy a műben nem mindig teljesen egyértelmű a szerepeltetett kategóriák anyaga.

Így pl. kérdésesnek vélem a piliscsabai (klotildligeti) – 1926-ban épült – Nagy-kúria bemutatását. Az egykori tulajdonos Nagybacsoni Nagy Vilmos, ismert katonai vezető, honvédelmi miniszter, legmagasabb rendfokozata vezérezredes volt. A szerző, a II. világháború kapcsán „alezredes”-ként emlékezik meg róla, helytelenül. Ugyancsak vitatható a dunakeszi Schön-kúria-villa(?) bemutatása is. Kérdéses ilyen formában, a lényegében felismerhetetlenségig átalakított, kiforgatott emlékek, képen történő közlése (pl. Göd, Arany-kúria; Nyáregyháza, Kozma-kúria; Pencz, Podmaniczky–Vigyázó-kúria).

A kötetet hasznos mellékletek egészítik ki. Pl. a szerző közöl alapvető (278.), válogatott (299.), ill. helytörténeti irodalmat (300–304.). Szerepel az egyes objektumokról adatokat szolgáltató helytörténészek névsora is (298.). A bemutatott anyag részletes, áttekinthető táblázata (278–298.), ill. valamennyi – megyebéli – kastély-, kúriatulajdonos család áttekinthető táblázata is megtalálható (306–314.). A kötetet névmutató zárja (315–333.).

Pandula Attila

*70 éves lenne Kállay István
A történelem és a jog határán. Tanulmányok
Kállay István születésének 70. évfordulójára.
Szerkesztette: SEIFERT TIBOR. Budapest, 2001. 277¹*

Kállay István, az ELTE hajdani professzora 2001. június 16-án lett volna 70 esztendő. Nemcsak levéltáros volt, hanem az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára is, aki vezette az ELTE Egyháztörténeti Műhelyét, az 1980-as években tevékeny, fontos részt vállalt a Magyar Levéltárosok Egyesülete létrehozásában, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság újraélesztésében, ill. folyóiratunk, a Turul feltámasztásában. 1982-

től 1998-ban bekövetkezett haláláig volt a nagymúltú tudományos társaság elnöke. Szakmai folyóiratokat, könyveket szerkesztett, konferenciákat szervezett. A Tudományos Minősítő Bizottság tagjaként kiállt a segédtudományi témájú (így a genealógiai tematikájú) disszertációk mellett.

A róla emlékező tanulmánykötet megszületése érdekében az ELTE-n dolgozó vagy az egyetemhez

¹ 2001. október 18-án a kötet szerzői és meghívott vendégek jelenlétében adták át az ELTE Tanári Klubjában az özvegynek s a családnak az emlékkönyvet.

kötődő barátainak, kollégáinak, ill. tanítványainak egy része fogott össze. A tanulmányok Kállay István sokágú tevékenységének bizonyos területeihez kapcsolódnak. A kötetet Seifert Tibor, az ELTE kollégiumainak főigazgatója szerkesztette.

A szerkesztő személyes hangvételű bevezetésében tekintette át Kállay Istvánnak a kiskunsági Fülöp-szállásról induló életpályáját, nem feledkezve meg a baráti együttlétekről sem. A műben 23 tanulmányt olvashatunk.

A tanulmányok közül egy (Kertész István, aki az első női olimpiai bajnok kérdésével foglalkozott) az ókorhoz, egy a középkorhoz (Gerics József), egy a 16. századhoz (Gecsényi Lajos), egy pedig (Bertényi Iván) a 17–18. századhoz kapcsolódott. Két munka (Borsodi Csaba, Farkas Gábor) a 18. század történetéhez kötődött. Rottler Ferenc 18–19. századi egyházi történetíróinkról adott áttekintést. A historiográfiát egyébként még egy tanulmány, Szvák Gyuláé képviseli, aki a legutóbbi esztendő k orosz történetírásával foglalkozott. A 19. század történetét két szerző (Benkes Mihály, aki az abonyi közbirtokosságról írt, ill. Galántai József, aki a liberális gondolkodásnak a nemzetiség problémájával szembeni álláspontjáról értekezett) írása szólaltatta meg.

A tanulmányok 60%-a tehát a 20. század történetével foglalkozott. A témák változatosak, hisz a dualizmus korának pedagógus társadalmáról (Szabolcs Ottó), a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Károlyi-kormány együttműködéséről (Kirschner Béla), a 20-as évek legitimista társadalmi egyesületeiről (Kardos József), a II. világháború idején működő vezérkari bíróság ítéleteiről (Vargyai Gyula), Erdei Ferencről (Pölöskei Ferenc), a katolikus egyháztörténet forráskiadási kérdéseiről (Gergely Jenő), az 1945–1989 közötti választásokról (Seifert Tibor), a szocialista országok tudománypolitikájáról (Glatz Ferenc), a Szent Korona Társaságról (Petri Edit) épp úgy olvashatunk, mint az elmúlt 10 esztendőről (Izsák Lajos), napjaink térképészetének dilemmáiról (Klinghammer István) vagy az 1945–1989 közötti magyar-német műszaki felsőoktatási kapcsolatokról (Szögi László).

Sajnos nincs terünk a munka részletes áttekintésére, ám azt, a sajnálatosan kevés (történelmünk régebbi korszakaival foglalkozó) írást, ami a Turul olvasóinak jelentős hányadát esetleg közelebbről érdekelheti, kiemelni.

Gerics József izgalmas kérdést választott tanulmánya tárgyául. Újabb adatokkal és szempontokkal támasztotta alá azt a véleményét (cáfolva az ebben kételkedő nézeteket), hogy az 1298. évi törvényhez kapcsolt tanácshatározat legkésőbb 1300-ban keletkezett. Tanulmánya végén Szűcs Jenőt idézte, aki a döntvényt mintegy az 1298. évi statútumok végrehajtási utasításának tekintette.

Bertényi Iván Révay Péter Magyarország Szent Koronájáról írt munkáját vette bonckés alá. 17. század eleji koronaőrünk írásáról nincs jó véleménye. Megjegyezte, hogy ugyan más forrás híján használták Révayt a 17–18. században, amely tények „mentségül szolgálhatnak a 17–18. századi koronakutatóknak – de semmi esetre sem a 20–21. századiaknak”.

Gecsényi Lajos műve az prozopográfia körébe tartozik, hisz nem csak arra kíváncsi, kik, mikor voltak a magyar kamara tanácsosai, hanem – bécsi levéltári forrásokat felhasználva – életpályájuk vizsgálatával arra a kérdésre is kereste a választ, miképp kerülhettek erre a posztra. Tanulmányát forráspublikációval zárta.

Farkas Gábor a székesfehérvári patrícius családot vizsgálta (főként a 18. század első feléből), vagyis ama kör tagjainak az életpályáját írta meg, akik városi tanács tagjai, a helység bírái voltak. Figyelemre méltó, közöttük néhány magyar is akadt (a németek mellett), miként többen nemességet szereztek. Pandula Attila a magyar királyi Szent István Rend gyémánt díszítménye kapcsán felmerülő problémákról írt. Többek között megállapította, a rend gyémánt díszítményét csupán kevesen kapták, 1764–1918 között mindössze 57-en (köztük pl. gr. Tisza István, br. Wekerle Sándor magyar miniszterelnökök, I. Ferdinánd bolgár uralkodó, Bismarck német kancellár). A szerző részletesen ismerteti a díszítmény jelvényeit. Borsodi Csaba agrártörténeti ihletésű írásában a süttöri uradalom falvainak az úrbéri kilenc pontra adott válaszairól ad áttekintést. Munkájából kiderül, a Nyugat-Dunántúl viszonylag kis területén milyen eltérő jogi helyzetben élt a nagybirtok népe, mily változatosak voltak a földesúri járadékok, a kilenced a 18. század második felében sem volt általános. A kötetet Kállay István működését bemutató részletes bibliográfia zárja.

Draskóczy István

Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétygyűjteményéből.
 Szerkesztő: ÉRSZEGI GÉZA. Szöveg: Érszegi Géza, Sölch Miklós. Fényképezte: Szelényi Károly. Bp., 2001.
 ISBN 963 631 116 1

Elsősorban Szelényi Károly fényképei emelik esztétikai értékévé ezt az államiségünk 1000. évfordulójára készült gondos kivitelű kötetet.

A főleg gipszmásolatokról felvett képeken bemutatott királyi pecsétek elénk tárják mindazon ábrázolásbeli gazdagságukat, amelyet az idő meghagyott. Sőt, ezek az immár közel évszázados másolatok olyan részleteket is megőriztek, amelyek – sajnos – az eredeti példányokról mára eltűntek.

51 pecsétfotó állítja elénk uralkodóink egy részének egykorú portrésorozatát, ugyanakkor a címertani fejlődés érzékeltetése végett esetenként a kettős-pecsétek hátlapját is tanulmányozhatjuk. Ahol indokolt – az aranybulláknál – eredeti példányok fotói élénkítik a sorozatot.

Két másik erénye is van a kötetnek a sikeresen elért elsődleges cél, az esztétikai élményt nyújtó művé-

szi fényképfelvételek bemutatása mellett. Az egyik: pecsétani kutatásunk túlnyomórészt Mohács előtti szfragisztikai emlékeinkkel foglalkozik, a 16. század utáni idők pecsétjei iránt alig mutat érdeklődést. E kötet fotói és leírásai viszont 1835-ig, I. Ferenc uralkodása végéig követik nyomon királyaink pecsétjeit. A másik: tömör, de közérthető nyelven előadott tudományos értékű összefoglalást kapunk lényegében mindarról, ami a pecsétan fogalmába tartozik. 9 szövegközi ábra és egy aranypecsét oklevél színes hasonmása, valamint latin és magyar nyelvű átírása és fordítása teszi még érthetőbbé a szakterületen kívüli érdeklődők számára a szakember által is haszonnal forgatható kötet tartalmát.

Bodor Imre

Budapesti Önkormányzatok Jelképei 2001. Főszerkesztő: Á. VARGA LÁSZLÓ. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001, oldalszámzás nélkül, számos fekete-fehér és színes ábrával.
 ISBN 963 7323 260

A címben jelölt kis könyvecske az azonos címmel nemrégiben (2001. március 14–április 13.) Budapesten (VI. Eötvös u. 10., I. em., Podmaniczky-terem) nyílt kiállításához készült, vezető gyanánt. Általános címer- és pecsétani bevezetés után rövid összefoglalást kapunk benne – Csorba Csaba tollából – hazai városi, községi pecséteink és címereink történetéről.

A könyv fő részét a főváros és huszonhárom kerületének színes címerábrája és ezeknek leírása alkotja. (Pontosabban csak huszonkét kerület címerét találjuk meg, mert a VII. kerület címere a tervezés állapotában „hősi halált halt” az éppen aktuális pártpolitikai csatározások kereszttüzeiben.)

A kerületi címerek kritikáját Csorba Csaba bevezetője tartalmazza. Kollégám véleményéhez csatlakozva, számomra is az a legszembetűnőbb, hogy szinte valamennyi kerületi címer teljesen eltérő kivitelezésű, megalkotásuknál semmiféle egységes szempont nem érvényesült. Javítás nélkül szinte egyedül csak a VI. kerület címerét (vörös mezőben a pajzs széléig érő arany kereszt, középen oktagonális szalaggal megrakva, utóbbi az Oktogon térre utal) tudnám elfogadni. Kisebb-nagyobb módosításokkal még eléggé

sikerültnek mondanám az I., IV., V., VIII., XV., esetleg még a XXII. kerület címerét. Nehézkes, zsúfolt a II., III., IX., X., XI., XIII., XIV., XVII., XVIII., XX. kerület címere. A II. és III. kerületéből egyszerűsítéssel valószínűleg szép címert lehetne alkotni. Egyszerűen szakszerűtlen a XII., XIX., XXI., XXIII. kerület címere. Nem kevésbé vegyesek a címerleírások, nagyobb részük teljesen „antiheraldikus”.

Azt sem értem, hogy amíg egyes kerületeknél a számozás mellett helyet kapott az illető kerület földrajzi névvel vagy nevekkkel való megjelölése is – pl. Vár, Újpest, Ferencváros, Csepel, Budafok–Tétény–Soroksár stb., addig más kerületeknél ugyanez lemaradt (II., XI., XII., XIII., XVI., XVII. kerület). A valamennyi kerületnél szereplő, a kerületek elhelyezkedését mutató térképre túldimenzionált – a IX. kerületnél még a szövegrészbe is belelóg –, és a IX. kerületből mindenütt XI. kerület lett.

A fővárosi önkormányzatok címerei – csekély kivétellel – egyöntetűen gyengén sikerültek. Talán a címertervezések során, a demokratikusnak tűnő pályázat helyett célravezetőbb lett volna szakemberek véleményét kikérni, és figyelembe venni. Az una-

lomig emlegetett európaiságnak a heraldikai kultúra is része (kellene, hogy legyen). E téren bizony, van még mit tanulnunk.

A témakörünkhöz való kapcsolódás miatt bemutatok egy Budapest Főváros Tanácsa által 1920-ban kiállított – a formanyomtatvány nyilván még 1918 előttről maradt – illetőségi bizonyítvány sajátos címerábráját, amelyen Magyarország angyalok tartotta középcímerét és a főváros címerét egy közös, szeccszíós ízlésű pajzsba helyezték el. A mai címerrajzok grafikai, technikai kivitele messze elmarad e nyolcvan–kilencven esztendő ábra mögött.

Rainer Pál

NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: *Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. (Magyarország kézikönyvtára)*
 CEBA Könyvkiadó kiadása, Bp., 2001. 256 p., nagyszámú, részben színes ábrával.
 ISBN 963 9089 82 6
 ISSN 1585 5953

Az elmúlt évtizedek, de a korábbi magyar heraldikai szakirodalom sem volt túlságosan gazdag, átfogó jellegű, összefoglaló kézikönyvekben (ellentétben pl. az angol, a francia és a német szakirodalommal).

A jelenlegi műhöz hasonló jellegű, terjedelmű, átfogó, magyar nyelvű munka Bárczay Oszkár, 1897-es „klasszikus” műve óta lényegében nem látott napvilágot.

Az illusztris szerző, a heraldika, s ezen belül, hangsúlyozottan, a nyugat-európai heraldika általános folyamatához illeszkedve magyar (vagy magyar vonatkozású) heraldikát taglal részletesen.

A szerző művét a heraldikai alapfogalmak részletezésével kezdi.

A kötet első fele részletesen foglalkozik a címer fő részei tárgykörrel. Ezen belül bő bemutatást kapnak pl. a mesteralakok, vagy a heroldalakok, ill. a címerképek. A szerző nem titkolt célja, hogy kézikönyvével segítse a – jelenleg is folyó – hazai kommunális és más címeralkotást, azaz általánosan használják a „gyakorlati heraldikában”, avagy a heraldika „mint alkalmazott tudomány” keretében.

Ennek során kiforrt, klasszikus képeket idéz ábrában s írásban egyaránt. A könyv elolvasása után, a – potenciális – címertervezők remélhetőleg szakszerű, megalapozott információkat nyerhetnek tevékenységükhöz.

A könyvben olvashatunk a „sisakról”, „sisakdíszről”, a címer külső díszzeiről. A szerző egy rövid összegzés erejéig kitér a címerképek szimbólumtartamára is. Olvashatunk a címertörésről, a címerleírás gyakorlatáról.

A kötet második fele a magyarországi címerhasználat legfontosabb jellegzetességeit, ill. – elengedhetetlenül tárgyalandó – témaköreit foglalja össze (146–216.). Így ír a magyar címerhasználatról, címeradományozásról (a kezdetektől 1918-ig). Ezen belül külön taglalja a címereslevelek fejlődéstörténetét a 14. századtól 1918-ig, a címeradományozás gyakorlatát, a címereslevél-festészet korszakait. Külön fejezetben foglalkozik a címerjog (1918-ig tartó) fejlődésével (152–154.).

A magyar államcímertörténetének (s ehhez kapcsolódóan valamelyest az ún. társországi címerhasználatnak) részletesebb bemutatása is olvasható a műben (155–165.). Ezen fogalmak kialakulásától napjaink gyakorlatáig.

A kommunális címerhasználatról írt részben (166–197.) szó esik a megyei címerhasználat múltjáról (166–174.). A szerző, a Királyi Könyvek alapján közli az egyes vármegyei címerek legfontosabb adatait tartalmazó katalógust. A városi címerhasználat legfőbb jellegzetességeiről szintén ír a szerző. Itt is közöl – a Királyi Könyvek alapján – egy részletesebb katalógust a legfontosabb, ill. valamilyen szempontból karakterisztikus város címerek adataival. Ennek részeként, áttekint kerületi, széki címereket is. Szó van a napjainkban ugyancsak aktuális községi címerek történetéről is, s ebben a vonatkozásban az Országos Községi Törzskönyv Bizottság (1898–1954) működéséről. A kommunális heraldika, magyarországi, 1945–1990 közötti legfontosabb vonatkozásaira is kitér a szerző (194–197.).

Külön részben szerepel az egyházi címerhasználat. Ezen belül lényegében elsősorban a római katolikus egyház címerhasználatát (így egyházi méltóságok, egyházi intézmények stb. címerhasználatát ismerteti a szerző [198–206.]). Igen rövid kitekintés olvasható a református és evangélikus egyház heraldikai vonatkozásairól is (206.).

Megjegyzendő, hogy a szerző még érintőlegesen sem ír, más egyházak (pl. ortodox) magyarországi címerhasználatáról.

Straub Éva a „nemesi és polgári címerek” részben taglalja a nemzeti címerek, családi címerek, nemesi címerek anyagát. Röviden polgári címerekkel is foglalkozik.

A műhöz gazdag irodalomjegyzék tartozik (219–222.). Ebben 149 tétel olvasható. A magyar nyelvű munkákon túl, a tárgyhoz szorosan kapcsolódó an-

gol, német, olasz, román és szlovák publikációkat is találhatunk a jegyzékben. Sajnos egyes címerleírásoknál – különösen külföldi munkáknál – néhány zavaró nyomdai hiba maradt a műben.

A kötet igen gazdag képanyaga megfelelő elmélyülésre ad lehetőséget a heraldika igen színes, rendkívül változatos világában. Igen jó segédanyag, bárminemű heraldikai ábra megrajzolásához.

A szerző letisztult, elfogadott, többnyire ismert címereket közöl illusztrációként. Némiképp zavaró, hogy egyes illusztrációk nem feltétlenül kapcsolódnak szöveggörnyezetükhöz. Így pl. a magyar heraldikáról szóló szövegrészeknél többször is egyetemes heraldikai vonatkozások jelennek meg az illusztrációkon.

Pandula Attila

Településeink címeres pecsétjei a Magyar Országos Levéltárban (CD-ROM).

Szerkesztő: KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN. Tarsoly Kiadó (Argumentum Adatbázis) kiadása, Bp., 2001.

Az Országos Törzskönyvbizottságot az 1898. évi IV. tc. alapján, 1898-ban állították fel. Az 1898. évi IV. tc. 5. §-a rendelkezett a törvényhatósági és községi pecsétek használatáról. A témakör felügyeletét a Belügyminisztérium látta el, alatta működött az Országos Törzskönyvbizottság. Megjegyzendő, hogy az Országos Levéltár – heraldikai, szfragisztikai – szakvéleménye alapján a Belügyminisztérium döntött a korabeli (címeres) pecsétek engedélyezéséről.

A Magyar Országos Levéltár V 5 Altenburger-Réső pecsétgyűjtemény elnevezésű fondjában 1100 darab, 1898–1912 között keletkezett, egységesen rajzolt, s a történelmi Magyarország egész területéről származó pecséttrajz maradt fenn.

Összehasonlítóképpen megjegyzem, hogy a Magyar Szent Korona országainak területén – 1914-ben – 14 986 települést tartottak nyilván. Tehát, ezen jóváhagyott címeres pecséteknek a köre a korabeli települések 10%-át sem reprezentálja.

Az egyes címeres pecsétek rajzánál szerepel a település korabeli neve, közigazgatási beosztása. Közlik az esetleges községgyesítésre (névváltozásokra) vonatkozó adatokat.

A mai Magyarország területére eső településeknél a mai megyeterület neve is közlésre kerül. Az elcsatolt országrészekre eső települések esetében az országnév is jelezve van, ahová ma tartoznak.

Pandula Attila

Zsigmondkori oklevéltár VII. (1419–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. Budapest, 2001. 726 p.

(A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok. Sorozat-főszerkesztő: Varga János. 37.)¹

2001-ben fordulóponthoz jutott a nagymúltú forráskiadványnak, a Zsigmond-kori oklevéltárnak a kiadása. Épp 50 esztendeje annak, hogy Mályusz Elemér útjára

bocsátotta az első kötetet. Nem csak a kerek évforduló ad jelentőséget az időpontnak, hanem az a körülmény is, hogy még ennek a könyvnek is azok a regeszták képezték

¹ 2001. október 15-én mutatta be a Magyar Országos Levéltárban a Zsigmondkori oklevéltár VII. kötetét Tringli István, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos titkára. A bensőséges légkörű összejövetelen Borsa Iván beszélt a kiadvány múltjáról, a szövegkiadás problémáiról, megemlékezett a nemrég elhunyt Engel Pálról, míg C. Tóth Norbert az oklevéltár folytatásával kapcsolatos tervekről számolt be. Az újabb kötet megjelenésére néhány évet majd várni kell, ugyanis a munkálatok első lépéseként egy hosszabb periódus teljes anyagának az áttekintését tervezik az oklevéltár munkatársai.

az alapját, amelyet a magyar középkorkutatás nagy alakja készített. A Magyar Országos Levéltár 1978-ban kapcsolódott be a vállalkozásba, s attól kezdve Borsa Iván gondozta a kiadást, egészítette ki a mályuszi anyagot.

A munka a korszakra vonatkozó hozzáférhető teljes forrásanyag átvizsgálásával született meg. Készítői feldolgozták például a Pozsony Városi Levéltár Protocollum actionale kötetét, a bécsi egyetemi anyakönyveket, bekerültek a Bécsben őrzött Erdődy Galgóczi-levéltár oklevelei is. Pozsony város gazdag gyűjteményéből figyelembe vették a Gazdasági Könyvek bejegyzéseit.

A mű hagyományainak megfelelően a levéltári forrásfeltárást alapos könyvszeti anyaggyűjtés egészítette ki. Az oklevéltárban a hagyományoknak megfelelően a már kiadott oklevelek csupán rövid regesztában olvashatók, ahol felhívják a közreadók a figyelmet arra, miben tér el az eredeti a kiadástól. A munka elején találjuk meg azoknak a műveknek a felsorolását, amelyeket eme két esztendő okleveles anyagának az összegyűjtésekor és feldolgozásakor az oklevéltár munkatársai felhasználtak. Régebbi művek mellett olyanok is fellelhetők, amelyek a legutóbbi években láttak napvilágot (pl. Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt /1314–1525/*. Szekszárd, 1998). A gyűjtés – úgy látszik – az 1998. évvel zárult le, az ezután megjelent publikációk felhasználására nem volt lehetőség.¹

Ugyan az anyaggyűjtés és a kivonatolás fő szempontjai ma is a Mályusz Elemér által lefektetett hajdani elveken nyugszanak, ám Borsa Iván már arra törekedett, hogy az adott időszakból minél több okmány tartalmi kivonatával ismerkedjenek meg az olvasók. Így az okmánytár újabb kötetei mind teljesebb képet adnak az adott korszakról, mind pontosabban tükrözik az időszak oklevéltermését.

Jól tükrözi ezt a tényt a kivonatok számának a gyarapodása. Az I. kötet 13 esztendőről (1387–1399), az akkori (1951-ről van szó) szűkre szabott lehetősé-

¹ Óhatatlan, hogy a szomszédságban megjelent, szűk körben terjedő kiadványok közül egy-egy ki ne maradjon, ám ez a körülmény természetesen a mű értékét és használhatóságát nem befolyásolja. Így fedezte fel véletlenül a recenzens a Romániában megjelent hátszegi okmánytár hiányát, amelyben a 6. sz. okmány rövid román nyelvű tartalmi kivonata lelhető fel (megjegyezzük a hátszegi okmánytár szerzői január 19. tájára datálták az oklevelet a helyes január 2. helyett). *Izvoare privind evul mediu Românesc. Tara Hategului in secolul al XV-lea (1402–1473)*. Intr., ed. Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, Ioan Dragan. Cluj-Napoca, 1989. A VI. kötetben a 132. sz. alatti oklevél ebben a kiadványban teljes szövegével olvasható. Uo. 42. sz.

gek mellett 6234, a II. (1956-ban és 1958-ban látott napvilágot a két félkötet) 11 évről (1400–1410) 8155 tartalmi kivonatban tudott képet adni. A III. kötetben (1411–1412) ezzel szemben 3209, a IV-ben (1413–1414) 2862, az V-ben (1415–1416) 2581, a VI. kötetben (1417–1418) 2703 regeszta (1417-ből 1338, 1418-ból 1365) található. A Zsigmondkori oklevéltár jelenlegi könyve 2460 regesztát tartalmaz (az 1419. évet 1218, az 1420. esztendőt 1242 kivonat képviseli). Azt mondhatjuk, az 1419–1420-as évekről tanúskodó kivonatmennyiség a legkisebb. Ebből a két esztendőből úgy látszik kevesebb oklevél maradt fenn. Pedig az udvari bíróságok 1419-ben sokat dolgoztak. Székesfehérvárott kezdtek meg Vízkereszt nyolcadán a bíraskodást, és az utolsó oklevél június 9-én kelt itt. Zsigmond, aki hat esztendei távollét után tért haza, alig elnökölt azonban a presentia regian. Eme hosszú bíraskodási időszak 114 oklevele közül mindegyiknek a regesztáját megtaláljuk az oklevéltárban.

A regeszták bővebbek lettek (pl. a perlevelekről szóló összefoglalások a per minden fázisára kitérnek, az okmányokban előforduló nevek mindegyike olvasható, a méltóságsort jelzik stb.), és több lett a latin és a német nyelvű részlet is. A határjárásokat teljes szövegükben kapja kézhez az olvasó. Különösen hasznos és nélkülözhetetlen, hogy az oklevéltár készítői feloldották a hátlapokon található rövidítéseket. Több megjegyzést írtak magukról az oklevelekről.

Míg Mályusz Elemér a hitbér és jegyajándék kiadásáról szóló okmányokat kihagyta, a III. kötetből kezdve már az ilyen típusú oklevelek is helyet kaptak a regeszták között. Az ügyvédvalló leveleknél feltüntették a kiadvány szerzői az ügyvédül választott személyek nevét. Kiemelendő, hogy a királyi, nádori stb. (s hiteleshelyi) emberek nevével is találkozunk az újabb kötetekben. A mutató (pl. a most megjelent VII. kötetben) megyék szerinti bontásban pontosan utal a királyi, nádori stb. emberekre. A társadalomtörténet kutatója mellett különösen a családtörténet művelőinek jelentenek nélkülözhetetlen segítséget ezek az oklevéltípusok.

Nehéz számba venni, hogy mi mindenre lel az oklevéltárban a kutató. Az alapos és részletes tárgymutató segít az eligazodásban. A családtörténet vizsgálói új adatokat találnak például a Csicseri, a Veres nevű famíliákra, a Csirke családra, amely az Abaúj megyei Kisidáról származott át a Heves megyei Alattyánba, a Parlagiakra, hogy csak néhány példát idézzünk. A 28. sz. regeszta tájékoztat röviden (hisz a Turul 1884. évfolyamában napvilágot látott) arról,

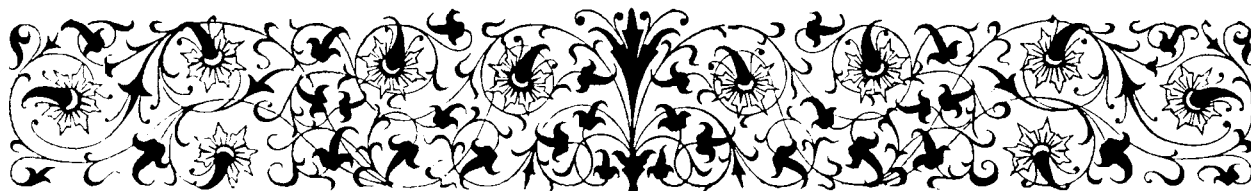
hogy Zsigmond Passauban Kisfaludi Andrásnak és rokonainak címert ajándékozott. A pecsétten művelőjének sem okoz csalódást a kiadvány. A mutató részletes kimutatást tartalmaz a korszakban található pénzekről (megjegyezzük, néha-néha az aranyforintok közé sorolták a csak forintokról szóló adatokat).

Az Árpád-kor és az Anjou-korszak kutatójának sem érdektelen az oklevéltár. 13 esetben IV. Béla, 6–6 kivonatban V. István és IV. László, 2 regesztában III. András, 6 alkalommal I. Károly, 24 helyen Nagy

Lajos kiadványára hivatkoztak az oklevélszövegek. A szlavóniai okmányok némelyikében várjobbágyokra, várnemesekre bukkanunk.

Elmondhatjuk, hogy Borsa Iván és munkatársai (Hermann Zsuzsanna, néhai Szent-Györgyi Mária, C. Tóth Norbert, a mutató elkészítésében közreműködő Judák Margit) értékes, pontos könyvvel gazdagították a magyar középkortudományt. A mű lektora néhai Engel Pál volt.

Draskóczy István

HAZAI ÉS NEMZETKÖZI HÍREK

2001. március 29-én a budapesti Millenniumi Szalonban nyílt meg a jeles címerfestő-művész, Polgár Marianne „Egyházi-, főpapi címerek” című reprezentatív kiállítása. A bevezető előadást dr. Bertényi Iván professzor, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság elnöke tartotta.

Z RÉVAIOVSKÝCH ZBIEROK

JÚL - OKTÓBER 2001

A turócszentmártoni (Martin) Slovenské Národné Muzeum – Muzeum Andreja Kmetában 2001. július–október között érdekes kiállítást rendeztek, a (turóci) Révay grófok egykori gyűjteményeiből. Elsősorban 17–19. századi családi tárgyak, ill. a család

(egykor híres) műgyűjteményének egyes darabjai szerepeltek a kiállításon. Ezek az emlékek egykor a család turóci kastélyait, várait ékesítették (pl. Blatnyica, Mosóc). E darabok még 1918 előtt a család adományaként kerültek jelenlegi őrzési helyükre.

2001. augusztus 6-án ünnepelte 80. születésnapját Dr. Nagybákay Péter (Budapest). Ez alkalomból tisztelettel köszöntjük a magyarországi céhes heraldika – insigniológia jeles művelőjét.

A veszprémi Gizella Királyné Múzeumban „Árpád-kori oklevelek Veszprémben” címen nyílt 2001. augusztus 17-én kiállítás. Köszöntőt mondott dr. Márfi Gyula, veszprémi érsek, a kiállítást Kuti Csaba, a megyei közgyűlés elnöke nyitotta meg. A kiállított anyagot dr. Solymosi László professzor mutatta be. A kiállított darabok, a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, a Veszprém Megyei Levéltár, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum tulajdonából származnak.

Pécsett tartották a Magyar Numizmatikai Társulat és a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága szervezésében, 2001. szeptember 14–16. között, a „Numizmatika és a társtudományok V.” című tudományos konferenciát. Ennek keretében „Falerisztikai szekció” is ülésezett, illetve több szfragisztikai előadás is elhangzott.

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság elnöksége Díszoklevelet adott át dr. Vajay Szabolcs díszelnöknek 80. születésnapján.

A Johannita Rend Magyar Tagozata 2001. október 9-én Vajay Szabolcs tiszteletbeli Kommandátor 80. születésnapja alkalmából ünnepi fogadást adott a Tagozat budapesti székházában. Kacsóh Balázs, a Johannita Rend Magyar Tagozatának vezető Kommandátora méltatta a Professor munkásságát.

2001. október 18-án az ELTE Tanári Klubban megemlékeztek dr. Kállay Istvánról, aki július 16-án lett volna 70 esztendő. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság (1983-as) újjáalakító elnöke tiszteletére Emlékkönyv jelent meg, amelyet a megemlékezés alkalmával mutattak be.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A Turul előfizetési díja 2002-re változatlanul 1000 Ft + ÁFA, azaz **1120 Ft**, melyhez eddigi előfizetőink részére mellékelten csekket küldünk. Az új előfizetők a Szerkesztőség címén rendelhetik meg a folyóiratot.

Külföldi előfizetőink részére az előfizetési díj – a magas postaköltség miatt – ettől eltérő: a tengeren túlra (légiposta költséggel) **30 USA \$**, Európában **25 DM**, vagy **25 svájci frank**. Az előfizetés bankszámlaszáma:

Postabank és Takarékpénztár Rt. „**11991102-02103006-00070010**”
Magyar Történelmi Társulat – Turul.

TURUL (LXXIII) No. 3–4.

2000

ZUSAMMENFASSUNG

Géza Szentmártoni Szabó stellte die Genealogie seiner eigenen Familie, die der Familie von Szentmártoni oder Szabó zusammen. Der erste bekannte Ahne war der aus Preßburg (Pozsony – Bratislava) nach Siebenbürgen entstammte János Szentmártoni, der für seine Kriegsverdienste 1677 vom Fürsten Mihály Apafi den Adelsstand und das Wappen erlangte. Einer seiner Söhne – ein Schneiderlehrling – floh zur Zeit der Kurutzerkriege nach Ungarn, ließ sich in Gégény im Komitat Szabolcs und später im nahe liegenden Demecser nieder. Ihre fraglich gewordenen Adelsrechte konnten sie erst nach langer Prozedur in den 70-er und 80-er Jahren des 18. Jhs. anerkennen lassen. Die adligen Familienmitglieder von protestantischem Glauben beschäftigten sich in ihrer Szabolcser Heimat vorwiegend mit Wirtschaft, einige von ihnen übten handwerkliche Gewerbe aus. Später schwärmten sie auch in ferner gelegene Gebiete des Landes, und einige stiegen in die Reihen der Intelligenz (Notar, Lehrer, Pastor, Parlamentsabgeordneter, etc.) auf.

László Berényi erschließt in seinem Aufsatz die Vermögensverhältnisse des Vizegespanns des Komitats Pozsony, Ferenc Eszterházy (†1604), der den Aufstieg der Familie Eszterházy einleitete. Er stellt fest, daß dieser hervorragende Ahne der Familie Eszterházy – im Gegensatz zu der allgemeinen Behauptung der Fachliteratur – ein ziemlich wohlhabender Adliger war, der sich mit Landwirtschaft, Vieh- und Weinhandel und auch Gutpachtung beschäftigte.

János N. Fodor behandelt die Geschichte des Szólátmonostorer Zweiges des Geschlechts Gutkeled

im Zeitalter der Anjou Dynastie, und überblickt dabei ausführlich deren Vorgeschichte in der Arpaden-Zeit und stellenweise auch die genealogischen Abzweigungen im 15. Jh. Von den deutschstämmigen Gutkeleds sind die Báthorys als hohe staatliche Würdenträger am besten bekannt, und ein Familienmitglied, István, Fürst von Siebenbürgen, wurde sogar zum König von Polen gekrönt. Obwohl ihr Stammsitz das Dorf Gut (heute Guttamási) im Komitat Fejér war, lagen ihre bedeutendsten Güter in Nordosten Ungarns, in den Komitaten Szabolcs und Szatmár, und einige in den südwest-ungarischen Komitaten Körös und Somogy. Im 14. Jh. teilten sie sich auf zahlreiche Zweige und etwa 30 Familien. Der dargestellte Zweig umfaßt die Familien Keresztúri, Bacsikai und Berencsi. Die meisten von ihnen waren vermögende Komitatsadlige, aber einige ihrer Mitglieder bekleideten auch höhere staatliche Würden, oder versuchten sich von ihrer Umgebung abzuheben, indem sie sich zu Familien mächtiger Hochadligen gesellten.

Gábor Merényi-Metzger berichtet über eine Porträtgalerie der Obergespäne, die vor 1945 das Komitatshaus Békés in Gyula zierte. Von den 22, zwischen 1732 und 1917 amtierenden Obergespänen kann man von 15 mit Gewißheit behaupten, daß ihr Porträt einst vorhanden war. Der größte Teil der Bilder wurde nach 1945 vernichtet. Zur Zeit bewahrt das Ferenc Erkel Museum in Gyula nur drei Porträts, und von einem vierten blieb eine Photographie erhalten.

Gábor Farkas liefert die kurzen Lebensläufe der zwischen 1692 und 1849 amtierenden Vizegespannen des Komitats Fejér.

TURUL (LXXIV) No. 1-2.

2001

ZUSAMMENFASSUNG

Imre Bodor veröffentlicht unter dem Titel "Die Siegel des Arpaden-Hauses" den ersten Teil eines größeren Vorhabens. Dieser überfällige, seit langem fehlende Überblick enthält das Bild und Beschreibung der Siegel der Könige, Königinnen, gekrönten Königssöhne, wobei auch über die Sigillierungsverfahren, Material und Farbe der Siegel, Siegelinschriften, Siegelbilder, Siegeltypen berichtet wird.

László Berényi versuchte mit Hilfe des bis jetzt zum Teil vernachlässigten Quellenmaterials mehrere Irrtümer und Unstimmigkeiten über das Gefecht, das am 26. 05. 1652 am ungarisch-türkischen Grenzgebiet bei Vezekény (ehemaliges Komitat Nyitra, heute Velike Vozokany, Slowakei) stattfand, aufzuheben, zu erklären und zu korrigieren.

Antal Zelmos Nagybakay ergänzt und präzisiert anhand von österreichischen und ungarischen Archivquellen die im "Turul" 1997. Heft 3-4 erschienene Geschichte seiner Familie zwischen den 18. und 20. Jh. Diese wohlhabende bürgerliche Handelsfamilie Nagybakay (ursprünglich Rickl) wanderte aus der Gegend von St. Pölten nach Ungarn (Ofen - Buda, Debrezin - Debrecen) ein.

Der Diskussionsbeitrag von László Solymosi verharret weiterhin gegenüber der Behauptung Gyula Kristó ("Turul" 2000. Heft 1-2) bei seiner Meinung, die er schon im "Turul" 1999. Heft 3-4 erörterte, daß die kirchliche Jurisdiktion über Somogy im 11. Jh. fortdauernd von dem Bistum von Veszprém ausgeübt wurde, wobei der Abt von Pannonhalma nur das Zehntrecht besaß. Er wiederholt noch ein Mal auch die Möglichkeit, daß das Gebiet Somogy bei

Beibehaltung seines Namens und seiner Einheit - nach der Niederwerfung des Aufstandes von Koppány im Jahre 997 - an Veszprém angeschlossen wurde, und dann nach 1009, aber noch zu Lebzeiten Stephans des Heiligen mit der Wiederherstellung seiner Selbstständigkeit zum Komitat organisiert wurde.

Attila Zsoldos, den die Diskussion von László Solymosi und Gyula Kristó zur Abhandlung "Über die Entstehung des Komitats Somogy" bewegte, ist der Meinung, daß das Komitat Somogy nach der Niederwerfung des Aufstandes von Koppány, aus dem riesigen Gebiet von Kolon, das ursprünglich das Siedlungsgebiet des Stammes Bulcsú war, organisiert wurde. Seiner Annahme zufolge geschah dies ähnlich wie im Falle des Komitates Csanád, dessen Verlauf in der Geschichte von Ajtony überliefert wurde. Seiner Ansicht nach, und er stützt sich dabei auf die Daten von Osvát Laskai und des Anonymen Karthäusermönches, war Koppány nicht nur ein Herzog von Somogy, sondern auch von Zala. Aus dem Gebiet Kolon entstanden dann Mitte des 11. Jhs., vielleicht zur Zeit Andreas I., mehrere Komitate, bzw. Gespanschaften: Somogy, Zala, Segesd. In der Frage der kirchlichen Jurisdiktion akzeptiert er den Standpunkt von László Solymosi.

Erzsébet Ladányi macht neue polemische Bemerkungen zu der, zwischen Ihr und András Borsy, Pál Engel und András Kubinyi in den Jahrgängen von 1998-2000 in den "Militärgeschichtlichen Mitteilungen" entfachten Diskussion über das Militärwesen zur Zeit des Königs Sigismund von Luxemburg.

TARTALOM

Gerics József köszöntése (Solymosi László)	73
Gerics József műveinek bibliográfiája (1994–2001) (Összeállította: Thorockay Gábor)	74

1. Értekezések, önálló cikkek

Kard és koszorú – Tallózás ezer év katonai jelképeiből c. konferencián 2000-ben elhangzott előadások, I. rész

Bertényi Iván: A magyar heraldika a 13–19. századi szépirodalomban	77
Mohos Márta: Heraldika a 19–20. századi magyar irodalomban	83
Nyulásziné Straub Éva: Festészet a magyar heraldikában	89
Pandula Attila: Rendjelek a magyar állami heraldikában	93
Körmendi Tamás: A premontrei szerzetesrend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon (A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig), I.	103

2. Kisebb rovatok

Konferenciák

Beszámoló a XII. Nemzetközi Heraldikai Kollokviumról. Groningen, 2001. szeptember 3–7. (Ism.: Körmendi Tamás)	112
Genealógia, heraldika és a társtudományok jelenlegi állapota és perspektívái. Tudományos konferencia Turócszentmártonban (Martin) 2001. szeptember 5–6. (Ism.: Pandula Attila)	113
A mormon egyház magyarországi szervezetének 2001. szeptember 14–15-én tartott Genealógiai szimpóziuma (Ism.: Harmath Arisztid Sándor)	114

Nekrológok

Engel Pál 1938–2001 (Makk Ferenc)	116
Václav Měříčka 1915–2001 (Pandula Attila)	118

Könyv- és CD-ROM ismertetés

Gerd Scharfenberg: Die Orden und Ehrenzeichen der Anhaltischen Staaten 1811–1953. (Ism.: Pandula Attila)	119
Szolvácssy László: Adatok gr. Bolza Pálról, a Bolza családról, gr. Bolza Pál szarvasi kastélyáról és kastélyparkjáról (Ism.: Pandula Attila)	121
„Magyarok eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc (Ism.: W. Kovács András)	121
Botka János: Jász-Nagykun-Szolnok megye jelképei (Ism.: Pandula Attila)	122
Peter Ohm–Hieronymussen: Die Mecklenburg-Strelitzer Orden und Ehrenzeichen (Ism.: Pandula Attila)	123
Kollega Tarsoly István–Nyulásziné Straub Éva: A Magyar Országos Levéltár címereslevelei. CD-ROM (Ism.: Pandula Attila)	123

Virág Zsolt: Magyar kastély lexikon. I. Pest megye kastélyai és kúriái (Ism.: Pandula Attila).....	124
A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Seifert Tíbor (Ism.: Draskóczy István).....	124
Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből. Szerk.: Érszegi Géza (Ism.: Bodor Imre)	126
Budapesti önkormányzatok jelképei. Főszerk.: Á. Varga László. (Ism.: Rainer Pál)	126
Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címertára. A heraldika alapjai. (Ism.: Pandula Attila)	127
Településeink címeres pecsétjei a Magyar Országos Levéltárban. CD-ROM. Szerk.: Kollega Tarsoly István (Ism.: Pandula Attila).....	128
Zsigmondkori okmánytár VII. (1409–1420) Szerk.: Borsa Iván (Ism.: Draskóczy István).....	128

Hazai és nemzetközi hírek

Hazai és nemzetközi hírek	131
Előfizetési felhívás 2002-re	132
A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2001. őszi előadásai.....	88